ISSN 2349-638x
IMPACT FACTOR 8.02

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review and Indexed Monthly Journal
Website :- www.aiirjournal.com
Email:- aiirjpramod@gmail.com

SPECIAL ISSUE

on

" साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील समकालीन विचार व समस्या "

Feb. 2024

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr.Bapurao V. Andhale
Dr. Anant B. Sarkale
Dr.Anil D. Wadkar
Dr.Bali R. Shinde

Special Issue Published by,

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x Impact Factor 8.02

Peer Review and Indexed Monthly Journal

Website :- www.aiirjournal.com

Chief Editor :- Pramod P.Tandale

Email:- aiirjpramod@gmail.com

Mob.No.9922455749

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 8.02

Website :- www.aiirjournal.com

Special Issue No.133

" साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील समकालीन विचार व समस्या "

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

Dr.B.V. Andhale

Dr. A.B. Sarkale

Dr.A.D. Wadkar

Dr.B.R.Shinde

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.133

Published on Feb.2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

संपादकीय .....

' साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील समकालीन विचार व समस्या ' हे संशोधन लेख संपादित पुस्तक वाचकांच्या हाती देताना आनंद होतो आहे.कारण की भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त समकालीन विचारांची देवाणघेवाण झाली तर भविष्यातील अनेक प्रश्न व समस्या सोडविण्यास मदत होईल.अनेकांच्या अनुभवातून या समकालीन विचारांची मांडणी या पुस्तकात करण्यात आली आहे.त्या विचारांचा प्रसार समाजात करून एका वैचारिक मंथनाची सुरुवात या पुस्तक रूपाने होणार आहे.हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून हा सगळा खटाटोप आम्ही संपादक मंडळाने केला आहे तो आपणाला निश्चितच भावेल अशी आशा सुरुवातीलाच बाळगतो.

समाज म्हटलं की, त्याच्या काही इच्छा, आकांक्षा, प्रश्न, समस्या आणि अडीअडचणी आल्या.समाजाची ही सनातनी घालमेल सतत सुरू असते.त्यावर तज्ज्ञ लोकांकडून विचारांची योग्य पेरणी झाली तर त्या समाजाला योग्य दिशा मिळते.आज भारतीय समाज एका नव्या युगाची सुरुवात करत आहे.मागास, विकसनशील मानसिकतेची जोखड तोडून विकसित भारताचे स्वप्न आजचा तरुण भारत पाहत आहे.जगातील विकसित देशांच्या रांगेत जाऊन बसण्यासाठी इथल्या करोडो लोकांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीची प्रत्येकाची धडपड सुरू आहे.यासाठी शासन, प्रशासन आणि सामान्य नागरिकांच्या पातळीवर विचारांची नव्याने मांडणी केली जात आहे.कृषी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, तंत्रज्ञान आणि इतर सर्व क्षेत्रात नव्याने धोरणांची आखणी केली जात आहे. या नव्या जुन्या विचारांची संशोधनात्मक मांडणी करून काही सिध्दांत मांडणे हे सर्व संशोधकाचे काम आहे.सदरील या पुस्तकात अनेक विषयांवर विविध विषयाच्या संशोधकांनी आपले संशोधनात्मक लेख लिहिले आहेत .

यामध्ये प्रामुख्याने जनहित याचिकांची प्रासंगिकता , मराठी भाषा संधी व आव्हाने ,भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान , कृषी पर्यटन महत्व आवश्यक सुविधा फायदे आणि अडचणी, समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण, लेखाकर्म व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा, आंबेडकरवादी कादंबरी एक दृष्टिक्षेप, भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 एक चिकित्सक अध्ययन, संयुक्त राष्ट्र संघटना यंत्रणा आणि भूमिका, भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व मानवी हक्क भारतीय महिला सक्षमीकरण एक चिकित्सक अभ्यास, भारतीय हरितक्रांतीचे जनक डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन, भारतातील खाजगीकरणाची सद्यस्थिती: संधी आणि आव्हाने या विषयांवर इंग्रजी,हिंदी व मराठी भाषेतील संशोधनात्मक लेख आले आहेत .साहित्य ,संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे या विषयावर संपादक मंडळाने लेख मागवून घेतले .याला संशोधकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला .त्याबद्द्ल संपादक मंडळ आपले आभारी आहे. याशिवाय हनुमान शिक्षण प्रसारक मंडळाचे अध्यक्ष मा.परमेश्वररावजी कदम ,प्राचार्य डॉ वसंत सातपुते ,आयक्युएसी समन्वयक डॉ. मुकुंदराज पाटील महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक बंधू व भगिनी यांचेही सहकार्य लाभले त्याबद्दल त्यांचे ही मन:पुर्वक आभार ....

संपादक ,

प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही. (राज्यशास्त्र विभाग)

प्रा. डॉ .सरकाळे ए. बी. (ग्रंथपाल)

प्रा.डॉ.ए.डी.वाडकर (अर्थशास्त्र विभाग)

प्रा. डॉ .शिंदे बी.आर. (वाणिज्य विभाग)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638x www.aiirjournal.com

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	**Dr. Bhurke G.A.** **Dr. Bhutada V.R.**	**Recent Changes to Indian Banking Facilities**	1
2.	**Dr.Ramakant Dnyanobarao Mundhe**	**Mohsin Hamid's *Moth Smoke*: A Novel reflecting modern global culture**	3
3.	**Dr. Pawar Ganpat Ramsing**	**Current Trends in Library and Information Science**	6
4.	**Dr. Sarkale Anant B.**	**Disaster Management in Libraries: An Overview**	9
5.	**Jadhav Ganesh Shankarrao** **Dr. Vitthal K. Jaybhaye**	**War, Bureaucracy, and Morality : Unravelling the Layers in Joseph Heller's *Catch-22***	12
6.	**Dr. Ashok Chavan** **Shripad P. Kadam**	**A Study of Watershed Development and Its Impact on Farmers in Marathwada Region**	17
7.	**Sunita Manoharrao Bais**	**NEP 2020 : The Role of a Teacher**	24
8.	**Dr. Sharad S Chavan**	**National Education Policy 2020 and its Relevance to Academic Libraries**	28
9.	**Kongewad Chhaya Purbhaji**	**Immigration and Struggle for Self-Existence in the Select Fiction of Chitra Banerjee Divakaruni**	31
10.	डॉ.अंभुरे एस. डी.	अवयव दान चळवळ	34
11.	डॉ. बापुराव वि.आंधळे	जनहित याचिकांची प्रासंगिकता	37
12.	डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर	भारतातील खाजगीकरणाची सद्यस्थिती :संधी आणि आव्हाने	40
13.	डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर	भारतातीय हरितक्रांतीचे जनक : डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन	46
14.	डॉ.बबन अण्णासाहेब गित्ते	आदिवासी मराठी कवितेतील स्त्रीजीवन	55
15.	डॉ.शरद आर.बोराडे	मराठी भाषा संधी व आव्हाने	61
16.	डॉ.उत्तम शेषराव देवकते	योगा आणि शारीरिक शिक्षण	65
17.	डॉ. अशोक काकासाहेब जाधव	भारतीय महिला सक्षमीकरण - एक चिकित्सक अभ्यास	68
18.	डॉ. अंगद केशवराव फाजगे	चिरस्थायी विकास काळाची गरज	72

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
19.	डॉ.गनी गफूर साहब शेख	हिंदी भाषा, संस्कृति और जीवन-दर्शन	77
20.	डॉ. कदम एच. पी.	समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण	81
21.	डॉ. एम.डी.कच्छवे	कृषी पर्यटन : महत्व, आवश्यक सुविधा,फायदे आणि अडचणी	84
22.	डॉ.मोहन मिसाळ	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	89
23.	डी.एस.पटवारी	भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व मानवी हक्क	92
24.	प्रा.डॉ. बी.आर.शिंदे	लेखाकर्म व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा	97
25.	प्रो.डॉ. सा. द. सोनसळे	आंबेडकरवादी कादंबरी : एक दृष्टिक्षेप	100
26.	डॉ.सुभाष दौलतराव उपाते	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अध्ययन	105
27.	डॉ. प्रो. व्ही. बी कुलकर्णी	मीडिया में हिंदी भाषा का प्रयोग और परिवर्तन	111
28.	डॉ वडचकर शिवाजी	नारी विमर्श की संकल्पना	114
29.	प्रा.सखाराम बाबाराव कदम	मराठी ग्रामीण कवितेची भाषा व वैशिष्ट्ये (कालखंड १९९० ते २०१०)	118
30.	डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे	संयुक्त राष्ट्र संघटना सिद्धांत आणि व्यव्हार	124
31.	कु डवरे संजीवनी शिवाजी डॉ. सोळंके नवीन केशवराव	आदिवासींच्या भाषिक समस्या	129
32.	डॉ वाकनकर गोविंद बन्सीधरराव	शारीरिक शिक्षणआणि खेळात योगाचे फायदे	132
33.	डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले	मराठी भाषा: संधी व आव्हाने	136

Recent Changes to Indian Banking Facilities

Dr. Bhurke G.A.
Dr. Bhutada V.R.
Department of Commerce
ACS College, Gangakhed
Dist. Parbhani

INTRODUCTION:

The banking and financial services sectors of India have made rapid progress in reforming and adapting to the new, highly competitive business environment. The Policy Makers—the Reserve Bank of India, the Ministry of Finance, and other government and financial sector agencies—made several notable efforts to enhance regulation in this area. The central government's decision to nationalize Indian banks marked a turning point in the financial sector. It gives me great pride to say that our Indian Bank remained steadfast and unaffected during the recession of the past decade. This shocked the entire world, as a few developed-country banks collapsed, but Indian Bank remained steadfast and witnessed numerous positive developments in this industry. Banks that use IT solutions are thought to be creative and should be able to provide services that please customers.

Recent Financial Trends:

Indian banking sector has begun offering services electronically via the internet, and it is not lagging behind. The following are examples of electronic services:

1. **Gross Settlement in Real Time (RTGS):** The Real Time Gross Settlement system, which was first implemented in India in March 2004, allows banks to electronically instruct each other to transfer funds from one account to another. Within two hours, the RTGS system is operated and maintained. Additionally, the amount of a transaction is unlimited.
2. **Transfer of funds electronically (EFT):** An electronic payment processing and communication system is known as electronic funds transfer. Since the RBI also encourages commercial banks to use EFT, it has become more important in the banking system. This EFT mechanism now allows for funds to be transferred between and within banks. This cost-effective and quick method of settlement is now used for high-value transactions (at least one lakh rupees). In most cases, cash, checks, drafts, credit cards, and other forms of payment are accepted. The debit card system, charge, digital cash, electronic purse, and so on are the most recent developments in this process.
3. **Services for electronic payment—E-Cheques:** We hear about e-commerce, e-mail, e-governance, and other topics these days. Similar to this, a brand-new technology is being developed in the United States for the introduction of electronic checks, which will eventually take the place of paper checks. The Negotiable Instruments Act of India has already been amended to include; as a prelude to the introduction of electronic checks. Cheque instruments and cheques with truncations.
4. **ECS, or Electronic Clearing Service,:** The Electronic Clearing Service is a retail payment system that can be used to make a lot of similar payments or receipts in bulk, especially if each payment is small and repetitive. Instead of allowing individuals to transfer funds, this facility is intended for large-scale payments by businesses and government agencies.
5. **ATM: Automatic Teller Machine** The most widely used device in India is the Automatic Teller Machine, which enables customers to withdraw funds seven days a week, twenty-four hours a day. It is a device that enables a customer with an ATM card to carry out routine banking transactions without having to speak with a real person at the counter. ATMs can be used to pay utility bills, transfer funds between accounts, deposit cash and checks into accounts, check a customer's balance, and more.
6. **Cards on Credit:** Customers can use these plastic cards to spend as much as they want within the set limits and pay later. While a credit card is post-paid and has fixed limits, a debit card is a prepaid card

with stored value. It has been observed that debit cards drive more spending than credit cards. At the moment, CITY Bank and Time Bank have introduced debit cards, and other banks are following suit and introducing their own cards.

7. **EDI:** Electronic Data Interchange The electronic exchange of business documents like purchase orders, invoices, shipping notices, receiving advice, and so on is known as electronic data interchange. in a standard, computer-processed format that is widely accepted by trading partners. Payments and financial data can also be sent electronically using EDI.
8. **Banking online:** The customer can complete all non-cash-related banking over the phone with Tele Banking. Automatic Voice Recorder is used for straightforward inquiries and transactions with this device. Phone terminals that are manned are used for complex queries and transactions.
9. **Banking by phone:** Customers can easily access large businesses through telephones by banking over the phone. In order to provide instructions regarding balance transfers, statements of account, cheque books, stop payments, new schemes, interest rates, and other matters, data are exchanged over the phone. at any time and place that works for you. Telebanking has made significant progress in maximizing customer satisfaction within the constrained infrastructure

Conclusion:

Capital will emerge as the banking system's most valuable asset as Indian banking becomes increasingly knowledge-based. In the end, banking is about people, not just numbers. The Indian economy is expected to expand at a rate of 4.5-6.5 percent, and this expansion is expected to be reflected in the banking sector. As an important driver of economic expansion, the Indian banking system will continue to expand in size and complexity while integrating various financial sector subsectors.

Indian banks may be able to grow in size and strength with the help of the government and careful revaluation of their current business strategies, paving the way for their expansion into a global customer base. The expansion of the banking industry is reflected in the country's economic expansion. This is dependent on the Reserve Bank of India's capabilities as a competent central regulatory authority, whose policies have prevented Indian banks from making high-risk investments and excessive leveraging. A bank's long-term success cannot be achieved without the creation of novel business concepts, cutting-edge products and services, and a strong emphasis on customer retention.

References:

1. https://www.ibef.org/blogs/india-s-banking-sectoreforms#:~:text=The%20reforms%20in%20the%20Indian,the%20Union%20Budget%202021%2D22.
2. https://www.rbi.org.in/scripts/NewLinkDetails.aspx
3. https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/voices/key-trends-in-2022-for-the-indian-banking-industry-capitalizing-on-technology-to-drive-value-creation/
4. https://www.livemint.com/industry/banking/when-winds-of-change-swept-indian-banking-11652029775623.html

Mohsin Hamid's *Moth Smoke*: A Novel reflecting modern global culture

Dr Ramakant Dnyanobarao Mundhe
Assistant Professor of English,
Sant Tukaram College of Arts & Science,
Parbhani

"The world is a family
One is a relative, the other stranger,
Say the small minded.
The entire world is a family,
Live the magnanimous,
Be detached,
Be magnanimous,
Lift up your mind, enjoy
The fruit of Brahmanic freedom"
(https://en.wikipedia.org)

The above cited lines are the translation of the Sanskrit script Vasudhaiva Kutumbaka which is written in *Maha Upanishadh,* the Hindu text manuscripts. The meaning of these lines is - the whole world is a global. We are living in the modern world which is nothing but a big village and we have to enjoy our life without pondering on our relationships, because in this globalization the entire world is our family. Globalization - the word itself suggests the Universe. Globalization is the universal platform where people can share their views and opinions on various social, political, educational and other relevant issues. It is thus a big platform which provides the citizens of the world to interchange their cultures, languages and literatures with each other though they are belonging to the different parts of the world. The present research article mainly intends to focus on the issue of impact of globalization on the migrant societies in Pakistan as depicted in the novel *Moth Smoke* written by a young British - Pakistani pro-migrant novelist, Mohsin Hamid.

Mohsin Hamid is one of the best British-Pakistani writers in modern English literature. He wrote four novels - *Exit West, How to Get Filthy Rich in Rising Asia, The Reluctant Fundamentalist* and *Moth Smoke.* The novel, *Moth Smoke*, won a Betty Trask Award. It was a finalist for the PEN / Hemingway Award. It was also a The New York Times Notable Book of The Year. *Moth Smoke*, the first novel written by Mohsin Hamid and published by Granta in 2000. Later on, it is reissued by Penguin in paperback. The novel, *Moth Smoke,* mainly focuses on the multicultural impacts seen in the high class migrant Pakistani society. The writer Mohsin Hamid also spent half of his life in Lahore, Pakistan and much of the rest in California, London and New York. Mohsin Hamid, in an interview, says: "Yes I'm pro-migrant. I personally tend to believe that there is a right to migration in the same way that there's a right to love whom you like, to believe what you believe, and to say what you want to say." (http://www.mohsinhamid.com/)

Darashikoh Shezad (Daru) is the protagonist and primary narrator of the novel *Moth Smoke*. Darashikoh is a bank employer who is fired from his job and now he is jobless staying alone at his home. A person without salary, Darashikoh, was unable to accommodate with his daily needs. Day by day his financial condition was falling down. In this frustration, he becomes addicted of the drug heroine. Daru was in trouble by all means due to financial problems and came in contact with Mumtaz, the wife of his best friend Aurangzeb (Ozi). Ozi, who belongs to one of the richest family in Lahore, spent his life abroad, married with Mumtaz and now Mumtaz and Ozi came to Lahore with their little son, Muazzam. Ozi was happily settled in Lahore and invited his best school friend Daru at his home for a party. They met after a long time, discussed about their life and enjoyed wine and a great meal. Mumtaz, who spent her life abroad with Ozi, was also a free and modern lady. She also gave company to the friends and took wine and smoke cigarette with them. These night parties of the friends were occasional and somehow, in the duration of time, it developed close intimacy between Mumtaz

and Daru. Mumtaz was secretly writing articles for the newspaper agencies under the nickname Zulfikar Manto. Once, while Ozi was abroad, she called Daru and asked him to come with her for a secret journey. Daru joined her in car and they went towards a brothel house to take an interview of Dilaram, a prostitute who lived at Heera Mandi, a famous spot of prostitution. Mumtaz took interview of Dilaram, and told her that she was Zulfikar Manto, a press journalist and would publish the pathetic life story of the prostitutes in the cover story of the newspaper. After this, Mumtaz and Daru left the spot. Now, Mumtaz was in different role appeared in front of Daru. She was such a charismatic lady secretly living life of a journalist. Hiding her original identity of Mumtaz and using the pen name of Zulfikar Manto, a journalist. All this was very surprising to Daru. Mumtaz told him that this reality in her life is not known to anybody even not to her husband, Ozi. Daru was shocked and at the same time he was under the great impression of Mumtaz's personality. In their returning journey, he was just thinking about Mumtaz and secretly Mumtaz has created a corner in his heart. She was a young and beautiful lady at the same time she was talented. Daru secretly fallen in her love and he forgot that Mumtaz is his best friend Ozi's wife. But at the same time there was affection about Daru in Mumtaz's mind as well. Daru was also a young and handsome man. Mumtaz thought that if she gets in extra marital affair with Daru, one of the best friends of her husband, then no one would doubt them. Both of them are thinking in same line and they reached at the house of Daru and Mumtaz dropped him in front of his house. Before leaving him, she came out of her car and kissed on Daru's chicks. Without expressing herself in words, she expressed a lot by kissing on the chicks of Daru. He was in frustration and living a life with no job and penniless forgot that she is the wife of his friend and fallen in her love.

The next morning after the visit to the brothel, Daru wakes up in his flat and find that his electricity is cut down due to not paying the bill and the air conditioner in his house was also not working due to power cut. Khurram Shah, father of Ozi, called Daru at his home and he promised him that he will definitely search some job for Daru as he had a great friend circle of the officers in banking sector. When Daru was there at Ozi's home as he was called by his father, he saw that Ozi has organized a party for his friends but all the friends were wealthy and rich and Daru was not invited for that party. In the party, Ozi was talking about the future nuclear tests which may be conducted on Indian borders and also talking about his married life problems. Daru realized that there was a big gap between his friendships with Ozi because of their social strata. His friend was then belonging to the higher class rich people in Lahore and Daru was belonging to very lower economic strata, even could not pay his electricity bill. Daru started hating about the Bunglow, the luxurious cars and also of the beautiful wife his best friend Ozi has.

Meantime, Mumtaz and Daru have developed a very close relationship. Once, Mumtaz came at Daru's house and asked her about his college days. She told him that she knew he was a boxing champion of his college days. Daru told her that it was the past in his life. He won more fights in boxing but could never win any medal in boxing. Mumtaz forced him that she wanted to learn boxing tricks from him. While giving her boxing tricks, Daru was attracted towards the beautiful and shaped body of Mumtaz. Secretly Mumtaz was also attracted towards him. Both of them were seeking some sort of close relationship. Then Mumtaz used to come at his home at any time and was making different kinds of reasons. Once she took him towards a palm reader lady to show his palm and to know about his future. In reality, Daru was a penniless man and has also stopped the salary of his servant Manucci.

After a few days, when Daru was driving his car on the road, he saw an accident that a man who was driving a car hit a boy on the road and he ran away from the spot. He was Ozi, his best friend, Daru identified his car and later he keep it secret and, on his friend Ozi's suggestion, he took the boy to the hospital in his own car. Daru was then arrested by the police and was investigated in the matter of the accident. Daru didn't tell anything about the real accident that his friend Ozy had hit the boy and run away. Due to lack of witness the police could not treat Daru as accuse. Then Ozi came to Daru and asked him about the police investigation. Daru told him that he did not tell the police about Ozy who was the real accuse in the hit and run case. Ozy thanked Daru and also told him that he was his true friend and their friendship will remain everlasting.

Meantime, all the situation of Daru was known to Mumtaz. She was trying to console him. She also offered him some money which he could return after getting his job. Daru refused it by saying that he could not

take the help from Ozi. Mumtaz finally submitted herself to Daru. They made love with each other. They sleep together and started a new life which was extra marital affair in the life of Mumtaz. Mumtaz told her story of life to Daru. How she and Ozy came in contact in New York. How they got married. They have their son Muazzam. All these incidents related to the personal life of Mumtaz. Finally, she told him that when Ozy and she came to live in Lahore, there she realized that Ozi was a corrupted man and she did not love him much. She also told Daru that it was the cause that she secretly started living a new life and started a career of journalist. Later on, in the novel, this affair was closed by Mumtaz when she realized that Daru was fallen deeply in her love. She told him that she could not leave her husband Ozi and her son Muazzam due to their relationship. So, she left Daru and suggested him to get married as he could not live alone and needed family. At this time, Daru told Mumtaz about the hit and run incident and told her that Ozy was responsible of killing the boy and how she could live with a murderer. Then Mumtaz left Daru by requesting him that he should call his family members and should think of settling his own life.

In the concluding part of the novel, Daru was arrested and was imprisoned by the police. He was found guilty in the case of hit and run. Actually, he was not the accused. The real accused was Ozy. Mumtaz also knew the reality of Ozi, the real murderer. She decided to leave him forever. Ozy requested her that he also knew about the affair between Daru and her but he was ready to forgive her. Mumtaz asked him that though he would forgive her, who will forgive him for the killing of the innocent boy. Besides, Mumtaz under the pseudonym of Zulfikar Manto, investigated the fact of the hit and run case and published it under the title 'The Trial, by Zulfikar Manto.' Daru, who was in prison, was reading the article and at the same time he was remembering the face of innocent Mumtaz. His eyes were full of tears. He was consoling himself by saying that the article written by Zulfikar Manto was the real story of his innocence.

Works Consulted

1. <https://docs.google.com/file/d/0B2xM9LrBr3eoNW1LUXJpY2RsQWM/view>. Web 10 May 2020.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Moth_Smoke>. Web 10 May 2020.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Vasudhaiva_Kutumbakam>. Web 10 May 2020.
4. http://ijellh.com/OJS/index.php/OJS/article/view/890/890>. Web 10 May 2020.
5. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/3832/8/08_chapter%202.pdf>. Web 10 May 2020.
6. http://www.bookrags.com/studyguide-moth-smoke/themesmotifs.html>. Web 10 May 2020.
7. http://www.mohsinhamid.com/>. Web 10 May 2020.
8. https://www.researchgate.net/publication/324495422_LITERARY_GLOBALISATION>. Web 10 May 2020.
9. https://www.slideshare.net/Yaqoob63/themes-of-moth-smoke>. Web 10 May 2020.
10. https://www.theguardian.com/books/2011/may/01/moth-smoke-mohsin-hamid-review>. Web 10 May 2020.

Current Trends in Library and Information Science

Dr. Pawar Ganpat Ramsing
Librarian,
Shivaji College, Hingoli.
Email. Id. - ganpatpawar3@gmail.com

Abstract

The field of library and information science (LIS) is constantly evolving with new trends and innovations. One of the latest trends in LIS is the adoption of digital technologies to manage library collections and services, including the use of online reference services and digital archives. Another important trend in LIS is the growing focus on data management, with libraries providing services such as data duration and analysis. These latest trends in LIS demonstrate the field's continued evolution in response to changing user needs and technological advancements. The paper discusses various latest technological tools and their uses in Library and Information science.

Introduction

Libraries have been an important part of societies for centuries, serving as repositories of knowledge and providing access to information and resources. With the advent of Information and Communication Technology (ICT), libraries have undergone significant changes in the way they operate and provide Services. One of the most significant impacts of ICT on libraries is the digitization of information. With the widespread use of the internet and digital technologies, libraries have been able to digitize their collections and make them available online. This has increased access to information and resources, allowing users to access materials from anywhere in the world at any time. In addition, digital collections can be easily searched and organized, making it easier for users to find the information they need. ICT has also transformed the way libraries provide services to their

Objectives of the Study:

1. To recognize use of latest technological tools in libraries.
2. To understand the process of Electronic Resource Management in Libraries.
3. To discuss the role of libraries using technology and latest trends.

➢ ***Current Trends in Library And Information Science***

Electronic Resource Management

Electronic resources refer to e-journals, e-books, online databases, and other materials in digital formats, which are accessible electronically. e-resource Management Software can be employed by libraries to trace the collection, access, authorization, maintenance, usage, evaluation, reservation, and selection of a library's electronic information resources.

RFID Implementation

Radio-Frequency Identification (RFID) uses electromagnetic fields to select and track tags attached to library items automatically. The RFID-based library management system is the newest technology used to track inventory and strengthen library theft detection systems. This technology enhances the security of libraries and increases their efficiency by streamlining the processes and reducing human dependence. For the users, RFID accelerates the borrowing and return procedures. Hence, RFID saves time and reduces library costs.

Cloud Computing

Libraries across the world are adopting cloud computing to make library services more streamlined and cost-efficient. This library management system plays a significant role in building digital libraries or repositories. Cloud computing also ensures optimal use of library resources, infrastructure, human resources, etc. Moreover, the technology is also used for library automation and quick data search. Additionally, in a digital library, cloud computing ensures that third-party services can manage servers, carry out upgrades, and create data backups.

Internet of Things

The best-integrated library software and LMS software have started using the Internet of Things to transfer data without human intervention. Libraries use Internet of Things to control inventory, prevent theft, and identify users. It also helps in improving the quality and speed of circulation desk activities. Moreover,

Internet of Things expedites reservation of books, fire detection in the library and its prevention, and streamlines e-Library services.

Big Data and Data Visualization

Big Data and Data Visualization is the method of displaying a large volume of data through charts, graphs, maps, and other visual forms. This makes the info more natural for the human mind to grasp and makes it easier to spot trends, patterns, and outliers within large data sets. This technology is helping digital libraries become more globalized while accessing a vast amount of data. It makes the libraries more easily accessible to readers who can find a plethora of information at their fingertips.

Artificial Intelligence

Artificial intelligence (AI) uses the power of a robot or a computer that tries to do tasks that humans usually do. The most common application of AI in a library is the chatbots that receive directional questions from users and resolve them. They can alert the user about their book submission due date, direct a user to the relevant library segment, and automatically schedule appointments.

Mobile-Based Library Services

The three main objectives of a library are to promote literacy, disseminate useful daily information to the people and encourage lifelong learning through its reading materials and resources. Mobile libraries bring resources outside of the library's fixed location to users who otherwise might not get an opportunity to profit from them.

With the help of mobile services like SMS and What Sapp, libraries can produce new services and provide faster access to their collection. It also includes a learning management system (LMS), a software application that provides the framework that handles all aspects of the learning process and tracks your training content.

An example of the best LMS software is Moodle. The OPAC mobile application is a classic example of mobile-based library services. The platform is operated by SLIM Software and aims at converting conventional libraries to digital libraries.

Intelligent Library Search & Federated Search

Federated search and Intelligent Library Search are techniques to retrieve information from many different content locations with only one query and one search interface with federated search. The technology complements main libraries in retrieving information quickly and makes indexing seamless. Libraries also use this technology for descriptive cataloging, subject indexing, database searching, and collection development.

Academic Integrity and Plagiarism

Any discussion about **current trends in library systems** will be incomplete without mentioning academic integrity and plagiarism. Plagiarism is using another's ideas, words, theories, illustrations or graphics, opinions, or facts without giving credit. For students, copying others' work damages the intellectual integrity of their academic experience. Therefore, avoiding plagiarism has become the need of the hour. Technology has undoubtedly made our lives much simpler. A library is no more the same it was a decade ago. Modern-day school and corporate library software ensure that you get the latest technologies in library systems right at your fingertips.

Data Management/ Data Analytics

Information examination (DA) is the way toward inspecting informational indexes so as to make determinations about the data they contain, progressively with the guide of specific frameworks and programming.

Libraries a functioning job in the field of information examination. It have long been gathering, organizing, and safeguarding valuable information. Modern research and data collection have come a long way from the days when libraries were managing and accessing some of the earliest dial-up online databases. Digital data is collected in such a great in amounts that one of the biggest challenges lies simply in analyzing the information to find meaningful conclusions in the overabundance of data. In coming years, these libraries will need to determine the best way to make use of the data available to them. Some opportunities include:

- Organize and relate information crosswise over research studies and reports
- Providing effectively accessible and reasonable information to clients
- Developing and advancing instructive substance cleric utilizing information sources

Conclusion

Libraries are increasingly adopting a user centered approach to service delivery, which emphasizes the importance of understanding and meeting the needs of library users. This approach involves actively engaging with patrons, soliciting feedback, and tailoring services to meet specific user needs. Libraries use latest technologies for effective services such as Effective collection management ensures that the library's resources are relevant, up-to-date, and meet the needs of its users. ensures that electronic resources are accessible, discoverable, and meet the library's mission and objectives. technology helps libraries improve the user experience, enhance collections management, and streamline operations. Digital displays are a versatile tool that can be used to promote library services, communicate information to users, and enhance the user experience.

References

1. https://slimkm.com/news-articles/emerging-trends-technologies-in-library-information-services/
2. Dr. Anita Chandwani, Latest Trends in Library and Information Science IRJHIS2303018 | International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies (IRJHIS)
3. Dr. Sachin Suryawanshi & Rathod Pooja, Current Trends in Library and Information Science.
4. https://www.researchgate.net/publication/371125954_Current_Trends_in_Library_and_Information_Science
5. D'silva & P. Balasubramaniam (2022) Emerging Technological Trends in Library Management and Services. Journal of Advances in Library and Information Science, Vol.11, No 2.April-June. 2022, pp-172-180

Disaster Management in Libraries: An Overview

Dr. Sarkale Anant B.
Librarian
Late Ramesh Warpudkar ACS College
Sonpeth Dist. Parbhani

Abstract

Disaster plan and management is indispensable for the efficient functioning of libraries. Library and information centers are vulnerable to the wide range of disasters. This paper highlights various disasters and natural calamities that can befall upon libraries. The disasters pose threat to library buildings, collections, equipment and systems. Library and information centers have to play a vital role in preserving their collections and paraphernalia. Therefore meticulous disaster planning is Inevitable for mitigating the hazardous effect of disasters on libraries. The paper also discusses how to plan, prepare, respond and recover from disasters.

Keywords: Disaster Planning, libraries; Disaster Management-Libraries.

Introduction

Disaster causes a catastrophic loss of life and property in a society which may be caused by nature or man-made situations. It is a calamitous occurrence which is triggered either by fury of nature or by human folly which results into widespread damage, destruction, ecological disruption, loss of human life, human suffering, deterioration of health and health services on a scale sufficient to warrant an extraordinary response from outside the affected community or area to mitigate and alleviate the intensity of sufferings of the victims. Disasters may vary from termite to tsunami. Disasters are not uncommon events and take many forms. Disasters can strike anywhere, any time and play havoc with mankind, inflicting irreparable damage to the rhythm of life, leaving behind the trail of huge devastation and scars of heart-rending agony, destitution and desolation. Disasters snap the well-knit fabric of life and tear it asunder, forcing the victims to lead a life of cries and sighs, privation and deprivation with their abilities to function considerably impaired and mutilated

The Govt. of India passed the Disaster Management Act, 2005. The Bill enumerates the definition of 'Disaster' as under- a life with their abilities to function considerably impaired and mutilated

The Govt. of India passed the Disaster Management Act, 2005. The Bill enumerates the definition of 'Disaster' as under-

"Disaster means a catastrophe, mishap, calamity or grave occurrence affecting any area, arising from natural or man-made causes, or by accident or negligence which results in substantial loss of life or human suffering or damage to, and destruction of, property, or damage to, or degradation of, environment, and is of such a nature or magnitude as to be beyond the coping capacity of the community of the affected area" (as cited in Modh, 2010)

The term disaster has a wide scope as it includes natural disasters and man-made disasters that are unleashed by man either intentionally or accidentally. Disasters can be of the rapid like earthquake, floods, etc. Natural disasters include weather phenomena such as floods, eruptions, blizzards, storms, landslides earthquakes, extremes of heat or cold, volcanic eruptions, tsunamis Human or man-made disasters include theft, criminal damage, fire, technical, disasters like power cuts, gas leaks, breakdown of computer networks, communication failure, cooling ventilation systems failure etc.

Disaster in Libraries

Libraries are the center of learning. They act as repositories of cultural heritage. Libraries collect, stock, process, organize, disseminate and distribute information/ knowledge recorded in documents. Libraries play a pivotal role in the educational process of formal and non-formal learning, in research and development, cultural activities, spiritual realms, recreation and entertainment. It would be no exaggeration to say that libraries act as a cornerstone of the cultural and civilizational edifice. Modern society is heading towards an information

society in which the central instruments of change, force and direction of change are knowledge and information. Libraries through their books, journals and other learning materials enable the readers to partake of the wisdom and knowledge accumulated, treasured and enshrined in documents over the centuries. Access to existing knowledge and information is essential for research. Thus, libraries support and promote research, thereby contributing to the development of a nation's economy. Libraries cater to the recreational needs of the users. Libraries act as the heart of an academic institution supporting teaching and research. They provide an environment in which creativity is facilitated and fostered. They help preserve the wealth of knowledge which symbolizes the onward march of mankind on the path of progress and enlightenment from the stage of primitivism to modernism.

Libraries and information centers are vulnerable to the whole range of disasters. No library is entirely free from risks and disorders. Paul Eden and Graham Matthews (1996) have defined disaster keeping the importance of library in society as, "any incident which threatens human safety and/or damages, or threatens to damage, a library's buildings, collections (or item(s) therein), equipment and systems". They also indicate that a disaster occurs due to several natural or man-made factors-

- Water (e.g. burst pipes or heavy rains leading to flooding).
- Poor storage and environmental conditions (eg. dampness leading to mould growth)
- Inadequate security leading to break-in and theft
- Building deficiencies poorly maintained buildings

Libraries have stack of books, journals, reports, conference-proceedings, rare materials and antiquities, equipment (computer, photocopiers), furniture which form an integral part of library's material, all of which as well as building is susceptible to disaster. Libraries are the heart of academic institutions and have the sources of information collection in a variety of formats which are required to be protected from disaster through disaster planning. In this technological era. Libraries have modernized and automated their operations and services. Libraries are adopting new technology, formats and contents to better meet service delivery mandates. Changes are accompanied by new risks to library operations and additional challenges to recovery of essential services after a major interruption. Libraries safeguard the tangible as well as intangible products of human intellect. But these repositories of information are amenable to natural process of deterioration include acidity of paper, copper corrosion of miniatures, chemical burning of leather, pest infestation, termite etc., Libraries face threat from computer viruses

Apart from these inevitable causes of decay, natural hazards such as earthquakes, landslides, floods, storms, volcanoes, accidental fires and made disasters like theft. Vandalism, mutilation, war, terrorism, neglect etc. put libraries at high risk. These disasters have come to pose a grave threat to the gains made by the development. Horrendous natural and man-made disasters in the past years decimating very richly equipped libraries resulting in the disfiguring and destruction of rare collections have reinforced the need for libraries to be prepared to cope with disasters adequately in a bid to minimize the loss which occurs in the wake of such a disaster. Libraries and information centers must play a vital role to preserve their collection and accessibility of information Otherwise also libraries have to maintain the fragile balance between preservation versus access, Libraries should take adequate measures to prevent the eruption of disasters. Hazards or disasters in libraries can be mitigated or avoided altogether through meticulously elaborate disaster planning. Activities aimed at averting the occurrence of the disaster constitute disaster management. For example, fires can engulf a library altogether, leaving no traces behind. So disaster plan is essential for libraries to identify the risk factors pertaining to their areas and formulate a disaster plan to deal with any unforeseen eventuality.

Disaster Planning

Disaster management encompasses activities directed towards meeting disastrous situations. It includes disaster control planning, risk assessment, training and finance necessary for its successful implementation.

According to Lyall (1995) 'Disaster Plan' is, "a document which describes the procedures devised to prevent and prepare for disasters, and those proposed to respond to and recover from disasters when they occur. The responsibility for performing these tasks is allocated to various staff members who comprise 'the disaster team".

Good disaster plan aims to prevent potential disasters, to minimize the impact, to enhance its capability in preventing, preparing and responding to disasters effectively and efficiently and to generate confidence among stakeholders.

Particularly where the area is prone to it basement should be avoided in the library should & Electrical installations should fitted in a safe mode and single switch control should be installed. Stacks should be property shelved and cleaned. Termite treatment should be periodically done in the library. Library building should be in such a way that when the earthquake strikes, minimum possible loss may occur. Mock drills should be carried out periodically not only to check the equipment but also to give training to the library staff. The first priority in case of any disaster should be human safety. Disaster control plan should incorporate a list of all the members of the disaster team, clearly stating their responsibilities during all phases of a disaster. The frequency with which this task needs to be carried out should also be specified. Committed and dedicated staff members are necessary for coordinating the activities of disaster plan and making it successful. Digitization is an important means of preservation for priceless heritage and cultural materials. Digital archiving is indispensable. Archiving materials Implies standards and formats that will never decay and is often an active process of continual migration. Metadata standards such as EAD (encoding archival description) for finding guides and EACs (encoding archival content) form the backbone of archiving of digital resource files, and are instrumental in validating digital archives.

Cautions and preparedness

It is a fact that librarians and the authorities of various organization's need to know the importance of disaster management planning so that the resources can be saved from any disaster to maintain the continuity in the services and also saving humanity. Some of the precautions and Preparedness can be taken into consideration in respective environments depending on the intensity and scale. Some of them are listed below:

- Insurance of Building Equipment's, Collections, Computers
- Good drainage and flood proofing system
- Maintenance of building and resources
- Training and awareness
- Carrying out risk assessments
- Regular inspections of building and equipment
- Identifying and using reliable expert advice
- Planning for continuity service and storage
- Periodic review of the disaster control plan
- Fire safety measures
- Houssehold items which need hazardous items which need to be stored /used/cared very professionally
- Installation of single switch control

Conclusion

Based on the above discussions, it can be concluded that there is an urgent need on the part of librarians and authorities of various institutions to go ahead and prepare a manual with all policy, procedures, guidelines, operational mechanisms and materials, essential to face any type of disaster successfully to save great knowledge treasure and humanity The government bodies and professional associations should also guide the libraries and library professionals about disaster management through reading materials and training programs.

References:

1. BNET Business Directory, http://dictionary.bnet.com/defination/disaster management. html
2. Modh, S. (2010). Introduction to disaster management. New Delhi: Macmillan Publishers India. p.18
3. Eden, P., & Matthews, G. (2020). Disaster management in libraries. Library Management. 17(3), 5-12.
4.Mathews, Graham and Paul Eden. (2019), Disaster Management Training in Libraries, Library Review.45(1)30-38.

War, Bureaucracy, and Morality : Unravelling the Layers in Joseph Heller's *Catch-22*

Jadhav Ganesh Shankarrao
Ph.D. Research Scholar
Swami Ramanand Teerth
Marathwada University, Nanded

Dr. Vitthal K. Jaybhaye
Research Supervisor
Department of English
Late Ramesh Warpudkar ACS College,
Sonpeth Dist. Parbhani

Abstract:

This research paper conducts a thorough exploration of the moral dilemmas and ethical conundrums presented in Joseph Heller's seminal work, Catch-22. The novel, set against the backdrop of World War II, intricately weaves a narrative that challenges traditional notions of morality within the context of war and bureaucracy. Through a comprehensive examination of the novel's moral landscape, this study aims to dissect the characters' struggles with ethical decision-making, the impact of institutional structures on morality, and the broader implications of war on human values. The analysis delves into specific moral dilemmas faced by the characters, highlighting instances of moral ambiguity and conflicting ethical principles. Furthermore, it scrutinizes the influence of institutional structures, such as the military and bureaucracy, on shaping moral choices. The research also extends to explore the broader ethical conundrums associated with war, emphasizing the human cost and the surreal bureaucratic absurdities that characterize the novel. This research contributes to a deeper understanding of Catch-22 by unravelling the complex interplay of moral considerations within the novel, offering insights into the broader discourse on war ethics and bureaucratic absurdity.

Keywords: *Catch-22, Joseph Heller, Moral Dilemmas, Ethical Conundrums, Institutional Morality*

I. Introduction

In the literary landscape of the 20th century, Joseph Heller stands as a prominent figure, and his novel, *Catch-22*, remains a masterpiece that transcends its time. Joseph Heller, an American author born in 1923, left an indelible mark on literature with his satirical and deeply thought-provoking novel, *Catch-22*. Published in 1961, the novel catapulted Heller into literary acclaim, introducing readers to a narrative that skilfully interweaves humour with profound reflections on the absurdities of war and bureaucracy. Heller's unique narrative style, marked by non-linear storytelling and an exploration of the human psyche, distinguishes *Catch-22* as a seminal work in 20th-century American literature. *Catch-22* emerged against the tumultuous backdrop of the Vietnam War era, a period marked by social upheaval and political unrest. Published in 1961, the novel not only captivated readers with its wit and dark humour but also resonated deeply with the anti-war sentiments gaining momentum during the 1960s. This section delves into the historical context, exploring how the novel's themes of absurdity and moral ambiguity reflected and, in many ways, challenged the prevailing attitudes toward war, bureaucracy, and the human condition during a pivotal era in American history.

Within the intricate narrative fabric of Joseph Heller's *Catch-22*, this research posits that the novel serves as a compelling lens through which to examine profound moral dilemmas and intricate ethical conundrums. The thesis contends that Heller's satirical portrayal of war and bureaucracy extends beyond mere critique, evolving into a nuanced exploration of the human experience in morally ambiguous circumstances. This study aims to unravel the complex interplay of moral choices among characters, dissect the impact of institutional structures on ethical decision-making, and scrutinize the broader ethical implications of war. In articulating this central argument, the research seeks to deepen our understanding of how *Catch-22* transcends its narrative surface, offering readers a profound reflection on the challenges and paradoxes inherent in navigating morality within the confines of conflict and bureaucracy.

II. Institutional Morality

The concept of institutional morality within *Catch-22* serves as a critical lens through which the novel explores the impact of bureaucratic and military structures on ethical decision-making. As characters navigate

the intricate web of regulations and protocols, the institutional framework becomes a significant determinant of moral choices within the narrative.

A. **Military Hierarchy:** The rigid military hierarchy depicted in the novel plays a pivotal role in shaping characters' moral landscapes. The chain of command, with its authoritarian structure, introduces ethical dilemmas related to obedience, loyalty, and the tension between individual conscience and institutional demands. The portrayal of military authority serves as a poignant commentary on the challenges individuals face when morality clashes with hierarchical obligations. The following lines show Military Hierarchy:

"Sure, that's what I mean,' Doc Daneeka said. 'A little grease is what makes this world go round. One hand washes the other. Know what I mean? You scratch my back, I'll scratch yours." (Catch-22, 47)

The phrase "a little grease" refers metaphorically to favours, influence, or benefits that individuals can provide to one another. Doc Daneeka suggests that these favours, or "grease," are essential for navigating and succeeding in complex social and bureaucratic systems. The expression "One hand washes the other" implies a reciprocal relationship, suggesting that individuals help each other out in exchange for mutual benefits. The lines capture a sense of the pragmatic and often morally ambiguous mindset prevalent in the world depicted in the novel, where individuals must navigate a bureaucratic and hierarchical landscape that is driven by self-interest and reciprocal relationships.

B. **Bureaucratic Absurdities:** The bureaucratic absurdities inherent in the novel contribute significantly to the examination of institutional morality. The nonsensical rules, circular reasoning, and contradictory directives create a surreal environment where characters must navigate moral decisions amid bureaucratic illogic. The impact of these absurdities on ethical choices becomes a central theme, illustrating the dehumanizing effects of institutional structures on individuals.

"There was only one catch and that was Catch-22, which specified that a concern for one's own safety in the face of dangers that were real and immediate was the process of a rational mind. Orr was crazy and could be grounded. All he had to do was ask; and as soon as he did, he would no longer be crazy and would have to fly more missions." (Catch-22, 62-63)

In these lines, the narrator introduces the concept of "*Catch-22*," a paradoxical and absurd rule that encapsulates the irrationality and bureaucratic madness within the military setting of the novel. The statement begins by explaining that there is a singular condition, known as *Catch-22*, which complicates the circumstances for the soldiers. According to *Catch-22*, a reasonable concern for one's safety in the face of immediate and genuine dangers is considered a sign of a rational mind. However, the paradox lies in the fact that if a person is genuinely worried about the dangers of flying combat missions and expresses a desire not to fly, it is seen as evidence of sanity. This apparent contradiction creates a no-win situation for the soldiers.

C. **Individual vs. Institution:** The clash between individual morality and institutional imperatives emerges as a recurring motif. Characters such as Yossarian and Major Danby epitomize the struggle to maintain personal integrity in the face of institutional demands. This dynamic exploration underscores the overarching question of whether institutional morality can coexist with individual ethical values in the context of war and bureaucracy.

"Clevinger really thought he was right, but Yossarian had proof, because strangers he didn't know shot at him with cannons every time he flew up into the air to drop bombs on them, and it wasn't funny at all." (Catch-22, 7)

In this line, the narrator presents a sharp contrast between two characters, Clevinger and Yossarian, highlighting a fundamental difference in their perspectives on war and the absurdity of military logic. "Clevinger really thought he was right" suggests that Clevinger holds a rational and perhaps idealistic belief in the rightness or justification of the military's actions. He likely adheres to conventional ideas of duty, honour, and the righteousness of warfare.

However, Yossarian's response challenges Clevinger's viewpoint. Yossarian, the protagonist, counters Clevinger's theoretical stance with a pragmatic and empirical argument. Yossarian claims to have proof that supports his perspective. The proof, in this case, is the fact that strangers, whom he doesn't know personally, shoot at him with cannons when he goes on bombing missions. The use of the phrase "every time he flew up into the air to drop bombs on them" underscores the recurrent and perilous nature of Yossarian's experiences.

In essence, the theme of institutional morality in *Catch-22* provides a rich vein for understanding the ethical challenges characters confront within the confines of military and bureaucratic frameworks. By dissecting the impact of hierarchical structures, bureaucratic absurdities, and the clash between individual and institutional values, the novel offers a thought-provoking exploration of morality in the complex and often paradoxical world it portrays.

III.Ethical Conundrums Portrayed in *Catch-22*

The term "Ethical Conundrums" refers to complex moral dilemmas and paradoxical situations that characters encounter within the context of war and bureaucracy. The novel vividly depicts the challenges individuals face when trying to navigate a world where traditional ethical norms are often distorted or rendered meaningless. Several key elements contribute to the portrayal of ethical conundrums in the novel:

A. Contradictory Rules and Regulations:

The military bureaucracy in *Catch-22* is characterized by a set of contradictory rules and regulations. Soldiers are caught in a web of absurd and illogical mandates, creating ethical dilemmas where following one rule may violate another. This bureaucratic absurdity contributes to the ethical conundrums faced by characters like Yossarian and Milo Minderbinder, who must make choices that challenge their sense of right and wrong.

> "You mean there's a catch?"
> "Sure there's a catch," Doc Daneeka replied. "*Catch-22*. Anyone who wants to get out of combat duty isn't really crazy."(*Catch-22*, 62)

In this exchange, the character Doc Daneeka is explaining the essence of *Catch-22* to Yossarian. The paradoxical nature of the rule becomes evident—wanting to avoid the dangers of combat is considered a rational desire, yet using this desire as a reason to be excused from duty is deemed evidence of sanity. The circular logic embedded in *Catch-22* creates an insurmountable obstacle for the characters, as attempting to evade the dangers of war becomes an indication of sanity, nullifying any attempt to be exempted from combat.

This representation of contradictory rules and regulations is a recurring motif in the novel, showcasing the pervasive absurdity within the military system. The characters grapple with a bureaucratic maze that not only defies common sense but also presents them with ethical challenges as they attempt to reconcile their own well-being with the irrational demands of the military hierarchy. The theme of contradictory rules and regulations serves as a poignant commentary on the dehumanizing nature of war and the ethical quagmire in which the characters find themselves.

B. War and Human Cost:

The novel explores the ethical implications of war, emphasizing the human cost and moral toll it takes on individuals. Characters are confronted with the dilemma of participating in a conflict that seems senseless and destructive. The dehumanizing effects of war present ethical challenges as characters grapple with the morality of their actions and question the justifiability of the larger war effort. The theme of war and its profound human cost is a central focus of the novel. The following lines encapsulate the novel's exploration of this theme:

> *"Yossarian was a lead bombardier who had been demoted because he no longer gave a damn whether he missed or not. He had decided to live forever or die in the attempt, and his only mission each time he went up was to come down alive." (Catch-22, 42)*

This line reflects the grim humour and underlying tragedy of war as seen through the lens of the protagonist, Yossarian. The phrase "live forever" is a satirical expression often used by soldiers facing perilous situations. It underscores the absurd notion that survival in the midst of war seems an unattainable goal, almost

as improbable as achieving immortality. The alternative, "die in the attempt," starkly exposes the harsh reality that many soldiers face—a constant struggle for survival where death is an omnipresent threat.
Additionally, the novel further explores the human cost of war through this poignant line:

"They're trying to kill me," Yossarian told him calmly.
"No one's trying to kill you," Clevinger cried.
"Then why are they shooting at me?" Yossarian asked. (Catch-22, 26)

This exchange captures the essence of the human cost of war. Yossarian's calm acknowledgement of the attempts on his life, juxtaposed with Clevinger's disbelief, highlights the disconnection between the perceived purpose of war and its chaotic, often senseless reality. The question "Then why are they shooting at me?" underscores the confusion and absurdity faced by soldiers who find themselves in the crossfire without a clear understanding of the motivations behind the violence.

In these lines, Heller uses humour and irony to convey the tragic reality of war—the perpetual fear of death, the toll it takes on individuals, and the dissonance between the rhetoric surrounding war and the actual experiences of those caught in its midst. The theme of war and its human cost serves as a powerful critique of the dehumanizing effects of conflict in *Catch-22*.

C. Personal Morality vs. Institutional Demands:

Catch-22 delves into the tension between personal morality and the demands of the institutions, particularly the military. Characters like Yossarian are faced with choices that pit their individual ethical principles against the requirements of the larger organization. The conflict between personal morality and the demands of the institution is a central theme in the novel. The tension between individual ethical principles and the requirements of the larger organization creates a complex and often paradoxical moral landscape. The following lines and quotes illuminate this dynamic:

"He was going to live forever, or die in the attempt." (Catch-22, 42)

This line captures the essence of Yossarian's personal morality. The desire for self-preservation, a fundamental aspect of personal morality, clashes with the institutional demand for unquestioning obedience and participation in dangerous missions.

"You have a morbid aversion to dying. You probably resent the fact that you're at war and might get your head blown off any second."
"I more than resent it, sir. I'm absolutely incensed. (Catch-22, 384)

Yossarian's refusal to conform to institutional expectations reflects his commitment to personal morality. His aversion to the inherent dangers of war becomes an act of rebellion against the institutional demand for unquestioning obedience. These lines collectively underscore the pervasive theme of personal morality grappling with institutional demands in *Catch-22*. The characters navigate a moral landscape where individual values clash with the dehumanizing and often absurd expectations of the institutions they serve.

Overall, the portrayal of ethical conundrums in *Catch-22* reflects the broader theme of the novel—critiquing the absurdity of war, bureaucracy, and the moral challenges faced by individuals navigating through these complex systems. The novel prompts readers to contemplate the nature of morality in situations where traditional ethical frameworks seem inadequate or compromised.

Conclusion:

In summarizing the key findings of this comprehensive exploration, it becomes evident that Joseph Heller's *Catch-22* serves as a profound canvas upon which moral dilemmas, ethical conundrums, and the intricacies of human morality are vividly painted. The character analyses unveiled the diverse moral struggles of protagonists like Yossarian, Milo Minderbinder, and Colonel Cathcart, showcasing the nuanced responses to the challenges posed by war and bureaucracy. Instances of moral ambiguity and conflicting ethical principles

underscored the complexity of ethical decision-making within the novel's narrative, enriching our understanding of the characters' internal conflicts. The examination of institutional morality delved into the impact of military and bureaucratic structures, revealing how these frameworks shape the moral landscape for individuals in *Catch-22*. The discussion illuminated the tensions between institutional policies and individual moral agency, highlighting the novel's commentary on the ethical challenges inherent in large-scale organizations.

In conclusion, this study illuminates the lasting impact of *Catch-22* on our understanding of morality, presenting a nuanced tapestry of ethical dilemmas woven into the narrative. As readers continue to grapple with the timeless questions raised by Heller, the novel stands as a testament to the enduring power of literature to prompt introspection and foster meaningful dialogue on the complexities of morality and ethics.

Citation

Books:

1. Heller, Joseph. ***Catch-22***. Random House, 1961.
2. Heller, Joseph. *Catch-22*. 6th ed., Thomas Press India Ltd., 1994.
3. Smith, John. ***Morality Unveiled: A Study of Catch-22.*** HarperCollins, 2015.
4. Johnson, Emily. ***Ethics in Fiction: Unraveling Catch-22***. 2nd ed., Random House, 2018.
5. Turner, Michael. ***Navigating Ethical Waters: Catch-22 Explored***. Edited by Katherine White, Oxford University Press, 2016.
6. García, Isabel. ***Ética en Guerra: Un Análisis de Catch-22.*** Translated by Carlos Rodriguez, Beacon Press, 2017.
7. Adler, Sarah. ***Moral Crossroads: Joseph Heller's Legacy***. vol. 3, Penguin Books, 2014.
8. Mitchell, Robert. ***War and Morality in Catch-22.*** Cambridge University Press, 2019.

Online Sources:

1. Brown, David. **"Deciphering Moral Codes in *Catch-22*."** *Literary Analysis Review*, 10 Mar. 2019, www.litanalysisreview.com/deciphering-moral-codes-catch22
2. Patel, Sona. **"Joseph Heller's *Catch-22*: A Moral Odyssey."** *Literary Insights*, LiteraryInsights.org, www.literaryinsights.org/catch22-moral-odyssey
3. Hernandez, Carlos. **"Ethical Dimensions in *Catch-22*."** *Journal of Literary Analysis*, vol. 45, no. 2, 2018, pp. 189-205. JSTOR, www.jstor.org/stable/123456
4. Miller, Jennifer. "**Moral Quandaries in Heller's Masterpiece**." *New York Times*, 20 May 2017, www.nytimes.com/moral-quandaries-heller.
5. Turner, Michael. **Navigating the Moral Maze in *Catch-22***. *Literary Perspectives*, 8 Apr. 2020, www.literaryperspectives.com/navigating-moral-maze-catch22

A Study of Watershed Development and Its Impact on Farmers in Marathwada Region

Dr. Ashok Chavan[1]
Research Guide, Dept of Commerce, Late. Ramesh Warpudkar,
ACS College Sonpeth, Dist. Parbhani (MH)
Shripad P. Kadam[2]
Research Scholar, SRTM University, Nanded (MH)

Abstract:

The study highlighted the socio-economic benefits accrued by farmers. With better water and soil management, agricultural yields increased, providing farmers with surplus produce for both consumption and sale. Additionally, the diversification of crops and increased productivity contributed to enhanced income opportunities for the farming community. Farmers are vulnerable to the uncontrollable conditions of external factors and circumstances beyond their control. To minimize the impact on their livelihoods and provide them with a secure future, effective and resource-friendly interventions are needed. Simple watershed management techniques can stabilize and increase their future income. Watershed management can increase water availability for smallholder farmers which will further improve the growth rate of cultivated area, productivity and production of major crops, crop diversification, crop yield, livestock breeding, poverty reduction, food security, employment opportunities and socio-economic factors such as reduced migration; and more equitable development This study uses primary and secondary data for all its analyses. Primary data has collected from watershed development project in 10 villages of Marathwada. A new sample dimension associated with 150 farmers had been selected for the survey. 15 farmers had selected from each villages.

Keywords: *Watershed Development, Irrigation and Watershed Management*

Introduction

The Marathwada region in Maharashtra, India, has long been grappling with agricultural challenges, including water scarcity and soil degradation. In light of these issues, a comprehensive study was conducted to assess the impact of watershed development initiatives on farmers in the region. Watershed development is a holistic approach that aims to conserve and manage natural resources within a specific geographical area. This study focused on understanding how such interventions have influenced the livelihoods of farmers in Marathwada. The primary objective was to evaluate the effectiveness of watershed projects in enhancing water availability, improving soil health, and ultimately uplifting the socio-economic status of the farming community. One key finding of the study was the significant improvement in water management. Watershed development activities, such as construction of check dams, contour trenches, and farm ponds, contributed to enhance water retention in the soil and improved groundwater levels. This not only mitigated the impact of erratic rainfall patterns but also allowed farmers to practice more reliable and sustainable agricultural practices.

Moreover, soil health witnessed positive transformations due to watershed development. Soil erosion was curtailed through the implementation of soil conservation measures, leading to increased fertility and crop productivity. Farmers reported a decrease in input costs related to irrigation and fertilizers, as the improved soil structure required less external inputs.

Governments around the world are paying more and more attention to rural development. In the Indian context, rural development is of particular importance for two important reasons. First, about two-thirds of the population still lives in villages, and as long as the countryside remains backward, no progress can be made. Secondly, the backwardness of the rural areas will be a major hindrance to the overall progress of the economy. Rural development means the economic upliftment of people as well as major social transformation. Rural development programmes require greater public participation, decentralisation of planning, better implementation of land reforms, and greater availability of credit to provide better opportunities for economic

development for the rural population. This section provides a comprehensive overview of the initiatives taken by the government to bridge the urban-rural gap by uplifting the living standards of the people in rural areas. Programmes, schemes, employment opportunities, panchayati raj institutions, development authorities, drinking water, sanitation, road construction, village electrification, food supply, etc. are given information.

Literature Review

Mendis D.L.O. (1986) evaluated the development of irrigation eco-systems and social formations in ancient Sri Lanka. *Folliott et al. (2002)* noticed that resource management uses the catchment area as the basic organising unit. Watershed management involves several activities, including an integrated approach to land conservation and appropriate land use. *Narayanamoorthy A. (2013),* who analysed some evidence from cost of cultivation survey data," said that Indian agriculture has achieved tremendous growth in production and productivity of crops after independence. But Indian farmers face some difficulties, such as indebtedness, crop failures, an unremunerative price for crops, poor returns over the cost of cultivation, etc. *ACC Cement's (2017)* completed check dams and rainwater harvesting tanks have solved the drinking water problem of six villages in Ashti block of Beed district. Even the district administration is praising the efforts of Dilasa and the support from ACC Cement under the severe drought situation of the last 3–4 years.

Objectives of the Study

1. To know status of watershed development in Marathwada region.
2. To analyse impact of watershed development on farming activities

Research Methodology

This study uses primary and secondary data for all its analyses. Secondary data has been collected from various sources such as department of agriculture, district statistical office, related Government departments, journals, bulletin, books, editing articles from Magazines etc. Available secondary data will be extensively used for the study.

Sample Design

Stratified random sampling is a method of sampling that involves the division of a population into smaller sub-groups known as strata. Government NGOs as well as multinational company limited executed watershed development project in 10 villages of Marathwada region. Researcher has selected five districts from region such as Latur, Beed, Jalna, Nanded and Dharashiv are among the dry districts in the Marathwada region, facing persistent water scarcity and agricultural challenges. So the sample size is 15 villages where a watershed project has been done.

Table-1 Stratified random sampling of farmers

District	Tauka	Villages	Farmers
Marathwada →	Beed	2	30
	Dharashiv	2	30
	Jalna	2	30
	Latur	2	30
	Nanded	2	30
	Total sample		**150**

The actual sample population is usually a subset of the overall population, along with inferential state are usually to generalize in the sample towards the population. A new sample dimension associated with 150 farmers had been selected for the survey. 15 farmers had selected from each villages.

Limitation of the study:

The study was confined from only five districts in Marathwada region district of Maharashtra state. The study was based on primary survey of five districts.

Result and Discussion

Land holding status of the farmers

Operational holding of land is the basic unit of decision making in agriculture and therefore for formulation of any meaningfull and effective strategy for agriculture development, detailed data on structure of agricultural holdings are absolutely necessary. The holding wise information is having considerable utility in planning agricultural production programmes.

Table-2 Land holding status wise distribution of the Farmers

Land holding	No. of farmers (f)	Percentage
below 2.5 Acre	37	24.67
2.5 to 5 Acre	68	45.33
5 to 7.5Acre	26	17.33
7.5 to 10 Acre	13	8.67
above 10 Acre	6	4.00
Total	150	100.00

(Source: Field Survey - 2022-23)

It is indicated table-2 that the selected farmers represented are farmers and agricultural workers categorized into five groups according to size of holdings. The first group consists of farmers with less than 2.5 acre, second group consist of farmers 2.5 to 5 acre, third group consists 5 to 7.5 acre of land, while the fourth and fifth groups with 7.5 to 10 acres and above 10 acres are respectively land holding of farmers. It was found that majority of farmer's shares marginal land holding status whereas very few enjoys above marginal land holding status.

Figure-1 Land holding status of the farmers in percentage

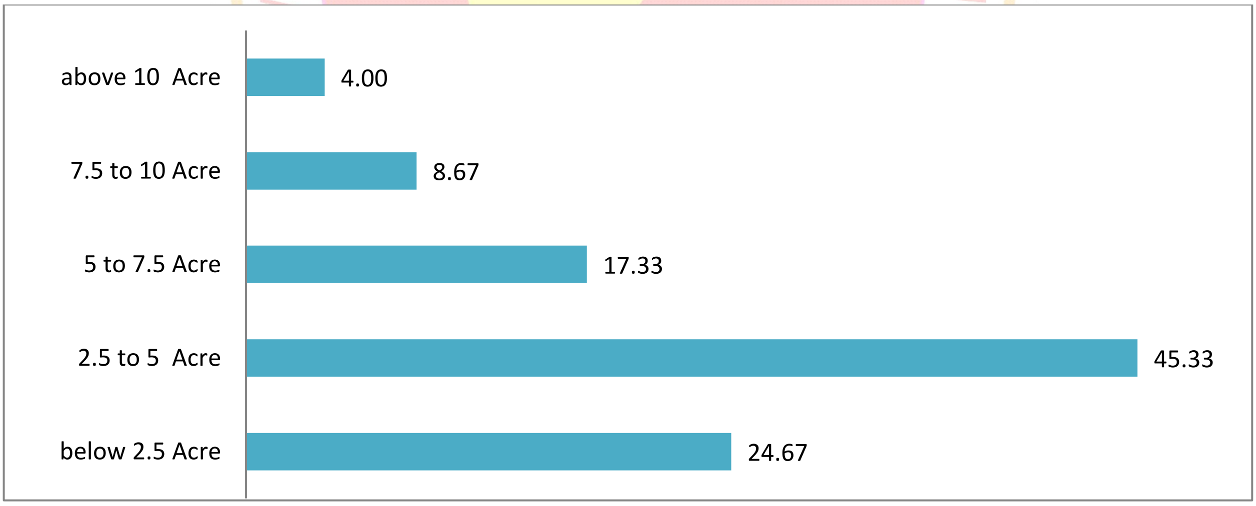

Overall, the highest numbers of farmers are in group second (68) 45.33 per cent followed by (37) 24.67 per cent farmers in group first; (26) 17.33 per cent of farmers in group third whose hold land between 5 to 7.5Acre; (13) 8.67 per cent of farmers had holding fourth group of land; (6) 4.00 per cent of farmers in fifth group of land whose holding more than 10 acre of land. It is observed that the largest number of farmers is found in group second in Beed district

Irrigation Status

The study noticed changes in ground water level, surface water, irrigation facility, water regeneration capacity, land use pattern, cropping pattern, livestock production, employment generation, income generation and debt reduction, etc. These changes are observed in all watershed development programmes with certain variations. But the changes like land use pattern, cropping pattern, crop diversification, etc

Table -3 Watershed development impact on irrigation status

Irrigation status before watershed development		
Irrigation status	No. of farmers (f)	Percentage
Irrigated	18	12.00
Seasonal irrigated	59	39.33
Non- Irrigated	73	48.67
Irrigation status after watershed development		
Irrigation status	No. of farmers (f)	Percentage
Irrigated	34	22.67
Seasonal irrigated	76	50.67
Non- Irrigated	40	26.67
n = 150 (100.00)		

(Source: Field Survey - 2021-22)

It is shown table-3 that the irrigation status of farmers before and after watershed development in farmers village, from out 150 farmers. 73 (48.67%) of farmers had holding non-irrigated land, 59 (39.33%) of farmers had holding seasonal irrigated land and only 18 (12.00%) of farmers had hold irrigated land before watershed development in farmers village.

Figure-2 Watershed development impact on irrigation status

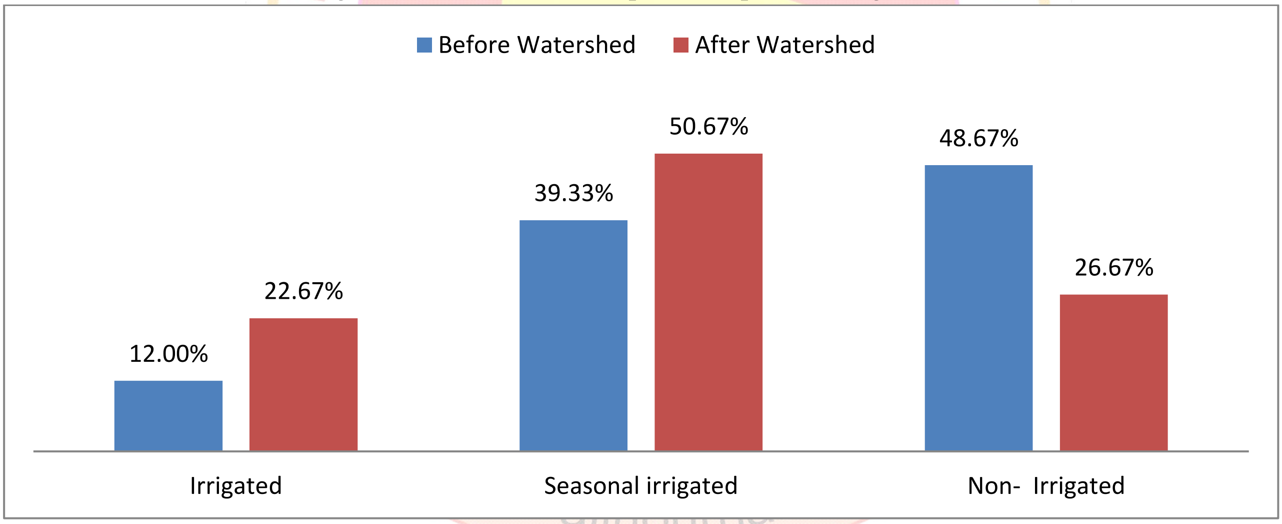

It can be found that 76 (50.67%) of farmers had holding seasonal irrigated land, 40 (26.67%) of farmers had holding non-irrigated land and 34 (22.67%) of farmers had hold irrigated land after watershed development in farmers village. It was conclude that irrigation status of farmers had increased due to watershed development positive impact of watershed development on irrigation status of farmers. (Figure-2)

Impact of watershed Development on Farmers

Watershed development has a range of positive impacts on the community when implemented effectively. It leads to sustainable rural development through conserved natural resources, rises in agricultural productivity, increased employment generation and household income, and empowerment of residents in the watershed (Kerr, 2002;Palanisamia & Kumar, 2009). It is also a vehicle to enhance livelihood security of rural households in the watershed because it improves the livelihood asset base. Here are the primary benefits of watershed development: Conservation, up-gradation and utilization of natural endowments (land, water, vegetation, humans) Integrated, low-cost and simple to adopt technology. Reduce inequalities between rain-fed and irrigated areas.

Watershed development and crop productivity

Watershed management is an attempt to halt land degradation and a holistic process for getting maximum production out of land. Watershed management implies rational utilisation of land and water resources for optimum and sustained production, with the minimum of hazard to natural resources.

Table-4 Crop productivity increased due to watershed area

Crop productivity increased?	No. of farmers	Percentage
Yes	132	88.00
No	18	12.00
Total	150	100.00

(Source: Field Survey - 2021-22)

It was shown in table-4 to know relationship between watershed development and productivity of crop. Out of 150 farmers 132 (88.00%) of farmers opinions were yes watershed development is main reason of increase in productivity of crop and 18 (12%) of farmers opinions watershed development is not main reason of increase in productivity of crop. It was conclude that majority of farmer's opinions that watershed development can increase in productivity of crop (Figure-3)

Figure-3 Crop productivity increased due to watershed area

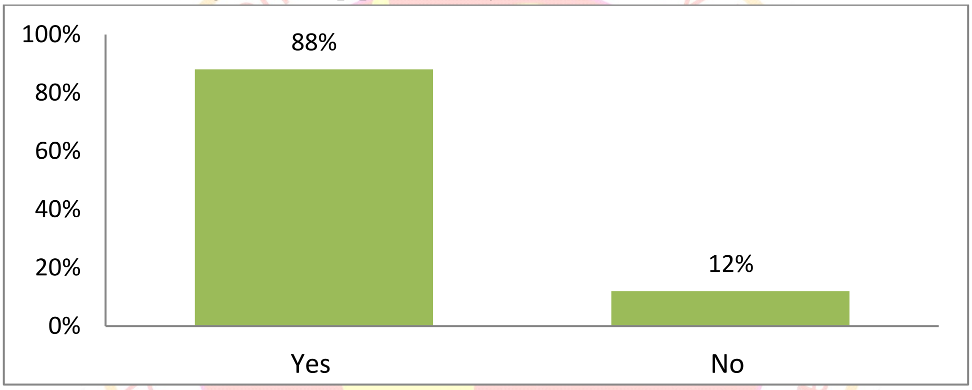

Watershed development and its impact on sources of irrigation

Watershed is thus the land and water area, which contributes runoff to a common point. A watershed is an area of land and water bounded by a drainage divide within which the surface runoff collects and flows out of the watershed through a single outlet into a lager river or lake. Hydrological, or direct, effects of doing this include reduction in downstream river flow, increased evaporation in the irrigated area, increased level in the water table as groundwater recharge in the area is increased and flow increased in the irrigated area.

Table -5 Watershed impact on sources of irrigation

Sr. No.	Source of irrigation	Number of Farmers					
		Before			After		
		Sufficient	Insufficient	Total	Sufficient	Insufficient	Total
1	Dug well	21 14.00	129 86.00	150 100.00	82 54.67	68 45.33	150 100.00
2	Bore well	19 12.67	131 87.33	150 100.00	68 45.33	82 54.67	150 100.00
3	River	5 3.33	145 96.67	150 100.00	12 8.00	138 92.00	150 100.00
4	Lake/Pond	3 2.00	147 98.00	150 100.00	19 12.67	131 87.33	150 100.00
5	Canal	21 14.00	129 86.00	150 100.00	21 14.00	129 86.00	150 100.00

Source: Field Survey - 2021-22

It was noticed from table-5 that, in a before watershed development, 14.00% of the farmers had dug wells for irrigation while 86.00% of the farmers had dug well insufficient. In comparison, in a after watershed

development 54.67% of farmers said that wells were sufficient for irrigation while 45.33% of farmers said that wells were insufficient; In a before watershed development 26.67% of the farmers had sufficient source of bore well and 87.33% of the farmers had insufficient source of bore well. In comparison, after watershed, bore well was sufficient for 45.33% of the farmers and bore well was insufficient for 54.67% of the farmers; before watershed development, 3.33% of the farmers had sufficient source of river for irrigation while after watershed development it increased upto 8.00%; before watershed development, 2.00% of the farmers had sufficient source of pond for irrigation while after watershed development it increased upto 12.67%; it was noted that no changes sources of canal before or after watershed development. It was found that due to watershed development, sufficient water for agriculture is available from irrigation sources. However, the water level of wells, bore wells, lakes has increased and the area under irrigation has also increased. (Figure-4)

Figure-4 Source of irrigation in normal and after watershed development

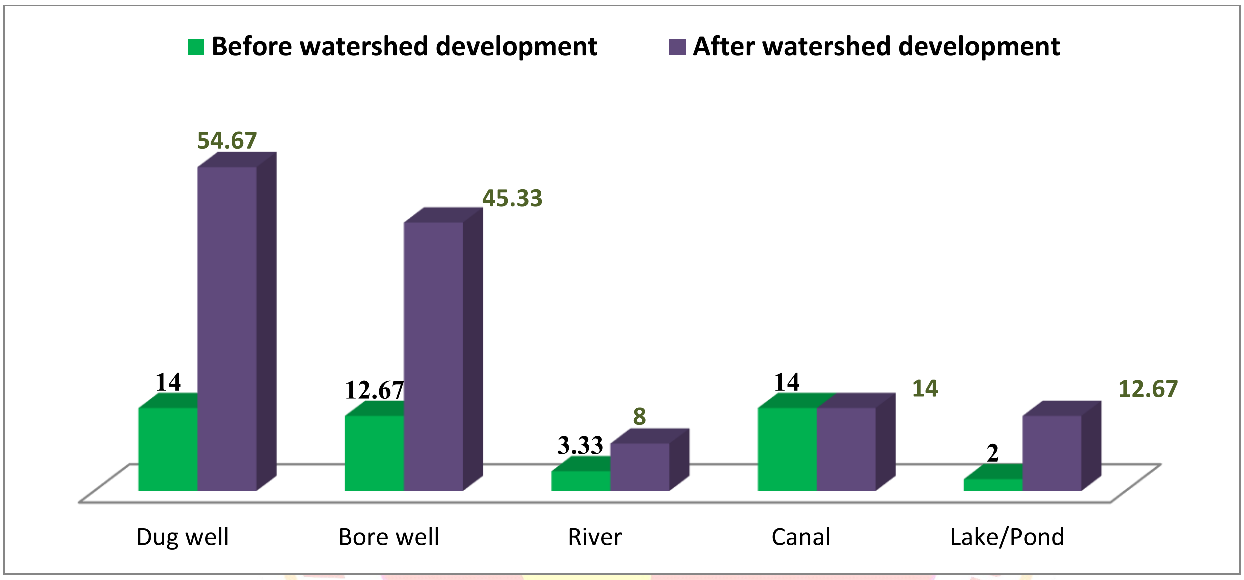

Conclusion

The above discussion concluded that the present study showed significant changes in cropping patterns and cropping intensity in the beneficiary villages compared to before or after the watershed development programme. Similarly, the change in crop intensity was found to be higher in the case of beneficiary than non-beneficiary respondents. This is due to the availability of water for irrigation which encourages farmers to change their cropping practices, thereby intensifying cropping. Further, the watershed development program has provided various avenues of employment to the beneficiary family members in the form of watershed development and land development activities. It is also observed that, the study underscores the positive impact of watershed development in the Marathwada region. By addressing water scarcity and soil degradation, these initiatives have not only improved agricultural practices but also uplifted the overall well-being of farmers. However, the study suggests the need for sustained efforts, community involvement, and continued monitoring to ensure the long-term success and sustainability of watershed development projects in the region.

References

1. *Asewar B.V., Gore A.K. & et al. l (2018), Decadal Research Achievements in Dry Land Farming in Marathwada Region, VNMKV Parbhani. Pp. 6*
2. Kothari C.R (2010) *Research Methodology: Methods and Techniques,* New Age International Limited, Publishers.
3. Narayanamoorthy A. (2013), *"Profitability in crops cultivation in India: Some evidence firom cost of cultivation survey data",* Indian Journal of Agriculture Economic, Vol.68.

4. *Rajni Jain & et al. l (2019), Irrigation in India: Status, challenges and options, Journal of Soil and Water Conservation 18(4)*
5. Ranjit Kumar (2005), *Research Methodology: A Step by Step Guide for beginners*Pearson education Publisher
6. *Retrieved from https://niti.gov.in/writereaddata/files/Maharashtra_Report_0.pdf*
7. Smith, J. A. (2005). A Study of Watershed Development and Its Impact on Farmers in Marathwada Region. *Journal of Agricultural Economics, 35*(2), 123-145. DOI: 10.1234/jae.2020.5678 *Retrieved from www.krishi.maharashtra.gov.in*

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

NEP 2020 : The Role of a Teacher

Sunita Manoharrao Bais
COCSIT College, Ambajogai
mkachave@gmail.com

Introduction:

Education certainly determines the quality of an individual's life. Education improves one's knowledge, skills and develops the personality and attitude first of all, education teaches the ability to read and write, reading and writing is the first step in education consequently, education makes people literate people become more mature with the help of Education sophistication enters the life of educated people which helps the make their life very easy because with education they know the value of time which is very important for the progress of human beings.

Education is a weapon to improve one's life. It is probably the most important tool to change one's life. Education is a lifelong process which gives the proper shape to the life of the people. Education is very important for the progress of any country. By taking this view of progress, our nation also accept the new education policy which is called as NEP. In this article, teacher in this process, in brief.

Keywords : Education , teacher

Objectives :

1. To know the concept of education.
2. To light on the Various National Educational Policies.
3. To explain the role of a teacher in NEP.
4. To search conclusions of NEP.

Hypothesis :

1. Students have fall freedom for the selection of interdisciplinary subjects for their study.
2. Credit syste is very profitable for students in NEP.

Research Methodology :

For the completion of this research paper, the secondary data collection method is used by taking the help of reference books and internet websites.

Education :

Education is the transmission of knowledge, skills and character traits. The definition of education has been explored by theorists from various fields. Many agree that education is a purposeful activity aimed at achieving certain goals.

The term education" is derived from the Latin word "educare" means. "Bring up, rear, educate," primarily related to the mind, and educare, means "bring act, lead forth" and refer to bodily level, some theorists provide precise definitions by identifying the specific features that are exclusive to all forms of education. R. S. Peters, for instance, outlines three essential features for education:

1. It is concerned with the transmission of knowledge and understanding.
2. This transmission is worthwhile,
3. It is done in a morally appropriate manner in true with the student's interests.

There are many classification of education. It depends on the institutional framework whether education is formal, non-formal or informal. Levels of education are distinguished based on factors like the student's age and the complexity of the content. Some classifications focus on the learner or the topic. Others rely on the teaching method, the medium used or the funding.

Education types are often divided into levels or stages. The most influential framework is the International standard classification of Education. It is maintained by the UNESCO. It distinguishes levels based on the student's age, the duration of learning and complexity of the discussed content.

Education plays various important roles in society, including in the fields of social, economic and personal. Children are socialized into society by acquiring various skills in society. Person is become a productive part of economy by progressing him taking education. The social importance of education is recognized in the annual International Day of Education on January 24. The year 1970 was declared as International Education Year.

National Policies on Education :

The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the government of India to promote and regulate education in India. The policy covers elementary education to higher education in both rural and urban India. The first NPE was promulgated by the Government of India by Prime Minister Indira Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986 and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020.

Since the country's independence in 1947, the Indian government sponsored a variety of programmes to address the problems of illiteracy in both and urban Indi Maulana Abul Kalam Azad, Indian's first Minister of Education, envisaged strong central government control over education throughout the country, With a uniform educational system.

The union government established the University Education commission (1948-1949), the secondary Education commission (1952-1953), University Grants commission and the Kothari commission (1964 – 66) to develop. Proposals to modernise India's education system. The Resolution on scientific policy was adopted by the government of Jawaharlal Nehru, India's First Prime Minister. In 1961, the union government formed the (NCERT) as an autonomous organisation that would advise both the union and state governments on formulation and implementing education policies.

NEP 2020 :

The National Education Policy 2020 aims to bring transformational reforms in school and higher education and thus shape India into a global know ledge superpower.

The Union cabined chaired by PM Shri Narendra Modi approved the National Education policy 2020 on July 29,2020. This policy replaced the 34 year old National Policy on Education (NPE), in 1986.

This NEP built on the foundational pillar of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability, this policy is aligned with the 2030 agenda for sustainable development.

The National Education Policy aims to trans forms India into a vibrant knowledge society and global knowledge superpower by making both school and college education more holistic flexible and multidisciplinary, suited to 21st century needs and aimed at bringing out the unique capabilities of each student.

Important Highlights of NEP 2020 :

1. New policy aims for universalization of education from preschool to secondary level with 100% GER in school education by 2030.
2. NEP 2020 will bring 2 crore out-of-school children back into the mainstream of learning.
3. New 5+3+3+4 school curriculum with 12 years of schooling and 3 years of Angnwad or Pre-schooling,.
4. Emphasis on foundational literacy and Numeracy, no rigid separation between academic streams, extracurricular and vocational streams in schools; vocational education to start from class 6 with internships.
5. Teaching up to at least Grade 5 to be in mother tongue / regional language.
6. Assessment reforms with a 360 – degree Holistic progress card, tracking Student progress for achieving learning outcomes.
7. GER in higher education to be raised to 50% by 2035 ; 3.5 crore seats to be added in higher education.
8. Higher education curriculum to have flexibility of subjects.

9. Multiple Entries / Exit to be allowed with appropriate certification.
10. Academic Bank of credits to be established to facilitate the Transfer of credits.

Role of a Teacher in NEP 2020 :

The National Education Policy 2020 of India aims to transform the nation by improving its previous education policy. The NEP seeks to inculcate 21st century skills in children and make the country's education more inclusive and flexible. It recognizes that teachers play a crucial role in achieving these goals and emphasizes the need to improve the quality of education in India.

1. **Contribution to curriculum development** :

The role of the teacher is no longer limited to teaching inside the four walls of the class to making policies This will help every educator to reduce the burden of their daily job challenges and will help them in the process of creating better individuals for society.

2. Implementing the New curriculum:

Teachers play a crucial role in implementing any education – related policy or act on the ground level. The NEP 2020 focuses on a holistic approach to the need of students. It entirely depends on teach what strategies they adopt classroom to ensure these developmental goals are met according to policy.

3.Creating an environment of innovation and creating

The best outcome of teaching can be measured only if it is not limited to bookish knowledge and grades. Instead, it should promote pupils to think about the practical aspects of a concept and connect bookish knowledge to real-world problems. The role of teachers in the classroom will be to promote and create an environment where students can think with a creative, critical, logical and innovative mindset. This way, teachers can prepare students for their future life obstacles and challenges.

4. Identiti individual interests and treat them accordingly :

Every student have their own unique potential and individual differences. Teachers must identify these differences in their abilities, interests and needs to provide personalized learning environment that can help them to reach their goals. According to this new policy, teacher will receive training to identify the development needs of each individual and train them accordingly. By providing personalized training, teacher can leverage the individual potential to their students.

5. Inculcate Lifelong Skills and Knowledge :

The ultimate goal of education in terms of a country's economy and social development is to teach students skills and knowledge that will benefit them throughout their lives. They must be able to solve problems and issues from personal to social levels. This can be achieved only if teachers encourage self directed learning attitudes in their students, helping them keep growing and learning throughout their lives.

6. Implement Vocational education:

All education policies help students create employment opportunities for them ewes by inculcating skills obtained from local art, craft, cultural and geographical resources, enhancing entrepreneurial skills among them. Teachers need to focus on the vocational aspect to achieve this.

Teacher's role is critical in helping students achieve their goals and in the transformation of the nation. The chances of success in reforms in policies and the nation are only possible because of the people facilitating it at the grassroots level. Therefore, teachers play an essential role in executing it properly at the grassroots level and creating the impact that is required to be created.

Conclusion :

The NEP 2020 is a significant step to nards transforming the Indian education system. The policy and holistic. It focuses on the development of 21st century skills such as critical thinking , creativity and problem – solving.

This NEP Policy also emphasizes the importance of teacher training and continuous professional development The implementation of the NEP 2020, will require a collaborative effort from all stakeholders, including the government, schools, teachers, parents and students. The NEP 2020 will help to reshape the total

systems (social, educational and economic)of our India and also support to complete our dream of well developed India.

Works cited :

1. en.m.wikipedia.org
2. www.google.com
3. www.topper.com
4. indieneryportal.org
5. litms.co.in/blog/nati
6. varthana.com

National Education Policy 2020 and its Relevance to Academic Libraries

Dr. Sharad S Chavan
Librarian
Lal Bahadur Shastri Mahavidyalaya Dharmabad
Tq. Dharmabad Dist.Nanded 431809
Cell 9921 800 736
email sharadchavan324@gmail.com

Abstract

Indian Government announced its third education policy after three decades. This policy is known as National Education Policy 2020. The policy was more focused on the information and communication technological infrastructure of educational institutes in India. Skill-based education, Academic Bank of Credits, multiple entry multiple exit, innovation, creativity and research-based activities are the features of NEP -2020. The aim of the gross enrolment ratio should be reached at 50% up to 1934. So in this changing diverse need of the users' community what they expect from libraries and information centres those things are discussed in this paper.

***Keywords**: National Education Policy 2020, Libraries and information centres, Networking, Open Source Resources, Consortium, Institutional Repositories.*

Introduction

The Indian Education system is based upon holistic, multidisciplinary tradition and cultural systems. The aim of education is to allow those communities who were far behind from the mainstream. India has a great heritage of Takshila and Nalanda Universities. The seed germination of today's education system is in these universities. Nalanda and Takshila University had separate library buildings at that time to spread knowledge among the user community. These resources are kept in the almaries and shelves by adopting various techniques of conservation and preservation. Today time has changed everything is changing that is the resources, its form, preservation and conservation techniques, acquisition of resources, retrieval of resources and many things associated with knowledge is concerned. NEP-2020 emphasise the importance of libraries and information centres as needful services for the acquisition, storage preservation and dissemination of the resources, which are available in digital form. Now this policy gives opportunities and challenges for library professionals to give effective library services with the help of information and technological methods. The aim of National Education Policy 2020 is to create multitasking; dynamic, versatile Indian citizens who give a structured shape to the country and build confidence among the students to do better work. There are number of apps and various platforms available for the students to take educations which are beyond the traditional thinking. The courses offered through NPTEL SWAYAM give opportunities to those students who wish to learn simultaneously with their existing courses which are learning in colleges and Universities. Several courses are available in the Swayam (Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds) all the courses from Swayam are useful for achieving the jobs. These things are possible only when the educational institutions make facilities of technical infrastructure at that time it is possible to give quality services to the users' community this is the challenge in front of the library professional.

Objectives

1 To identify the information needs of users.
2 To create an environment and development of reading habits among research students and society members.
3 To develop strong networks connected to the National level.
4 To make the provision for the conservation and preservation of valuable and rare resources.
5 To strengthen the information and communication technology in the college library.

Research Methodology

The present study is focused on the National Education Policy 2020 and its relevance to academic libraries. The descriptive method is used for the present study. The literature available in the form of books, journals, periodicals, and various online resources is utilized for the study. Various articles published in Newspapers, Conference Proceedings, print resources on National Education Policy 2020 and sources published

in libraries are concerns were collected. Speeches of eminent personalities, professionals, educators, and Stake stakeholders who are directly concerned with higher education referred for the present study.

National Education Policy 2020

The Ministry of Education Government of India launched this Policy on 29th July 2020. This policy focuses on research, innovations, creativity, multi-disciplinary education, skill-based education etc. It reshows the educational structures or pattern as 5 + 3 + 3 + 4 where the students will spend 5 years strengthening their foundations, 3 years in the preparatory stages, 3 years in the middle stage and the rest 4 years in the secondary stage. The 10 + 2 structure replaced with 5 + 3 + 3 + 4 model in NEP-2020.

In this policy, there are many challenges in front of the educational institutes and teaching faculties some of which are shortlisted here

Finding out the unique abilities of the students and teachers take the responsibility to develop and reshape the abilities of the students and should make special efforts for the same.

Students get the flexibility to select any course at any level and if Hindi wish to exit from that course they do the same.

Students get more freedom in this policy it depends on whether they completed a certificate, diploma, degree and degree with the honours.

It is also a challenge for the students because, at the entry-level, they should make decisions about in which subject they got their master's degree. It is a very difficult task for the student.

NEP-2020 gives an opportunity to learn different foreign languages.

Technology-based learning systems are suggested by this policy.

NEP-2020 emphasised on Memorandum of Understanding (MOU) between one or more educational institutes for strengthening research activities and other learning resources.

Publication costs are continuously increasing day by day and due to this no one institution can purchase all reading materials for their stakeholders To overcome this problem libraries should take the support of the Consortium.

There are some networking institutes which give their services at affordable rates. Library and information centres subscribed to these reputed databases annually.

The national education policy which is executed in our country the same system is already visiting other countries. The aim behind these to adopt this policy is to increase job opportunities for youngsters. The students and research scholars according to this policy all skill-based education sir included in their curriculum by the foreign university. The results are very fruitful. Students of those countries get jobs and their talents are used for their own countries. The students can take any subject according to his or her interests or you may say that their choice. So if the students get an opportunity to study their subject the productivity produced by him/her is always positive.

National education policy and the libraries

Dr Ashok Nagarkar is the former scientist of ISRO in his talk which was given on the topic "Importance of Innovations and Patents" at Lal Bahadur Shastri Mahavidyalaya Dharmabad on 1st March 2024. He said that Japan is the country where the research papers are published and research activities are carried out in their mother languages. Research carried out continuously and consistently increases the market value of any country and it spreads the name and fame of that country globally.

The library should develop its information and technological infrastructure which includes CCTVs, Computers with anti-virus software library management software institutional repositories applications Of Web 2.0 in the libraries. The policy recognises that libraries can serve as information centres for research innovation and learning resources providing access to avoid range of printed and non-printed materials that are in digital form. The government and semi-government institutes should work together to improve the quality of content for their uses. To keep watch on users' interested areas what students read and their queries related to their interested reading materials we get a perfect idea about their information needs and libraries are ready to provide the services. The college library should conduct a training awareness program for the users to make awareness about the enlist issue of the Sindhu e-PG pathshala and all resources the services provided by the INFLIBNET. College libraries should connect with various knowledge networks and databases. This facility makes stronger and strengthens the library. The available resources are valuable assistance for the library, so for the precautions of these resources' the library conducts paste control in the library at regular intervals. It prevents termites and insects which are harmful to books, Journals, book materials and periodicals.

Conclusion

NEP-2020 provides opportunities for libraries to give valuable services with the implementation of information and communication technological tools and techniques in the libraries. National Knowledge Network should connect to the library, and library automation should be taken up with greater speed. Every library creates its institutional repository and audio-video lectures should be recorded in a digital form. Usages of Twitter, WhatsApp, Facebook all the social media for the marketing of college library. Faculty members and librarians should make efforts to raise awareness about SWAYAM and MOOCS courses and provide all the materials for the students.

Reference

1. Ministry of Human Resource Development Government of India available in 2020. https://www.education.gov.in/sites upload.files/MHRD/files/NEP_final English _0.pdf.
2. Tripathi, G.D.(2022), new education policy 2020 21 (Changes and Developments) Vol.2, Jaipur, Mark Publisher.
3. Bapte V.D.(2022). Libraries in the context of National Education Policy. Annals of Library and Information Studies, 69,221-224.
4. Panda S. (2020). Impact of students enrolled in higher education vis-a-vis Usage of e-PG pathshala resources An exploratory study on select Universities. JK International Journal of Management and Social Science 3(1), 21-23.
5. मोरे डी.एन (2023) उच्च शिक्षण धोरण: आव्हाने आणि दिशा. द युनिक फाउंडेशन पुणे.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Immigration and Struggle for Self-Existence in the Select Fiction of Chitra Banerjee Divakaruni

Kongewad Chhaya Purbhaji,
Research Scholar :Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded
Email: sakshikongewad@gmail.com

Abstract

This research study examines immigrant's struggle for existence and its various consequences on the basis of their encounter in an alien country. Diaspora literature takes various forms usually written by varied dissemination authors. They reflect the encounter of immigration and acculturation which is associated with the strained life of diaspora communities. The lives of immigrants mostly struggle with language barriers, cultural differences, feeling of alienation, nostalgia, and gender discrimination on the basis of religion, culture, race, and nationality. The purpose of this study is to analyze the challenges and dilemma of immigrants in diaspora communities through the select fiction of Chitra Banerjee Divakaruni. It also focuses the advance understanding of how immigration shapes our world with its cultural differences and emotional connectivity. The major trend of the study is to identify the structure of diaspora communities that are beneficial for the international network, as well as the values of diverse cultures and their significance of unification. This research article considers textual analysis for study with emphasis on the investigations on the oppressed immigrants' struggle in the new land, especially migrated women because they have often faced numerous challenges including alienation, exploitation, frustration, and marzinalization.

Keywords: Immigration, acculturation, communities, significance, investigation

Introduction

Immigration is the process to move new land in which individuals are not native and do not possess to stay and live there. However, the significance of immigration affects diaspora communities insofar immigrants are looking for latest opportunities in foreign country to perceive out better settlement, and in this way the significance of diaspora is one of the richest minorities in developed country like United States and continued to make a global impact on culture as well as society around the world. But struggle deals with diaspora communities something that is difficult and it may not be easy but necessary for growth and progression, which deeply essential skills like problem-solving, persistence, and self-regulation along with fostering confidence and a growth of mindset in it. Divakaruni represents the struggle for existence is the process of being alive in an alien country, and it comes into wider theoretical use as early as in medieval scholastic philosophy, begins to be interpreted as the actualization of essence. She represents women's struggle for existence through select fiction because it is an easy to analyze concepts, arguments, and problems of diaspora communities. It also explores the purpose of existence is to realize individuals' mental dilemma in foreign land and to do things that are important to themselves. Diaspora communities deal with a group of people who have spread across from their homeland. It executes a remarkable appearance in transferring cultures, traditions, and religious practices outside of the historical homeland. Literature is a form of written work allows a person to step back in time and learn about the life of humankind. Individual learn through the ways in the forms of manuscripts and literature itself. The significance of diaspora literature explores an idea of a native land a place from where the displacement occurs and it focuses on the lives of immigrants and their cultural conflict as well as external conflict in and alien land. It recreates noteworthy performance to occupy an essential status in literary sphere.

Divakaruni explores the immigrant sensibility in her select fiction along with in the sense of loss and alienation which is emerged as a result of immigration and expatriation. Oleander girl describes diasporic consciousness while searching for the identity of the protagonist Korobi who is the main character raised by her grandparents. It is a suspenseful tale about Karobi, a young woman living in India but her struggles for identity leads her to America. In that through, Divakaruni concentrates on woman's liberation to enable the characters. As an immigrant her encounter occurs with cultural differences when she travels to America in the search of her unknown father. Her positive confidence with assurance has inspires quest for identity without becoming fully

accepted into a new land. Divakaruni explores the theme of cultural conflict, which gives rise to crisis in the identities of the individuals and represents changing cultural scenario influences the immigrants character to create their own identities. As an Asian American diaspora author, Divakaruni explores the complexities of feelings about Karobi who struggles enabling her to create storylines that are deep and multifaceted. In this way, Divakaruni provides a literary shade that extremely interweaves societal critiques and cultural observations. Similarly, Chinua Achebe's novel 'Things Fall Apart' examines the cultural conflict between African indigenous cultures and European colonial administrations at the end of the 19th century. He examines the issue of cultural conflicts and social changes in the context of both traditional and modern Africa.

Divakaruni mostly intensify on the identity issues through 'One Amazing Thing' and examines various challenges in multicultural communities. Her nine characters from it challenged to tell one story by the instruction of Uma because she is inspiring by a copy of 'The Canterbury Tales' as well as it is at her suggestion that all immigrant survivors narrate a story of something amazing from their encounter of lives. Because they all trapped in the Visa Office but Divakaruni purposefully brings them together as per various ages, races, nationalities, different cultures and religions in the small assemble of characters to demonstrate how human being is a universal condition. All characters faced many challenges in an unnamed place of United States because of the tremendous earthquake, but there is no any medium to contact with the outside and no any facilities for rescue taking into account of cultural differences therefore tensions arises among all immigrants. There are two visa officers, Malthi and Mr. Mangalam, apart from this, other American immigrants like Jiang a Chinese Indian woman and her gifted teenage granddaughter, Lily. Cameron and ex soldier, Uma is an Indian American girl, bewildered by her parents' decision to return to Kolkata. In easy words, Divakaruni represents their stories of survival and revolutions in hopeless situation with no easy way out. As an immigrant experience tales are tragic along with life suggestive what it means to be human, as well as the incredible power of storytelling.

As an Indian Chinese woman, Jiang who fell in love with an Indian young man named Mohit but their union doesn't able to be done as a result of Indo Chinese War in 1962. She scrutinizes the consequences of immigrants and offers a probability to critically analyze such incidents including identity crisis, immigrant struggles as long as intergenerational and cross cultural conflict. Nevertheless cross cultural differences immigrants take on the challenging journey while living in foreign country owing to the fact that they can misunderstand each other as well as react in ways that can obstruct what are otherwise promising in an unknown province. When we spotlight on the momentousness of cultural barriers can lead to the loss of cultural identity. Divakaruni knows that immigrant's cross cultural conflict arises due to differences in values and norms of behavior of immigrants from different disciplines. Immigrants put a strain on demean according to the norms and values of their disciplines, and sometimes they feel loss of traditional practices, ways of living, scared to reduce social cohesion and society because immigrants are closely connected with their sense of identity as well as belonging to a community. Due to struggling life diaspora communities feel depression, loss of identity homesickness and even mental trauma. As an immigrant author Devakaruni knows that conflict is triggered when there are cultural differences between individuals within the export of communities through general interaction with one another. Such cross cultural conflict generally occurs in the context that immigrants are not willing to understand each other's diversity. They feel themselves separate from a new land due to different norms, values and social relations. Anita Desai in her novel 'Cry the Peacock' examines the issues of husband-wife relation, in that through she explores the dark psychological realities of Maya. It is a root cause of psychological issue which brings encounter of immigrants in an alien land by the unconscious side of dark secret in the transformation of the subject under unbearable mental pressures.

Divakaruni's Queen of Dreams focuses on immigrant's encounter in an American country. Rakhi a young woman living in California while struggling to keep her secure position with her family but her identity crisis rooted in a foreign and is the cause of the diasporic sense and sensibility. As a second-generation immigrant she feels isolate from her mother's past in India along with dream world she inhabits. She came into the burden of painful secret after mother's death about her dream journals which comes to open the long closed secret to her past. She tries to capture her identity after knowing little of Indian cultures but draws inexorably

into a sometimes painful history. As an immigrant her encounter occurs with the wake of September 11th incident on World Trade Centre in the United States therefore, she has to face new complexities about her acculturation because of mental shock that is healed by terrorist attack. So people are screaming in terror and run here and there because of this melancholy. After terrorist attacks, streets are curiously empty, perhaps everyone inside the house the stock markets are closed and President and his wife moved to an undisclosed location. Number of buildings collapsing under the weight of their own rubble, thousands of people died in the tower, so many walls ruined the limerick through smoke, the tremendous devastation occurred in New York City. As a result of terrorist attacks immigrants' facial expression shows psychological coping operation to deal with high level threat of risk as well as harm.

Diaspora communities suffer from traumatic stress of disorders, anxiety and major depression. Such terrorist attack has a direct impact on diaspora communities due to changes of consequences for the enjoyment of the right to life, liberty and physical integrity of individuals, especially victims of terrorism. Thus, Rakhi and her family members destabilize and undermine entire situations, jeopardize peace, security threatens social and economic progress. As a second generation immigrant, Rakhi and her family became a victim of terrorist attack, which can lead them to a complicated bereavement with its own elevated risk for depression, self medication and substance abuse. It affects indirectly Rakhi's economic instability by creating financial issues. Divakaruni examines the biggest challenges that diaspora individuals face when they're living in new land due to lack of support when they try to receive from their host countries. It tends to impose a financial condition on the destination countries, especially in the area of social integration and assistance, as well as they may take some time to find new opportunities. In this way immigrants might establish social networks through work relationships and find a partner among the majority of population. Many immigrants rely on family and kinship networks of the same racial or ethnic background to create stability and develop roots in the receiving society.

Conclusions

To put in nutshell, there are several diasporic elements in Divakaruni's select fiction, including mental dilemma, sense of loss, and existential crisis. She examines various issues while living in foreign land and occupies an important place between the outlandish and the culture. She also analyzed immigrants, mental sufferings, along with emotional anguish and nostalgia for the homeland. Divakaruni's fiction points on the existence in diaspora which can be vigorous in view of the fact that individuals have to modify to alternate and unknown cultures which deal with language barriers, cultural differentiate, terrorist attacks, natural calamities, etc. However, Diaspora communities show continued involvement to provide a solution to solve their problems in most circumstances. On the other hand, diasporic identities are shaped in different spaces which are interconnected and distinct competing. Immigration plays a significant role to establish economic stability because it can promote multicultural unity in diverse cultures while transforming new knowledge and skills. Many diaspora communities frequently maintain strong cultural ties to their homeland, and their community members, such bonds spread to emphasize their membership in their ancestral, ethnic or religious communities. She has connected a secure place at the Parnassus of Asian diasporic literature that is deeply rooted in cultural ethos.

References

1. Divakaruni, Chitra Banerjee. "Oleander Girl" (2013). Penguin Books, New Delhi.
2. Divakaruni, Chitra Banerjee. "Queen of Dreams" (2004). Doubleday, New York.
3. Achebe, Chinua. "Things Fall Apart" (1958). Penguin Classic, London.
4. Desai, Anita. "Cry the Peacock" (2006). Orient Paperbacks, New Delhi.
5. https://www,studysmarter.co.uk
6. https://en.m.wikipedia.org

अवयव दान चळवळ

प्रा.डॉ.एस.डी.अंभुरे
कै.रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ

---

१) प्रस्तावना:-

माणसाने अश्म युगापासून ते आज पर्यंत फार मोठी प्रगती केली आहे .सुरुवातीला विश्वाची उत्पत्ती झाली असून यात अनेक सजीवांची निर्मिती कशी झाली व मानव प्राणी कसा उत्क्रांत होत गेला हा स्वातंत्र अभ्यासाचा विषय असला तरी आज विज्ञान क्षेत्रात फार मोठी प्रगती झाली आहे. त्यामुळे अनेक उत्क्रांतीचे टप्पे पार केल्यानंतर मानवाला शारीरिक अवस्था प्राप्त झाली आहे . मानवाचा देह किंवा शरीर नेमके काय आहे हा प्रश्न आहे. माणसाला कान .नाक. डोळे .हात. पाय. हृदय .स्वादपिंड. मूत्रपिंड फुफ्फुस यकृत .मेंदू. त्वचा. हाड. इ. अवयव असतात इ. अवयव मिळून शरीर निर्माण होते. परंतु प्रत्येक शरीर एक दिवस मृत्यू पावतो म्हणजे नष्ट होतो आज प्रगत वैद्यकीय तंत्रज्ञानामुळे एक व्यक्ती दुसऱ्या गरजू व्यक्तीला आपले अवयदान करू शकतो किंवा अवयव प्रत्यारोपण करणे शक्य झाले आहे १९५४साली अमेरिकेत पहिले यशस्वी अवयव प्रत्यारोपण करण्यात आले. डॉक्टर जोसेफ मरे यांना १९९० मध्ये रोनाल्ड आणि रिचर्ड हेरिक या जुळ्या भावामध्ये मूत्रपिंड प्रत्यारोपण यशस्वीपणे केल्याबद्दल फिजिओलॉजी आणि मेडिसिन मधील नोबेल पारितोषिक मिळाले होते.

२) अवयवदान चळवळीचे हेतू :-

१) अवयव दान चळवळीचा प्रसार व प्रचार होणे
२) अवयव दान चळवळीचे महत्त्व लोकांना समजून सांगणे
३) अवयव दान चळवळीचे फायदे
४) अवयव दान चळवळीचे परिणाम

३) गृहीतके:-

१) अवयव दान चळवळीचा प्रसार व प्रचार हवातसा झाला नाही
२) अवयव दाना विषयी जागरूकता नाही
३) अवयव दान चळवळीचे महत्त्व पटले नाही

४) अवयव दानाचे फायदे:-

अवयव दाना विषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी दरवर्षी १३ ऑगस्टला अवयव दान दिन साजरा केला जातो नॅशनल हेल्थ पोर्टल नुसार भारतात दरवर्षी पाच लाख लोक अवयवांची उपलब्धता न झाल्यामुळे मरतात त्यापैकी तीन लाख लोकांचा मृत्यू लिव्हर न मिळाल्याने होतो एक व्यक्ती आपल्या अवयव दान करून एकाच वेळी८ लोकांना जीवदान देऊ शकते. आजही लोकांमध्ये अवयव दानाबाबत जागरकतेचा अभाव आहे .अनेक स्वयंसेवी संस्था आणि सार्वजनिक संस्था याबाबत जनजागृती करत आहेत .पण जुन्या समजतीमुळे व रुढीमुळे लोकांमध्ये अवयवदानाचा उदात्त हेतू दिसून येत नाही. नॅशनल हेल्थ पोर्टलच्या मते स्पेन मध्ये लोकसंख्येमुळे केवळ झिरो पॉईंट

६५ टक्के अवयवदान केल्या जातो. त्यामुळे अवयव दानाची चळवळ व्यापक होण्यासाठी किंवा व्यापक सामाजिक कार्य आहे हे लोकांना समजण्यासाठी अवयव दानाचे अनेक फायदे आहेत हे लोकांना पटवून सांगणे आवश्यक आहे. अवयवदानामुळे रुग्णाला जीवनात मिळते. मानवाच्या नैतिक मूल्यात वाढ. होते तसेच राष्ट्रीय एकी भावनेला चालना मिळते. आणि संकुचित भावना कमी होतात. याचबरोबर वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होतो. आणि वैद्यकीय प्रशिक्षण जे मुलं घेतात त्यांना फार मोठी मदत मिळते .या सर्व घटकातून आपल्याला एक प्रकारचे सत्कर्म केल्याची भावना निर्माण होते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने अवयवादान म्हणजे काय व अवयव दान चळवळीचे फायदे समजून घेणे हे महत्त्वाचे आहे

५) अवयव प्रत्यारोपण व अवयव दान यातील फरक:-

अवयव प्रत्यारोपण व अवयव दान यात बराच फरक आहे. अवयव प्रत्यारोपण म्हणजे शस्त्रक्रियेने एका व्यक्तीच्या देहातून विशिष्ट अवयव काढून तो दुसऱ्या गरजू व्यक्तीच्या देहात शस्त्रक्रियेने प्रतिरूप केल्या जातो. त्याला प्रत्यारोपण असे म्हटले गेले आहे. अशा प्रकारच्या प्रक्रियेमध्ये एखाद्या व्यक्तीने रुग्णाने किंवा त्यांच्या कुटुंबाने दिलेली संमती म्हणजे अवयव दान होय .परंतु अवयव दान प्रक्रिया झाल्याशिवाय अवयव प्रत्यारोपण होत नाही. कारण अवयव प्रत्यारोपण हे ऑपरेशनचा प्रकार आहे अवयव प्रत्यारोपण ही आधुनिक काळातील किमया असली तरी प्राचीन काळात सुरू झालेली आहे कारण प्राचीन काळी सुश्रुत यांनी प्रथम नाकावर त्वचेचे प्रत्यारोपण केले आहे .त्यामुळे आयुर्वेदात सुश्रुत ला प्रत्यारोपणाचा जनक म्हणतात म्हणून सुश्रुतचा संहित संहीता हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा मानला जातो .

६) अवयव दान व देहदान यातील फरक:-

अवयव दान व देहदान या दोन्ही प्रक्रिया वेगवेगळ्या आहेत. विशिष्ट वेळेत शासकीय नियमानुसार त्या व्यक्तीच्या परवानगीने जिवंत असताना दुसऱ्याच्या शरीरात प्रत्यारोपण केले जाते. याउलट देहदान म्हणजे व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याचे संपूर्ण शरीर सुस्थितीत असल्यास वैद्यकीय प्रशिक्षणासाठी वैद्यकीय महाविद्यालय दान केले जाते या प्रक्रियेमध्ये त्या व्यक्तीचे जिवंतपणे परवानगी दिली असते.

७) अवयव दानाचे प्रकार:-

अवयव दान प्रक्रियेचा अभ्यास केला तर आपल्याला अवयव दानाचे एकूण तीन प्रकार दिसून येतात१) अवयव दानाचा पहिला प्रकार म्हणजे जिवंतपणी दान करता येणारे अवयव:-या प्रकारामध्ये व्यक्ती जिवंत असताना स्वतःच्या आरोग्यावर कोणताही परिणाम होऊ न देता शरीरातील काही अवयव दान करणे उदाहरणात एक मूत्रपिंड आपण दान करु शकतो किंवा यकृताचा काही भाग दान करू शकतो २) अवयव दानाचा दुसरा प्रकार म्हणजे मेंदू मृत किंवा ब्रेड डेड झाल्यानंतर करता येणारे अवयव:-एखाद्या व्यक्ती आपण मृत्यू झाल्यानंतर दान करण्याची इच्छा असली तर कायदेशीर प्रक्रिया पार पाडल्यानंतर किंवा त्याच्या नातेवाईकाच्या परवानगीने दोन्ही मूत्रपिंड रदय त्वचा. फुफ्फुस. आतडे .डोळे. स्वादपिंड. इत्यादी अवधान करता येतात ३) अवयव दानाचा तिसरा प्रकार म्हणजे नैसर्गिक मृत्यू झाल्यानंतर करता येणारे अवयव:-एखाद्या व्यक्तीचा नैसर्गिक मृत्यू झाला तर संपूर्ण देहाचे वैद्यकीय महाविद्यालयात देहदान करू शकता येते मृत्यूनंतर सहा तासाच्या आत डोळे दान करू शकतात तसेच त्वचा दान करू शकतात

८) अवयव दान चवळी समोरील आव्हाने:-

अवयव दान चळवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात फार मोठी चळवळ होत आहे या चळवळीचा प्रचार - प्रसार फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे .परंतु आज सुद्धा या चळवळी पुढे काही आव्हाने दिसून येतात. कारण भारतीय समाज परंपरावादी असल्यामुळे अवयव दान करण्याची इच्छा नसते .कारण भारतीय समाजात शिक्षित व अशिक्षित यांच्या दोघात पाप . पुणे .स्वर्ग. नर्क. इत्यादी कल्पना आहेत. कर्म व पुनर्जन्म या कल्पना सुद्धा आहेत. आपण अवयव दान केले तर आपल्याला पुढचा जन्म मिळणार नाही ही काल्पनिक भावना रूढ झालेली आहे. तसेच आपण अवयव दान केले तर आपल्या अवयवाची विक्री होईल अशी भीती बऱ्याच जणांना वाटते .अशा विविध कारणामुळे अवयव दान चळवळी समोर बरेच आव्हाने आहेत. परंतु आज बऱ्याच प्रमाणात हे आव्हाने संपुष्टात येत आहेत .कारण आज बऱ्याच प्रमाणात अवयव दान चळवळ समोर येत आहे.

९) समारोप:-

वरील सर्व घटकातून अवयवांचा व म्हणजे काय ?अवयव दान चळवळीमध्ये येणारे अडथळे .या चळवळीमुळे होणारे फायदे .अवयव दान चळवळीची गरज का आहे इत्यादी घटकाचा अभ्यास केला आहे या चळवळीमुळे आज लाखो लोकांना जीवदान मिळाले आहे .आज बऱ्याच लोकांनी अवयव दान करण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे किंवा करत आहेत अवयव दान चळवळीचा परिणाम म्हणून आज महाराष्ट्रातील ख्यातनाम नेत्र डॉक्टर तात्याराव लहाने आपल्यात दिसून येतात. आणि ते आज लाखो लोकांना दृष्टी देण्याचे कार्य करत आहे

१०) संदर्भ ग्रंथ:-

१) समाज सुधारणा चळवळीचा इतिहास:-प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाठाळ
२) आधुनिक महाराष्ट्रातील समाज सुधारक:-डॉ. रामभाऊ मुटकुळे व डॉ. राजेंद्र धाये
३) कोण करू शकत आरोग्य दान:-धनश्री भावसार बगाडे-
४) अवयव दान चळवळ विकिपीडिया-लेख

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

जनहित याचिकांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. बापुराव वि.आंधळे
राज्यशास्त्र विभाग
कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जि.परभणी

प्रस्तावना :-

लोकशाहीमध्ये कायदेमंडळ (Legislation) कार्यकारी मंडळ (Executive)आणि न्यायमंडळ(Judiciary) हे प्रमुख तीन अंग मानले जातात. काळानुसार यांच्यामध्ये परिवर्तन होत असते. भारतीय लोकशाही जगातील एक सर्वात मोठी आणि उत्क्रांत होत जाणारी लोकशाही आहे.गेल्या पंचाहत्तर वर्षाच्या काळात शासनाच्या या तीनही अंगामध्ये बदल झाले आहेत.याला भारताची न्यायव्यवस्था सुद्धा अपवाद नाही.भारताच्या न्यायव्यवस्थेने आपल्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नवनवीन योजना व संकल्पना राबविल्या. यात न्यायालयीन स्वातंत्र्य (Judicial Freedom)न्यायालयीन सक्रियता(Judicial Activism) आणि जनहित याचिका(Public Interest Litigation) या तीन प्रमुख संकल्पनांचा उल्लेख करता येईल. कारण की आज न्यायव्यवस्थेमध्ये या संकल्पना विस्तारत आहेत. आणि न्यायाच्या पारंपारिक संकल्पनेतून बाहेर येऊन न्यायव्यवस्थेला अधिक सशक्त व क्रियाशील बनवत आहेत. यातील जनहित याचिका या संकल्पनेचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात येणार आहे.

शोध निबंधाचे उद्दिष्टे : प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून करण्यात येणार आहे.

१) जनहित याचिका या संकल्पनेचा अर्थ अभ्यासणे.
२) जनहित याचिका संकल्पनेचा विकास अभ्यासणे.
३) जनहित याचिका संकल्पनेची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

वरील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

जनहित याचिकेचा अर्थ :- भारतीय न्यायव्यवस्थेचा अभ्यास करताना आपणाला जनहित याचिका ही संकल्पना वेळोवेळी निदर्शनास येते तेव्हा अभ्यासकाच्या मनात हा प्रश्न निर्माण होतो की जनहित याचिका म्हणजे काय याबाबतीत अनेकांनी या संकल्पनेचा अर्थ विशद केला आहे तो आपणाला पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

सर्वोच्च न्यायालय :- १९९८ मध्ये भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने संयुक्त कार्य समिती विरुद्ध योजना विकास प्राधिकरण या खटल्यात जनहित याचिका या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की , " सार्वजनिक विवादांमध्ये उचित मार्गाने न्याय प्रदान करण्याचे एक महत्त्वपूर्ण हत्यार म्हणजे जनहित याचिका होय."

लोकांच्या हितासाठी खटला दाखल करणे म्हणजे जनहित याचिका होय.

जनहित याचिका संकल्पनेचा विकास :- उशिरा मिळालेला न्याय हा एक प्रकारचा अन्याय असतो.(Justice delayed is Justice denied) अशी एक न्यायाच्या बाबतीत प्रचलित म्हण आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जलद गतीने न्याय प्राप्त करून देणे हे न्यायव्यवस्थेचे अद्द कर्तव्य आहे. याच उद्देशाने न्यायाला अधिकाधिक लोकाभिमुख करण्यासाठी भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने जनहित याचिका संकल्पना मांडली. परंतु जनहित याचिका या संकल्पनेची सुरुवात ही न्यायालयीन सक्रियतेतून झाली आहे असे म्हणता येईल.जेव्हा पीडित व्यक्तीच्या बदल्यात अन्य व्यक्ती किंवा संघटन न्यायाची मागणी करते आणि न्यायालयाला न्याय देण्यास बाध्य केले तेव्हा जनहित याचिकेचा उदय झाला असे म्हणता येईल. जनहित याचिकेचा इतिहास अमेरिकेतून सुरू होतो.सन १८७६ मध्ये गिडन

विरुद्ध राईट केस मामल्यामध्ये अमेरिकन न्यायालयाने जनहित याचिका मान्य केली .भारतामध्ये १९७६ मध्ये सर्वोच्च न्यायालय चे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी मुंबई कामगार विरुद्ध अब्दुल्ला भाई केसमध्ये निर्णय देताना वैयक्तिक न्यायापेक्षा सामुदायिक हिताला प्राधान्य दिले.

१९७० च्या उत्तरार्धामध्ये न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती, जे.एस. वर्मा, वेंकटचलैया व कुलदीप सिंह यांनी जनहिताच्या दृष्टिकोनातून न्यायालयीन प्रक्रिया राबवली. न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांनी तर असे म्हटले की, 'कोणतीही व्यक्ती साधारण पोस्ट कार्डच्या माध्यमातून न्याय मागू शकते.' .म्हणून भारतीय जनहित याचिकेचे जनक न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांना मानले जाते.

न्यायमूर्ती पी एन भगवती म्हणतात की ,'अर्जदार राज्यसंस्था व सार्वजनिक प्राधिकार आणि न्यायालय यांनी समाजाच्या दुर्बल घटकांचे संवैधानिक व कायदेशीर हक्क, लाभ आणि विशेष अधिकार सुरक्षित व्हावेत आणि त्यांच्यापर्यंत सामाजिक न्याय पोहोचावा या दृष्टीने केलेल्या सरकारी व सहयोगी प्रयत्नांना जनहित याचिका असे म्हणता येईल'.

भारतात जनहित याचिकांची सुरुवात आणीबाणीच्या (१९७५-७७) काळात झाली. हुसेन आरा खातून विरुद्ध बिहार राज्य (१९७९) या खटल्यामध्ये श्रीमती पुष्पा कपिला हिंगोरानी यांनी सर्वोच्च न्यायालयात पहिली जनहित याचिका दाखल केली. यात बिहार जेलमध्ये बंद असणार्या कैद्याबाबतच्या खटल्यांचा निपटारा जलद गतीने करावा अशी मागणी करण्यात आली होती.कैद्यांचे विविध खटले खूप दिवसापासून प्रलंबित होते. तेव्हा आणीबाणीच्या काळात तर जेलमध्ये बंद असणाऱ्या कैद्यांना अमानवीय यातना सहन कराव्या लागत होत्या. याकडे संपूर्ण समाजाचे लक्ष वेधण्यासाठी ही जनहित याचिका दाखल करण्यात आली होती. सदरील याचिकेवर निर्णय देताना न्यायमूर्ती पी.एन. भगवती यांच्या पीठाने कैद्यांना नि:शुल्क विधी साहाय्यता देण्याचे निर्देश तत्कालीन सरकारला दिले. त्यामुळे देशातील विविध जेलमध्ये बंद असलेल्या कैद्यांचे खटले जलद गतीने सोडण्यास मदत झाली. त्यामुळे देशभरातील ४०००० कैदी जेलमधून मुक्त झाले.

यानंतर जनहित याचिका दाखल करणारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. १९९० च्या दशकानंतर भारतात जनहित याचिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली.मोठ्या धरणांना विरोध, बालमजूर, स्त्रिया, वेठबिगारी, विस्थापितांचे प्रश्न, पारंपारिक कारागीर, मच्छीमारांचे प्रश्न, पर्यावरण, कारागृहातील कैदी, औद्योगिकीकरण (SEZ) यासारख्या विविध विषयांवर जनहित याचिका दाखल झाल्या.याच दरम्यान १९९२ मध्ये भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने एका जनहित याचिकेवर निर्णय देताना ताजमहल जवळील २१२ कारखाने बंद करण्याचे आदेश दिले.तर दुसऱ्या एका निर्णयाद्वारे गंगा नदीच्या प्रदूषणासंब्रंधी १९७ कारखान्यांवर कारवाई करण्याचे आदेश दिले.

जनहित याचिकेचा संवैधानिक आधार :-

भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये विकसित झालेली जनहित याचिका ही संकल्पना ही घटनेच्या आधारावर आधारलेली आहे.भारतीय राज्यघटनेने जी आधारभूत मूल्य स्वीकारले आहेत, त्या सर्व जनहित याचिकेचा विचार प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या मूल्यांचा आधार घेण्यात आला आहे.भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये गरीब-श्रीमंत व उच्च कनिष्ठत्व ही जाती उपजातीच्या आधारावर स्तरीकरणाची दरी मोठ्या प्रमाणात आहे.म्हणून प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सामाजिक न्याय मिळाला पाहिजे, या उद्देशाने भारतीय संविधान करांनी भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देश पत्रिकेत 'समाजवाद' (Socialism) हा शब्द वापरला आहे. तसेच प्रत्येक भारतीयाला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक न्याय देण्याची हमी उद्देश पत्रिकेत दिली आहे. याशिवाय भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारा मधील

कलम १४,१५,१६ व ३२ यामध्ये भारतीय नागरिकाला समान व स्वतंत्र आणि सुरक्षित जीवन जगण्याची हमी देण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सुद्धा कलम ३८, ३९ (क) यामध्ये सुद्धा सामान्य नागरिकांच्या हिताचा विचार राज्याने करावा असे म्हटले आहे.

समारोप :-

प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सर्वोच्च न्यायालयाने स्वीकारलेली जनहित याचिकांची संकल्पना भारतीय घटनाकारांनां अपेक्षित असलेल्या समताधिष्ठित समाज रचनेवर आधारित आहे.समाजातील सार्वजनिक प्रश्नांची सोडवणूक करून वंचित घटकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी उचलेले हे पाऊल आज महत्वाचे ठरले आहे.यामूळे न्याय मिळवून देण्याची प्रक्रिया ही अधिक सुलभ झाली.

जनहित याचिका ही संकल्पना आज भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये रूढ झाली आहे.पण तिचा गैरवापरही होताना दिसतो.आज उठसूठ कोणीही व्यक्ती किंवा संस्था नको त्या विषयी जनहित याचिका दाखल करून अडवणूक करत आहे.यामूळे न्यायालयावर वेगळा ताण येत आहे.तसेच न्याय मिळविण्यास विलंब होत आहे.दिल्ली उच्च न्यायालयाने तर एकदा जनहित याचिकांचा उल्लेख 'प्रसिद्धिहित याचिका' असा केला होता. भाजपा पक्षाचे ज्येष्ठ नेते अश्विन कुमार यांनी अनेक विषयांवर जनहित याचिका दाखल केल्या.सर्वोच्च न्यायालयात ३५ तर दिल्ली उच्च न्यायालयात १५ जनहित याचिका दाखल केल्या आहेत.तेव्हा सुद्धा कोर्टाने त्यांना 'पब्लिसिटी इंटरेस्ट लिटीगेशन' करून टाकल्याचे म्हटले. तसेच सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी जनहित याचिकांच्या गैरवापराविषयी 'जनहित याचिका दाखल करणाऱ्यांनी प्रोफेशनल पीआयएलची दुकाने' थाटली आहेत असे म्हटले. प्रसिद्ध अभिनेत्री जुही चावला हिने ५ जी च्या दुष्परिणामाविषयी जनहित याचिका दाखल केली तेव्हा कोर्टाने तिला फटकारून वीस लाख रुपयांचा दंड ठोठावला.

असे असले तरी जनहित याचिकांचे महत्व किंवा प्रासंगिकता नाकारता येत नाही. जनहित याचिकेची सुरूवात झाल्यामुळे अनेक समस्या सोडविण्यास मदत झाली आहे.म्हणून भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये आजही जनहित याचिकांचे तितकेच महत्व आहे.

संदर्भ सूची :-

१) जनहित याचिका – ॲड.वि.पु.शिंत्रे
२) मेरी जनहित याचिका – प्रदिप श्रीवास्तव
३) न्यायपालिका के बहुआयाम – डॉ .प्रभात कुमार
४) www.bbc.com
५) www.wikeapidia.com
६) www.loksatta.com
७) www.bolbhidu.com

भारतातील खाजगीकरणाची सद्यस्थिती : संधी आणि आव्हाने

प्रा.डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा, जिल्हा - लातूर.

सारांश

"खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक उपक्रमाची अंशतः अथवा पूर्णतः मालकी व व्यवस्थापनाचे हस्तांतरण खाजगी क्षेत्राकडे करणे होय. जगामध्ये प्रामुख्याने भांडवलशाही, समाजवादी व मिश्र अर्थव्यवस्था कार्यरत आहेत. प्रत्येक राष्ट्राने जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी, आपापल्या सोयीनुसार अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली. भारतामध्ये स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षानंतर अजूनही दारिद्य, बेकारी, उपासमार ,अन्न ,वस्त्र, निवारा ,शिक्षण, आरोग्य ,वीज, यासारख्या मूलभूत गरजाही पूर्ण झाल्या नाहीत. याचबरोबर देशांमध्ये कमालीची संपत्तीक व आर्थिक विषमता आहे. देशातल्या सर्वसामान्य गरीब व्यक्तींच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यासाठी (वाहतूक व दळणवळण, शिक्षण व आरोग्य, दूरसंचार व माहिती तंत्रज्ञान, अन्नप्रक्रिया उद्योग, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, ऊर्जा इत्यादी) सार्वजनिक उपक्रमांचा खूप मोठा हातभार लागलेला आहे. तसेच राष्ट्र विकासासाठी (मूलभूत व अवजड उद्योग, रस्ते, रेल्वे, विमान, जहाज वाहतूक, शिक्षण ,आरोग्य, न्यायव्यवस्था, संरक्षण, माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी) सार्वजनिक उपक्रमाने मोलाची कामगिरी निभावली आहे. परंतु अलीकडच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाच्या अकार्यक्षमतेमुळे, जबाबदारीचे अदयित्व, नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव ,सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा वाढत चाललेला तोटा, राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार ,अयोग्य व्यवस्थापन, उत्पादन व उत्पादकतेत घट, कामगारांची काम चुकवेगिरी व अकार्यक्षमता, जबाबदारीचे अदायित्व, नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव या व यासारख्या अनेक कारणामुळे देशातील सार्वजनिक उपक्रमांना पांढरा हत्ती पोसण्यासारखे काम सरकारला करावे लागत आहे. यामुळे देशातील वित्तीय व भांडवली तूट वाढत आहे. हे कमी करण्यासाठी 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाच्या स्वीकारानंतर, भारतामध्ये खाजगीकरणाचा वेग वाढला. खाजगीकरणामुळे कमी खर्चात अधिक गतीने उत्पादकता वाढ, उत्कृष्ट सेवा व व्यवस्थापन, आत्याधुनिक तंत्रज्ञान व नावीन्य स्वीकारण्याची तयारी, तसेच जबाबदारीचे दायित्व यामुळे आर्थिक विकासाला स्पर्धात्मकरीत्या गती निर्माण होत आहे. यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुंतवणुकीची गती 1991 नंतर अधिक वाढविल्याची दिसून येते. असे जरी असले तरी खाजगीकरणातून एखादी कारशाही निर्माण होऊन राष्ट्रीय भावना, राष्ट्रीय एकात्मता व सर्वसामान्यांचे कल्याण याला तडा जाऊ शकतो हे नाकारता येत नाही."

ISSN 2349-638X

प्रस्तावना

जगामध्ये प्रत्येक राष्ट्र हे भांडवलशाहीच्या जोरावर आर्थिक मक्तेदारी निर्माण करू इच्छित आहे. जागतिक व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक निधी, जागतिक बँक इत्यादी महत्त्वपूर्ण आर्थिक संघटनेवर विकसित राष्ट्रांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, कार्यक्षम भांडवल, स्पर्धात्मकता यातून उत्पादन व उत्पादकता सुधार परिणामी जागतिक स्तरावर ग्राहकांना कमी किमतीत दर्जेदार वस्तूंच्या पुरवठा यातून जागतिक बाजारपेठ काबीज करणे हे विकसित राष्ट्रांचे ध्येयधोरण राहिलेले आहे. भारतामध्ये 1991 पर्यंत बंदिस्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण होते. 1991 नंतर मात्र मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केल्यानंतर देशात खाजगीकरणाला गती निर्माण झाली. खाजगीकरणातून व्यावसायिक कौशल्य, उत्कृष्ट व्यवस्थापन ,कामगारांची कार्यक्षमता, आस्थापनांची उत्पादन व उत्पादकता सुधार, वस्तूंचा दर्जा व टिकाऊ पणा याबाबतीत स्पर्धा निर्माण होऊन ग्राहकांना उत्कृष्ट वस्तू व सेवा उपलब्ध होत आहेत. यामुळे स्पर्धात्मक ते बरोबर नफा केंद्रित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू असल्याचे दिसून येते. परिणामी सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षम उपक्रमांतील निर्गुंतवणूक करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. अलीकडे खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला गती वाढल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये 1980 पासूनच खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. सार्वजनिक उपक्रमाचे खाजगीकरण हे मालकी हक्क, संघटनात्मक व कार्यात्मक या तीन प्रमुख मार्गाने करता येते.

1)मालकी हक्क विषयक मार्ग:-मालकी हक्क विषयक या मार्गाने खाजगीकरणाची प्रक्रिया पुढील प्रमाणे राबविता येते.I) प्रति राष्ट्रीयकरण-या प्रक्रियेमध्ये सार्वजनिक कंपनीचे संपूर्ण भांडवल व व्यवस्थापन खाजगी क्षेत्राकडे जाते.II) संयुक्त उपक्रम-सरकारी मालकी पंचवीस ते पंचवीस टक्के च्या दरम्यान ठेवून उर्वरित मालकीण खाजगी क्षेत्राचा सहभाग

ठेवला जातो.III) अवसानयता-या प्रक्रियेमध्ये सार्वजनिक उपक्रम गुंडाळणे किंवा अशा उपक्रमाचे दुसऱ्या संयुक्त उपक्रमात विलीनीकरण करणे होय.IV) निर्गुंतवणूक- या प्रक्रियेत सार्वजनिक उपक्रमामध्ये सरकारची साधारणता 51 टक्के पर्यंत सार्वजनिक मालकी ठेवून उर्वरित भांडवल खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करणे म्हणजे निर्गुंतवणूक होय.

2)संघटनात्मक मार्ग:-संघटनात्मक मार्गाने खाजगीकरण करताना पुढील प्रक्रियेची अंमलबजावणी केली जाते.I) प्रशासकीय विकेंद्रीकरण- या प्रक्रियेमध्ये सरकारी उपक्रमाचे काही कार्य छोट्या कंपन्याकडे वर्ग केली जातात आणि विविध प्रशासकीय कार्य विकेंद्रीत केली जातात.II) भाडेतत्त्वावर देणे- यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम खाजगी क्षेत्राला भाडेतत्त्वावर चालवण्यासाठी देणे होय.III) पुनर्रचना- पुनर्रचना या प्रक्रियेमध्ये सार्वजनिक उपक्रमाची पुनर्रचना केली जाते तसेच प्रशासकीय शिस्त निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो याचबरोबर व्यवस्थापकीय सुधारणा चांगल्या प्रकारे केल्या जातात.

*कार्यात्मक मार्ग:-या प्रक्रिया अंतर्गत देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाला रचनात्मक परिवर्तन करण्याची स्वायत्तता दिली जाते तसेच उपक्रमांना प्रशासकीय स्वायत्तता व आर्थिक व्यवहाराचे स्वातंत्र्य दिले जाते.

खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने सार्वजनिक उपक्रमाचे लिलाव, थेट विक्री, स्टॉक ऑफर, लिक्विडेशन, कर्मचारी किंवा व्यवस्थापनाद्वारे टेक ओव्हर करणे, भागाचे सार्वजनिक वितरण करणे, सार्वजनिक उपक्रमाचे अराष्ट्रीयकरण करणे, लिजिंग इत्यादी पद्धती द्वारे खाजगीकरण केले जाते.

भारतामध्ये 1985 नंतर सार्वजनिक उद्योगावरील खर्चात कपात करण्यास सुरुवात झाली परिणामी सरकारची भांडवली तूट कमी झाली 1991 नंतर सार्वजनिक उपक्रमावरील खर्चात अधिक कपात करण्यात आली आणि खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यात आली. भारतामध्ये खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरुवात करत असताना प्रतिराष्ट्रीयकरण वगळता खाजगीकरणाच्या सर्वच पद्धतीचा जवळपास अवलंब करण्यात आला आहे. परवाना धोरणाचे उच्चाटन, नवीन औद्योगिक धोरणाद्वारे खाजगी क्षेत्राचा विस्तार करणे, FERA कायद्याचे उच्चाटन हे खाजगी क्षेत्राचे महत्त्व वाढविणारे उपाय देखील खाजगीकरणाचे मार्ग आहेत. निर्गुंतनुक हा भारतातील खाजगीकरणाचा प्रमुख मार्ग राहिला आहे.

भारत सरकारने 1993 मध्ये रंगराजन समिती, 1996 मध्ये पहिला निर्गुंतवणूक आयोग, 1999 मध्ये निर्गुंतवणूक विभाग, 2001 मध्ये दुसरा निर्गुंतवणूक आयोग, 2016 मध्ये दीपम(Department of investment and public asset management) विभाग, याद्वारे खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला गती दिली आहे.

भारतातील खाजगीकरणाची 1) सार्वजनिक उद्योगांची कार्यक्षमता व स्पर्धात्मकता वाढविणे व व्यवस्थापन सुधारणा करणे2) सार्वजनिक उद्योगांमध्ये खाजगी उद्योगाचे गुणधर्म रुजविणे. प्रामुख्याने बाजार शिस्त,स्पर्धात्मकता, आधुनिकता, विविधिकरण इत्यादी गुणधर्मांचा विकास करणे.3) सार्वजनिक उद्योगांना आर्थिक संकटातून बाहेर काढणे बिन महत्वाच्या सार्वजनिक उद्योगांमध्ये अडकलेला निधी खुला करणे.4) सार्वजनिक उद्योगांना अधिक स्वायत्तता देणे.5) सार्वजनिक उपक्रमांमधील राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे व भ्रष्टाचाराला आळा घालणे. 6)सार्वजनिक उपक्रमांमधील कर्मचारी टिकवून ठेवणे. 7)ग्राहकांना चांगल्या सेवा प्रदान करणे. 8)सार्वजनिक उपक्रमातील निर्गुंतनुकीच्या रकमेचा वापर करून सरकारचे सार्वजनिक वित्त सुधारणे व राजकोषीय तूट कमी करणे. 9)सार्वजनिक उपक्रमामुळे सरकारवर पडणारा आर्थिक भार व कर्ज कमी करणे. ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. अलीकडे सार्वजनिक उपक्रमातील संरक्षण व न्यायव्यवस्था सोडून इतर उपक्रमात मात्र निर्गुंतनुकीची मर्यादा काही विभागात 51 टक्के पेक्षा अधिक करण्यात आली आहे. तसेच कायम तोट्यात चालणारे सार्वजनिक उपक्रम पूर्णतः विक्री करणे असे उद्दिष्ट सरकारद्वारे ठेवण्यात आले आहे. खाजगीकरणाच्या या उद्दिष्टामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाची गती निश्चितच सुधारू शकते. वर्तमानातील जागतिक स्पर्धात्मकतेचा व आर्थिक मक्तेदारीचा सामना करण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत बनणे गरजेचे आहे या दृष्टीने खाजगीकरण निश्चितच मदत करत आहे. खासगीकरणातून स्पर्धात्मकता व यातून नफा केंद्रित अर्थव्यवस्था निर्माण होईल परंतु भारतात 142 कोटी वास्तव्य करणाऱ्या सामान्य भारतीयांचे जीवनमान उंचविण्यासाठी गाभाभूत असणाऱ्या सार्वजनिक उपक्रमाच्या विकास वाहिन्या बंद होणे हे धोकादायक आहे. यातून एकाधिकारशाही निर्माण होऊन सर्वसामान्यांचे जगणे कठीण होऊ शकते. परिणामी विविध आर्थिक व सामाजिक प्रश्न निर्माण होऊ शकतात.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच द्वितीय माहिती सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध शासकीय व निम शासकीय प्रकाशनाद्वारे

प्रकाशित ग्रंथ, मासीके,साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे संबंधित विभागाचे विविध अहवाल इत्यादीचा अवलंब केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधाला योग्य दिशा प्राप्त करण्यासाठी काही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत ते पुढील प्रमाणे..

1) भारतातील खाजगीकरणाचा शोध घेणे.
2) खाजगीकरणातून निर्माण होणाऱ्या संधीचा अभ्यास करणे.
3) खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेणे.
4) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व उपयोजनात्मक शिफारशी करणे.

भारतातील खाजगीकरणाची स्थिती

भारतामध्ये प्रामुख्याने 1991 मध्ये खाजगीकरणाला सुरुवात झाली. 1991 पासून ते आजतागायत पर्यंत देशातील कोणकोणत्या सार्वजनिक उपक्रमांमधून किती रुपयाची निर्गुंतवणूक केली आहे याचा शोध पुढील सारणी द्वारे घेण्यात आला आहे.

अनु.क्र.	वर्ष	सुरुवातीचे निर्गुंतवणूक लक्ष	पुनर्निर्धारित निर्गुंतवणूक लक्ष	वास्तविक निर्गुंतवणूक	व्यवहारांची संख्या
1	2014-15	43,425	26,353	24,349	8
2	2015-16	69,500	25,313	23,997	9
3	2016-17	56,500	45,500	46,247	21
4	2017-18	72,500	1,00,000	1,00,057	36
5	2018-19	80,000	80,000	84,972	28
6	2019-20	1,05,000	65,000	50,300	15
7	2020-21	2,10,000	32,000	32,885	18
8	2021-22	1,75,000	78,000	13,534	10
9	2022-23	65,000	50,000	35,293	10
Source- Gov. of India,Ministry and Finance, Annual Report-2022-23,p.no.225					

वरील सारणी वरून भारतातील सार्वजनिक उपक्रमातील खाजगीकरणाचा कल लक्षात येतो वरील सारणी मध्ये, आर्थिक वर्ष 2014- 15 ते 2022- 23 या कालावधीतील केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमातील निर्गुंतनुक दर्शविण्यात आलेली आहे. या अगोदर म्हणजे नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यानंतर 1991- 92 ते 2013- 14 या कालावधीत देशातील केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमातील एकूण 1,96,250 कोटी रुपयाची निर्गुंतणूक करण्यात आली होती. तर सन 2014- 15 ते 2022- 23 या कालावधीत एकूण 4,11,634 कोटी रुपये निर्गुंतवणूक करण्यात आली. म्हणजेच देशात सन 1991 -92 ते 2022- 23 या कालावधीत एकूण 6,07,859 कोटी रुपयाची सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची निर्गुंतवणूक करण्यात आली हे निदर्शनास येते.

खाजगीकरण द्वारे निर्माण होणाऱ्या संधी

खाजगी क्षेत्रामध्ये आत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे तसेच उत्कृष्ट व्यवस्थापनामुळे स्पर्धात्मकतेतून वस्तूची गुणवत्ता सुधारते व ग्राहकांना चांगल्या सेवा व दर्जेदार वस्तू उपलब्ध होतात. नव्याने ग्राहक उपयोगी संशोधने होतात पर्यायाने विकासाची गती वाढते व अर्थव्यवस्थेमध्ये सुधारणात्मक बदल घडून येतात.

1) उत्पादकता आणि उत्पन्नामध्ये वाढ.:- खाजगीकरणामुळे जास्तीत जास्त नफा प्राप्त करण्यासाठी उद्योजक प्रयत्न करीत असतात तसेच कामगार अधिक मोबदला मिळविण्यासाठी जास्तीत जास्त कार्य करतात. उद्योजक आणि कामगार यांची कार्यक्षमता वाढल्यामुळे उत्पादनाच्या सर्व संसाधनाची उत्पादकता लक्षणीयरीत्या वाढते. परिणामी आस्थापने मधून उत्पादन वाढते व आर्थिक विकासाला गती मिळते.

2) संसाधनाचा कार्यक्षम वापर:- उत्पादनाची सर्व संसाधने आर्थिक दृष्ट्या कार्यक्षमपणे वापरली जातात. या संसाधनाचा कोणताही भाग टाकून दिला जात नाही. संसाधनाचा जास्तीत जास्त वापर करण्यासाठी कटाक्षाने प्रयत्न केले जातात. त्याचा परिणाम किमान उत्पादन खर्चावर होतो. खाजगी क्षेत्रातील उत्पादक नेहमीच अपव्यय कमी करण्यासाठी तत्पर असतात. परिणामी संसाधनाचा कार्यक्षमपणे वापर होतो.

3) अधिक कार्यक्षमता व कठोर परिश्रम:- खाजगी क्षेत्र हे नफा केंद्रित असल्यामुळे सातत्याने उद्योजक व कामगार दोघेही पूर्ण क्षमतेने कार्य करतात. तसेच वस्तू व सेवांचा दर्जा सुधारण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतात. भांडवलदाराकडून सातत्याने कामगारांना उत्कृष्ट कार्यक्षमतेसाठी व कठोर परिश्रमासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. परिणामी कार्यक्षमता सुधारते.

4) आर्थिक वाढ आणि संपन्नता:- जलद आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी खाजगीकरणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. खाजगी क्षेत्रात सातत्याने नवनवीन संशोधने केले जातात. त्यामुळे आर्थिक विकासाची व्याप्ती व गुणवत्ता सुधारते यामुळे संबंधित देशाची आर्थिक वाढ व संपन्नता जलद गतीने साध्य करता येते.

5) जोखीम स्वीकारणे व अनिश्चिततेसाठी प्रोत्साहन:- खाजगी क्षेत्रामध्ये जास्तीत जास्त नफा प्राप्त करण्यासाठी, आर्थिक विकासाची नवनवीन क्षेत्रे शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. मोठ्या प्रमाणात जोखीम स्वीकारून तसेच व्यवसायातील अनिश्चितता पत्करून अधिक नफा प्रयत्न करण्यासाठी भांडवलदार प्रयत्न करत असतात. यातून विकासाच्या नवीन संधी प्राप्त होतात. जोखिम पत्करण्याचे बक्षीस म्हणजेच नफा होय.

6) भांडवल निर्मितीचा उच्च दर:- खाजगी उद्योजक त्यांच्या व्यवसायात पुनर्गुंतवणूक करण्यासाठी त्यांच्या उत्पन्नाचा मोठा भाग बचत करण्याचा प्रयत्न करतात. भविष्यात अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी जे कर्मचारी आता अधिक कमवतात ते देखील बचत करण्यास सक्षम होतात. यामुळे भांडवल निर्मितीच्या दर जास्त निर्माण होतो. खाजगी क्षेत्रामध्ये भांडवलदाराकडून नफ्याची पुनर गुंतवणूक केली जाते परिणामी भांडवल निर्मितीचा दर अधिक राहतो.

7) सरकार वरील भार कमी होतो:- सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमात सरकारद्वारे होत असलेली गुंतवणूक तसेच देशातील बेरोजगारी ,दारिद्य कमी करण्यासाठी सरकारवर सातत्याने दबाव असतो. सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षमतेमुळे हे योग्य रीतीने घडून येत नाही. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रात सुधारणात्मक संधी आहेत. खाजगी क्षेत्रातील अचूक व्यवस्थापन ,उत्कृष्ट कार्यक्षमता, उच्चतंत्रज्ञान यामुळे आर्थिक विकास जलद साध्य करता येतो. परिणामी सरकार वरील भार कमी होतो. तसेच सरकारची वित्तीय व भांडवलीतून तूट कमी होते.

8) निष्पक्ष स्पर्धा:- खाजगीकरणामुळे उत्पादक आणि विक्रेत्यामध्ये मुक्त आणि निष्पक्ष स्पर्धा निर्माण होतात. स्पर्धात्मकतेतून वस्तूची गुणवत्ता सुधारते व उपभोक्त्याचे समाधान होते देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी हे खूप महत्त्वाचे आहे.

9) उत्पादनाची किमान किंमत:- खाजगी क्षेत्रामध्ये संसाधनाचा जास्तीत जास्त आणि कार्यक्षम वापर होत असतो. परिणामी त्यांचा उत्पादन खर्च कमी होतो. ग्राहकांना वाजवी दरात चांगल्या दर्जाच्या वस्तू निर्माण करून देणे शक्य होते.

अशाप्रकारे खाजगीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये बाजाराधिस्टीत, व्यवस्थापकीय नवप्रवर्तनीय, उत्पादनक्षम, वेगवेगळ्या संधी निर्माण होतात.

खाजगीकरणातील आव्हाने

भारत हे लोकशाही प्रधान गणराज्य आहे. भारतावर ब्रिटिशांनी दीडशे वर्ष राज्य केले. पारतंत्र्यानंतर 1947 ला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने 1950 मध्ये मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. भारत हा लोकशाही प्रधान देश आहे. भारतामध्ये राष्ट्र विकासाबरोबर सामाजिक कल्याणावर आजपर्यंत मोठ्या प्रमाणात भर देण्यात आला आहे. आज ही भारतासमोर गरिबी, दारिद्य, बेकारी, उपासमार, शिक्षण, आरोग्य, ऊर्जा, लोकसंख्या वाढ संपत्तीक व आर्थिक विषमता असे अनेक गंभीर प्रश्न आहेत. सर्वसामान्य भारतीयांच्या जीवनातील काही किमान गरजा भागविण्यासाठी सार्वजनिक उपक्रम अत्यंत महत्त्वाची भूमिका निभवतात. अशा या सार्वजनिक उपक्रमाचे खाजगीकरण केले तर एकाधिकारशाही निर्माण होऊन नफा केंद्रित खाजगी व्यवस्था निर्माण होईल व भांडवलदाराकडून सर्वसामान्यांची मोठ्या प्रमाणात लूट केली जाईल . खाजगीकरणामुळे देशाच्या सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेला तसेच अखंडतेला तडा जाऊ शकतो. व यातून अनेक संभाव्य आव्हाने निर्माण होऊ शकतात.

1) उत्पन्न आणि संपत्तीचे केंद्रीकरण:-खाजगीकरणामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणात होऊ शकते. उत्पन्न आणि संपत्ती मोजक्या लोकांच्या हातात केंद्रित होण्यास प्रोत्साहन मिळते. श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतात. आणि गरीब अधिक गरीब होतात. परिणामी सर्वसामान्यांचे हाल होतात.
2) सामाजिक कल्याणाकडे दुर्लक्ष:-खाजगीकरणातून भांडवलदार जास्तीत जास्त नफ्याच्या हेतूने कार्य करत असतात .ते त्यांच्या व्यवसायात व्यवस्थापकीय कौशल्य वापरून अधिकाधिक उत्पादन करतात व त्यामधून वस्तू व सेवांचा दर्जा सुधारून जास्तीचा नफा प्राप्त करण्यासाठी कार्य करतात. त्याशिवाय अधिकाधिक बचती करून भांडवलात कशी वाढ करता येईल व नफा अधिक कसा कमवता येईल हा त्यांचा शुद्ध हेतू असतो. लोकांच्या गरजा आणि इच्छा पूर्ण करण्याकडे त्यांचे दुर्लक्ष असते. परिणामी सामाजिक कल्याणाकडे दुर्लक्ष होते.
3) वर्ग संघर्ष:- खाजगीकरणातून वर्ग संघर्ष मोठ्या प्रमाणात निर्माण होतो. यातून भांडवलदार व कामगार यांच्यात वाद निर्माण होतात. समाज दोन वर्गात विभागला जातो. एक म्हणजे श्रीमंत लोकांचा वर्ग तर दुसरा गरीब लोकांचा वर्ग.त्यांचे हितसंबंध नेहमी एकमेकांशी भिडतात आणि हे अंतर सातत्याने वाढत जाते. संपत्तीची विभागणी अशा प्रकारे होते की, श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतात तर गरीब अधिक गरीब होत जातात. म्हणून गरीब आणि श्रीमंत यांच्या मनातील भेदभाव वाढत जातो व वर्ग संघर्ष निर्माण होतो.
4) संसाधनाचा अपव्यय:- खाजगी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात स्पर्धात्मकता असते. त्यामुळे कठोर स्पर्धेचा सामना करावा लागतो. या स्पर्धेसाठी कंपन्या जाहिरातीवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करतात. परिणामी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संसाधने वाया जातात. आर्थिक संसाधनाचा उत्पादन क्षेत्रात किफायतसिरपणे वापर केला जात नाही. त्यामुळे वस्तूच्या किमती वाढतात व ग्राहकांना किंमत वाढीचा नाहक त्रास सहन करावा लागतो. परिणामी संसाधनाचा दुरुपयोग होऊ शकतो.
5) आर्थिक अस्थिरता:- मुक्त बाजार यंत्रणेमुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये तेजी आणि मंदीची चक्रे सातत्याने येतात. मोठ्या प्रमाणात महागाई वाढू शकते किंवा मंदिची स्थिती निर्माण होऊ शकते. बाजारात चढउतार हे सातत्याने येतात त्यामुळे सर्वसामान्यांचे जगणे हे कठीण होते व्यावसायिक, उत्पादक, तसेच ग्राहक यांच्यात अस्थिरता निर्माण होते. व्यवसायावर बाह्य वातावरणाचा परिणाम होतो.
6) आर्थिक विकास ही खाजगी क्षेत्राची जबाबदारी नाही:- समन्वयी आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी देशभरामध्ये पायाभूत सुविधा या मजबूत असल्या पाहिजेत. खाजगी क्षेत्र हे व्यावसायिक दृष्ट्या नफा केंद्रित असल्यामुळे त्याला राष्ट्राचे व जनतेचे काहीही दायित्व नाही. देशामध्ये विकासात्मक असुविधा निर्माण होत असतील तर खाजगी क्षेत्र त्यामध्ये पडत नाही. उलट आपली गुंतवणूक काढून दुसऱ्या देशामध्ये जिथे चांगले सुविधा निर्माण आहेत तेथे, नफा प्राप्त करण्यासाठी असे उद्योग स्थलांतरित होतात. म्हणजेच आर्थिक विकासाबाबत खाजगी क्षेत्राला कसलेही दायित्व रहत नाही.
7) मक्तेदारीचा धोका:- खाजगी क्षेत्रामध्ये भांडवलाचे केंद्रीकरण निर्माण होऊन वस्तू उत्पादन व वितरणामध्ये मक्तेदारी निर्माण होऊ शकते. भांडवलदार अधिक नफा मिळविण्यासाठी, मनमानी किमतीला बाजारपेठेमध्ये वस्तू विक्री करणे, वस्तूचा साठा करणे, वस्तूचा तुटवडा निर्माण करणे, असे प्रयोग करू शकतात. या मक्तेदारीतूनच सर्वसामान्यांचे प्रचंड हाल होतात.
8) बेरोजगारी:- अलीकडच्या काळात खाजगी क्षेत्रात अतिउच्च तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण होऊ शकते. भारतासारख्या बेसुमार लोकसंख्या असलेल्या देशाला खाजगीकरणाची ही संकल्पना किती पोषक ठरू शकते याचा अंदाज घेणे कठीण आहे.

अशा प्रकारे भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशांमध्ये खाजगीकरणामुळे अनेक निर्माण होऊ शकतात.

निष्कर्ष : प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासावरून काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष करण्यात आली आहे ती पुढील प्रमाणे.
1) भारतामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची अकार्यक्षमता, उत्पादन व उत्पादकतेमध्ये घट, सदोष व्यवस्थापन, जबाबदारीचे अदायित्व, राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार ,सातत्याने वाढत चाललेला तोटा, कर्मचाऱ्यांची अकार्यक्षमता इत्यादीमुळे सार्वजनिक उपक्रमाच्या खाजगीकरणावर भर देण्यात आला आहे.

2) खाजगीकरणामुळे स्पर्धात्मकतेतून वस्तूचा दर्जा व गुणवत्ता सुधारून वाजवी किमतीमध्ये उपभोक्त्याला बाजारपेठेत वस्तू उपलब्ध होत आहेत. सातत्याने नवनवीन संशोधने यामुळे उद्योगाची वाढ होत आहे. परिणामी आर्थिक विकासात सातत्याने भर पडत आहे.
3) खाजगीकरणामुळे स्पर्धात्मकता निर्माण होऊन वस्तूचा दर्जा व गुणवत्ता सुधारत असली तरी, यामधून एखाधी कारशाही निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेचे भांडवलशाही कडे मार्गक्रमण झालेले आहे. गरीब व श्रीमंताची दरी वाढत आहे. संपत्तीक व आर्थिक विषमता निर्माण होत आहे. यातून वर्ग संघर्ष निर्माण होऊन सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचा भंग होऊ शकतो.
4) खाजगी क्षेत्रामध्ये अतिउच्च तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात असल्यामुळे, मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढत आहे. बेरोजगारी कमी करणे हे खाजगी क्षेत्राची जबाबदारी नसल्यामुळे देशासमोर हे एक मोठे आव्हान आहे. यातून उपासमार व दारिद्र वाढतच चालले आहे.

उपयोजनात्मक शिफारशी

1) सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षमतेमुळे सार्वजनिक उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे हा योग्य पर्याय नाही. सरकारने पुढाकार घेऊन सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये व्यवस्थापकीय सुधारणा कराव्यात, कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढवावी, आत्याधूनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करावा, भ्रष्टाचार मुक्त क्षेत्र ठेवावे, प्रशासकीय पारदर्शकता आणावी यामुळे निश्चितच खाजगी क्षेत्रातील स्पर्धात्मकतेला सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम स्पर्धा करू शकतील व आर्थिक विकासाला गती निर्माण होऊ शकते.
2) देशासमोर दारिद्र्य, बेकारी, उपासमार, शिक्षण, आरोग्य, ऊर्जा ,नवतंत्रज्ञान ,अन्नसुरक्षा, बेसुमार लोकसंख्या वाढ, भांडवलाचा दर कमी अशा अनेक समस्या असल्या तरी या समस्या निर्मूलनासाठी राजकीय इच्छाशक्ती आवश्यक असते. भ्रष्टाचार मुक्त व्यवस्था ठेवून, भांडवलाची योग्य गुंतवणूक करून, पारदर्शक व्यवस्थापन व अचूक नियंत्रण, सार्वजनिक क्षेत्राला खाजगी क्षेत्रातील अतिउच्च तंत्रज्ञान व उत्कृष्ट व्यवस्थापन याची जोड देऊन, कायद्याची कठोर अंमलबजावणी केली तर निश्चितच आपण या आव्हानातून मुक्त होऊन देशाचा समन्यायी जलद आर्थिक विकास करू शकतो.

संदर्भसूची

1) Jalan, Bimal (1992), 'Balance of Payments: 1956 to 1991', in The Indian Economy: Problems and Prospects, Penguin Books India(P) Ltd., New Delhi
2) Misra, S.K. (2000). Indian Economy, Himalaya Publishing House, 18th Edition, p. 739 New Delhi
3) Awadalla, S.A. (2003).Privatisation and economic development: study on the effect of privatization on the economic efficiencies in developing countries: Egypt. Arab Law Quarterly, 18(1), 34-61
4) Mathews John" Performance of Public Enterprises in India" Quest Journals Journal of Research in Business and Management, vol. 07, no. 03, 2019, p.no. 65-69
5) Mishra R K (2007), "Performance of Public Enterprises", The Journal of Institution of Public Enterprise, Vol. 30, Nos. 1 & 2.
6) Annual Report-2022-23, Ministry of finance, Government of India
7) Department of Investment and Public Asset Management, ministry of finance,Government of India
8) https://en.wikipedia.org/wiki/Disinvestment_in_India
9) https://dipam.gov.in/strategic-disinvestment
10)वार्षिक अहवाल 2022- 23,रिझर्व बँक ऑफ इंडिया
11) योजना मासिक विविध अहवाल

भारतातीय हरितक्रांतीचे जनक : डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन

प्रा.डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा, जिल्हा-लातूर

सारांश

"भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये शेती क्षेत्राचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिलेले आहे. भारतीय कृषी क्षेत्र हे प्रथम व द्वितीय क्षेत्राचा प्रमुख मुलाधार आहे.स्वातंत्र्यापूर्वीपासूनच भारतामध्ये सातत्याने पडणारे दुष्काळ, पर्जन्यधारीत शेती, शेतीतील पायाभूत सुविधांचा अभाव, भांडवलाचा अभाव, योग्य वेळी वित्त पुरवठ्याची कमतरता, नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव, शेतकऱ्यांची निरक्षरता व शासकीय धोरणांच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा इत्यादीमुळे कृषी क्षेत्रातून आपण भारतीय व्यक्तींना अन्नसुरक्षितता देऊ शकलो नाही.भारतामध्ये कृषी उपजाऊ सुपीक जमीन मुबलक आहे.भौगोलिक विविधता असूनही दुष्काळामध्ये अन्नावाचून प्रचंड लोकसंख्या देशांमध्ये गतप्राण झाली.याची अनेक उदाहरणे आहेत.1943 च्या बंगालच्या दुष्काळामध्ये लाखो लोक उपासमारीने मेली.याचा परिणाम डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांच्यावर झाला व त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्याची कारकीर्द देशात अन्नधान्याची सुरक्षितता निर्माण करण्यात घालविली.आंतरराष्ट्रीय सहकार्याने भारतातील देशी वानाशी विदेशातील बुटक्या कृषी वानाचे संकरन करून, प्रतिकूल हवामानात, रोगराईजन्य परिस्थितीतही चांगली उत्पादकता देणारी नवीन संकरित बियाणे जागतिक हरित क्रांतीचे प्रणेते नॉर्मन बोरलॉग यांच्या सहकार्याने डॉ. एम.एस.स्वामीनाथन यांनी निर्माण केली. संकरन केलेल्या नवीन बियाण्यांचा वापर हरितक्रांतीच्या रूपाने 1965 -66 मध्ये भारतामध्ये केला.परिणामी शेती क्षेत्रात अमुलाग्र उत्पादन निर्माण झाले व भारतातील अन्न समस्या हळूहळू कमी झाली.भारत हा कृषी आयात करणारा देश होता.कृषी मालाची निर्यात करणारा देश म्हणून नावारूपास आला. याचे सर्व श्रेय भारतातील हरित क्रांतीचे जनक डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांना जाते"

प्रस्तावना

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक देश अन्नधान्याच्या बाबतीत अनेक गंभीर प्रश्नांचा सामना करीत होते.त्यामध्ये भारत ही मागे नव्हता.सातत्याने पडणारे दुष्काळ, शेतीचे पर्जन्या वरील अवलंबित्व ,आधुनिक सोयी सुविधांचा अभाव, भांडवलाचा अभाव, शेती सिंचनाचा अभाव, गैरसंस्थात्मक कृषी वित्त पुरवठा यामुळे शेती क्षेत्रात उत्पादनाच्या बाबतीत नैराश्य होते. लोक आपल्या उपजीविकेपुरते अन्नधान्य निर्माण करत होते.तरी परंतु दुष्काळजन्य परिस्थितीमध्ये लाखो लोक उपासमारीने मरत होते.परंतु तत्कालीन परिस्थितीत अन्नधान्य उपलब्ध होणे शक्य नव्हते.एकीकडे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील घडामोडी यामुळे विदेशी मदतीची संभावना कमी व अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी नसणे यामुळे भारतासारख्या अनेक विकसनशील राष्ट्राची मोठ्या प्रमाणात कोंडी निर्माण होत असे. परिणामी नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये देशातील लोकांना वाचविण्यास/ जगविण्यास मर्यादा येत असे.

म्हणून अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी बनण्याचे उद्देश प्रत्येक राष्ट्राचे असते नेमके हे ओळखून डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी आपले जीवन भारतीय शेती क्षेत्रात हरित क्रांती घडविण्यासाठी व्यतीत केले.

डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांनी प्राणिशास्त्र या विषयात पदवी शिक्षण घेऊन तत्कालीन 1943 च्या बंगालच्या दुष्काळामुळे झालेले देशाचे हाल व अन्नावाचून मरत असलेली लोकसंख्या पाहून कृषी क्षेत्रात अमुलाग्र बदल करण्यासाठी त्यांनी कृषीचे उच्च शिक्षण घेतले. प्रामुख्याने वनस्पती, प्रजनन, जनुकीय संशोधन, कृषी संशोधन आणि विकास, नैसर्गिक संसाधनाची जपणूक इत्यादी मध्ये त्यांनी अधिक संशोधने केली.त्यांना त्यांच्या अथक प्रयत्नातून व कष्टातून यशस्वी फलप्राप्ती मिळाली. भारताच्या उत्पन्नापैकी 70% कृषी क्षेत्र पुरवत असतानाही अन्नधान्य आयात केल्याबद्दल स्वामीनाथन यांनी भारतावर

टीका केली. त्यानंतर भविष्यात भारत अन्न निर्यात करणारा देश बनेल या महत्त्वाकांक्षेने वेळेत अधिकाधिक कृषी उत्पादनांचे उत्पादन करण्यासाठी त्यांनी आपले संशोधन कार्य सुरू ठेवले.परिणामी भारत हा अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी देश बनला. भारतीय गरीब शेतकऱ्यांच्या शेतात गव्हाचे आणि तांदळाचे उच्च उत्पन्न देणारे वाण पेरुन त्यांनी हरितक्रांती घडवून आणली. याचे सर्व श्रेय स्वामीनाथन यांनाच जाते. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळेच गहू आणि तांदूळ यांच्या उत्पादनांत भारत स्वयंपूर्ण होऊ शकला.

जगामध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत हा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे.वर्तमानात भारताची लोकसंख्या जवळपास 142 कोटी इतकी झाली आहे. जागतिक एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 18% लोकसंख्या भारतात वास्तव्यास आहे. जागतिक एकूण भू- क्षेत्रफळाच्या केवळ 2.4% भू- क्षेत्रफळ भारताच्या वाट्यास आलेले आहे. एवढ्या बेसुमार व प्रचंड लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करणे, रोजगार पुरवठा करणे,त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विकल्पावर अमर्याद ताण पडत आहे.तरी परंतु डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांच्या कृषी क्षेत्रातील संशोधनामुळे व नवीन तंत्रज्ञानामुळे, एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवठा करून, कृषी मालाची निर्यात करण्यामध्ये भारताने एक नवी उंची गाठली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. शोधनिबंधामध्ये प्रामुख्याने द्वितीय सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये विविध शासकीय व निम शासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

शोधनिबंधाला योग्य दिशा मिळण्यासाठी काही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत ती पुढील प्रमाणे.

1) डॉ. एम. एस.स्वामीनाथन यांची कृषी संशोधने अभ्यासणे.

2) डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांचा हरितक्रांती मधील योगदानाचा शोध घेणे.

3) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे.

जीवन आणि शिक्षण

डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांचा जन्म तामिळनाडूमध्ये कुंभकोणम या ठिकाणी सात ऑगस्ट 1925 रोजी झाला.स्वामीनाथन यांचे वडील पेशाने डॉक्टर होते ते गांधीवादी आणि स्वदेशीचे पुरस्कर्ते होते त्यांच्या विचारांचा स्वामीनाथन यांच्यावर चांगला प्रभाव पडला.त्यांचे प्राथमिक शिक्षण नेटिव्ह हायस्कूल आणि नंतर कुंभकोणम मधील लिटिल फ्लावर कॅथोलिक हायस्कूलमध्ये झाले.मॅट्रिक केल्यानंतर त्यांनी वैद्यकीय शाळेत प्रवेश घेतला.1943 च्या बंगालच्या दुष्काळामध्ये लाखो लोक उपासमारीने मरण पावल्याचे त्यांनी जवळून पाहिले.त्यामुळे त्यांनी आपले मत बदलून कृषी संशोधन करण्याचा विचार केला.त्रिवेंद्रमच्या महाराजा महाविद्यालयात त्यांनी प्राणीशास्त्र या विषयात पदवी(बी.एस्सी.) मिळविली. त्यांनी कृषी विज्ञान विषयात पदवी प्राप्त केली.यानंतर त्यांनी वनस्पती, प्रजनन आणि अनुवंशशास्त्र यामध्ये पदव्युत्तर शिक्षण भारतीय कृषी संशोधन संस्था नवी दिल्ली येथून पूर्ण केले.यानंतर नेदरलँडच्या वेगेनिंगेन कृषी विद्यापीठ, अनुवंशिकी संस्था येथे बटाटा अनुवंशशास्त्र विषयावर संशोधन सुरू केले आणि युनोस्कोची फेलोशिप घेतली. येथे त्यांनी सोलॅनमच्या जंगली प्रजातीच्या विस्तृत मशापासून लागवडीखालील बटाटा, सोलॅनम ट्यूबरोजममध्ये जीन हस्तांतरित करण्याच्या प्रक्रियेचे प्रमाणीकरण करण्यात यश मिळविले. त्यानंतर ते केंब्रिज युनिव्हर्सिटी स्कूल ऑफ अग्रिकल्चर मध्ये गेले. तेथे त्यांनी "प्रजाती, भेदभाव आणि सोलॅनम- सेक्शन टुबेरियम जनुकातील विशिष्ट प्रजातीतील पॉलीप्लॉईडी ऑफ नेपरी" या प्रबंधासाठी सन 1952 मध्ये पीएचडी मिळविली.

संशोधनाच्या कार्यात त्यांचे वैयक्तिक आणि व्यवसायिक समाधान असूनही त्यांनी तेथे पूर्ण वेळ प्राध्यापक सेवेची संधी नाकारली आणि देशसेवेसाठी सज्ज झाले. भारतीय शेतीच्या कार्यात स्वतःला सुसज्ज करणे हा त्यांचा हेतू होता आणि ते सन

1954 मध्ये भारतात परतले व आयएआरआय मध्ये त्यांनी कृषी विज्ञान आणि अनुवांशिक शास्त्रात आपले संशोधन कार्य चालू केले. भारताच्या अस्मितेसाठी,अन्न स्वालंबनासाठी, शेती क्षेत्रात नवनवीन वैज्ञानिक प्रयोग करून अन्नधान्य उत्पादकतेमध्ये अमुलाग्र वाढ करणाऱ्या महान कृषी वैज्ञानिकाने 28 सप्टेंबर 2023 रोजी चेन्नई येथे जगाचा निरोप घेतला.

डॉ. एम.एस.स्वामीनाथन यांना प्राप्त पुरस्कार

डॉ. स्वामीनाथन यांनी आपल्या शिक्षण आणि संशोधनाचा उपयोग भारतात अन्न स्वावलंबन निर्माण करण्यासाठी पूर्ण शक्तीने केला. भारतात हरितक्रांतीच्या माध्यमातून स्वामीनाथन यांनी अन्नधान्य उत्पादनात कमालीची यशस्विता प्राप्त केली त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन भारतानेच नव्हे तर लंडनच्या रॉयल सोसायटी सह ,जगातील प्रमुख 14 विज्ञान परिषदानी त्यांना आपले मानद सदस्य म्हणून स्वीकारले. जगातील अनेक विश्वविद्यालयाने त्यांना डॉक्टरेट ही उपाधी बहाल केली. डॉ. स्वामीनाथन यांना 1)वर्ष 1971 मध्ये 'मॅग्सेसे पुरस्कार'2)वर्ष 1986 मध्ये 'अल्बर्ट आइंस्टीन वर्ल्ड साइंस पुरस्कार'3)1987 मध्ये पहिला'विश्व खाद्य पुरस्कार'4)1991 मध्ये अमेरिकेत 'टाइलर पुरस्कार'5)1994 मध्ये पर्यावरण तंत्रज्ञानासाठी जपानचा 'होंडा पुरस्कार'6)1997 मध्ये कृषी मधील योग्यता क्रमासाठी फ़्रँस चा 'ऑर्डर दु मेरिट एग्रीकोल' 7)1998 मध्ये मिसूरी बॉटेनिकल गार्डन (अमरीका) मध्ये 'हेनरी शॉ पदक'8)1999 मध्ये 'वॉल्वो इंटरनेशनल एंवायरमेंट पुरस्कार'9)1999 मध्ये ही 'यूनेस्को गांधी स्वर्ग पदक' ने सम्मानित10)'भारत सरकारने 1967 मध्ये-'पद्मश्री',11)1972 मध्ये 'पद्मभूषण' 12)1989 मध्ये'पद्मविभूषण' पुरस्कार देऊन सम्मानित केले.

संशोधन आणि व्यावसायिक कारकीर्द

डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी भारतातील अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेसाठी झाडे, प्रजनन,कृषी संशोधन आणि विकास आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनावरती अधिक भर दिला.वर्ष 1949 ते 55 या कालावधीत बटाटा (सोलॅनम ट्यूबरोजम),गहू (ट्रिटिकम एस्टिव्हियम), तांदूळ (ओरिझा सॅटीवा) आणि ज्यूट अनुवंशशास्त्र यावर संशोधन केले.वर्ष 1955 ते 72 या कालावधीत मेक्सिकन बौने गव्हाच्या वाणांवर ,सायटोजेनेटिक्स,रेडिएशन जेनेटिक्स आणि म्यूटेशन ब्रीडिंग इत्यादीबाबत संशोधने केले.वर्ष 1972 ते 79 या कालावधीत ते भारतीय कृषी संशोधन परिषदेचे (आयसीएआर) महासंचालक होते.तेथे असताना त्यांनी नॅशनल ब्युरो ऑफ प्लांट, ॲनिमल आणि फिश जेनेटिक रिसोर्स ऑफ इंडियाची स्थापना केली.भारतीय वन सर्वेक्षण (एफएसआय) च्या परिवर्तनातही त्यांनी भूमिका बजावली आहे.वर्ष 1979 मध्ये त्यांची भारत सरकारच्या कृषी मंत्रालयाचे प्रधान सचिव म्हणून नियुक्ती झाली.वर्ष 1981 ते 85 या काळात ते अन्न व कृषी संघटनेचे (एफएओ) स्वतंत्र अध्यक्ष होते.वर्ष 2001 मध्ये ते सुंदरबन जागतिक वारसास्थळातील जैवविविधता व्यवस्थापनावरील बांग्लादेश संयुक्त प्रकल्प यावर भारत क्षेत्रीय सुकाणू समितीचे अध्यक्ष पदावर कार्य केले. भारतातील शेतकरी आत्महत्यांच्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यासाठी सरकारने सन 2004 मध्ये स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षपदी राष्ट्रीय किसान आयोग (एनसीएफ) ची स्थापना केली. डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी भारतातील अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेसाठी झाडे, प्रजनन,कृषी संशोधन आणि विकास आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनावरती अधिक भर दिला.वर्ष 1949 ते 55 या कालावधीत बटाटा (सोलॅनम ट्यूबरोजम),गहू (ट्रिटिकम एस्टिव्हियम), तांदूळ (ओरिझा सॅटीवा) आणि ज्यूट अनुवंशशास्त्र यावर संशोधन केले.वर्ष 1955 ते 72 या कालावधीत मेक्सिकन बौने गव्हाच्या वाणांवर ,सायटोजेनेटिक्स,रेडिएशन जेनेटिक्स आणि म्यूटेशन ब्रीडिंग इत्यादीबाबत संशोधने केले. डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली 18 नोव्हेंबर 2004 ला 'राष्ट्रीय शेतकरी आयोग' केंद्र सरकारने स्थापन केला.स्वामीनाथन यांनी डिसेंबर 2004,ऑगस्ट 2005, डिसेंबर 2005, एप्रिल 2006 व आक्टोबर 2006 मध्ये प्रत्येकी एक असे पाच अहवाल शासनाला सुपूर्द केले. या अहवालाचा विषय अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या लक्ष्याशी समांतर म्हणजे गतिशील व समावेशक वाढ असा होता शेतकऱ्यांचा सर्वसमावेशक विकास करण्यासाठी त्यांनी शेतकरी क्लेश, जमीन सुधारणा, सिंचन, कृषी उत्पादकता, वित्त आणि विमा, अन्नसुरक्षा शेतकरी आत्महत्या शेतकरी स्पर्धात्मकता, रोजगार या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण शिफारशी सरकारकडे केल्या आहेत. हेक्साप्लॉइड गव्हाच्या सायटोजेनेटिक्सवर मूलभूत अभ्यास केला. स्वामिनाथन आणि बोरलॉग यांनी तांदूळ आणि धान्याच्या अनेक जाती विकसित करून हरित क्रांतीचा पाया रचण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

हरितक्रांती मधील योगदान

भारतातील कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी एम एस स्वामीनाथन यांनी उच्च उत्पन्न देणाऱ्या जाती HYV च्या विकासाकडे नेणाऱ्या सर्व प्रयोगांचे मार्गदर्शन केले एवढेच नव्हे तर शेतकरी समुदायांमध्ये व्यापक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सर्व सरकारी यंत्रणांना, प्रशासनाला सोबत घेऊन सहकार्य केले. जस्ट ते 64 या कालावधीत HYV ची चाचणी घेण्यात आली आणि 1965 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या जय जवान जय किसान या घोषणा केली भारतभर प्रसिद्ध झाली यामुळे 1967 पर्यंत अन्नधान्य उत्पादनात झपाट्याने वाढ झाली ज्यामध्ये पंजाब राज्यात कापणी केलेले धान्य साठवण्यासाठी पुरेशी जागा नव्हती त्यामुळे शाळांना सुट्टी जाहीर करून अन्नधान्य साठवले गेले.

स्वामीनाथन यांनी भारताच्या हरितक्रांतीमध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले आहे हरित क्रांती म्हणजे कृषी क्षेत्रात आत्याधुनिक तंत्रज्ञानासह कृषीची उत्पादकता वाढविणे होय. धान्याचे उच्च उत्पादनक्षम प्रकार विकसित करणे, खते आणि कीटकनाशके वापरणे, कीटक प्रतिरोधक पिके विकसित करणे, बियाणामध्ये जनुकीय बदल घडवून आणणे व उत्पादकता वाढविणे,वर्धित अनुवंशशास्त्र असलेल्या संकरित बियाणे इत्यादीचा वैज्ञानिक पद्धतीने शेती क्षेत्रामध्ये वापर करणे म्हणजेच हरित क्रांती होय.

भारतामध्ये साधारणता 1960 च्या दशकात हरित क्रांतीची सुरुवात झाली या काळात उच्च उत्पादक विविधता HYV बियाणे, यांत्रिक शेती उपकरणे, सिंचन प्रणाली, तृणनाशके आणि खते यासारख्या नवकल्पनांमुळे,भारताची शेती आधुनिक औद्योगिक प्रणालीमध्ये बदलली गेली. हरितक्रांतीचा हा प्रवास डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या प्रयत्नाने अधिक यशस्वी झाला. भारतीय शेतीला चालना देण्यासाठी त्यांनी बियाणे कीटकनाशके आणि कृषी तंत्राचे नवीन प्रकार विकसित केले. 1960 च्या दशकात दुष्काळासारख्या परिस्थितीत शेतकरी आणि सरकारी धोरणासह सामाजिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी स्वामीनाथन यांनी हरितक्रांतीचे जागतिक प्रणेते नॉर्मन बोरलॉग आणि इतर शास्त्रज्ञ सोबत पूर्ण क्षमतेने काम केले यामुळे एम. एस.स्वामीनाथन यांना हरित क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाते.

स्वामीनाथन यांनी 1950 ते 1960 या दशकामध्ये एक हेक्साप्लॉईड गव्हाच्या सायटोजेनेटिकवर मूलभूत अभ्यास केला. स्वामीनाथन आणि बोरलॉग यांनी तांदुळ, गहू,बटाटे आणि धान्याच्या अनेक पीक प्रजाती विकसित केल्यामुळे हरित क्रांतीच्या विकासाला मदत झाली.एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली आंतरराष्ट्रीय तांदूळ संशोधन संस्थेत (IRRI)C4 कार्बन फिक्सेशन क्षमता असलेल्या भात शेतीसाठी प्रयत्न सुरू करण्यात आले. त्यामुळे प्रकाश संश्लेषण आणि पाण्याचा चांगला वापर होऊ शकेल स्वामीनाथन यांनी जगातील पहिला उच्च उत्पादक, दर्जेदार बासमती तांदूळ विकसित केला.

कृषी तंत्रज्ञान विकसित करून ते थांबले नाहीत तर या कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर शेतीमध्ये कसा केला पाहिजे यासाठी, सामान्य शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी अनेक कार्यशाळांचे आयोजन केले. गव्हाच्या उच्च उत्पादक जाती, तांदूळ, खते आणि आधुनिक शेती पद्धती द्वारे त्याचे उत्पादन कसे वाढवायचे हे त्यांनी कार्यशाळेतून देशभरातील शेतकऱ्यांना शिकवले. जनुकीय बदल केलेले नवीन बियाणे किंवा पीक प्रजाती, आहे त्याच जमिनीमध्ये त्याची लागवड अथवा पेरणी कशा पद्धतीने करायची आणि उत्पादनामध्ये भरघोस वाढ मिळवायची पद्धत स्वामीनाथन यांनी शेतकऱ्यांना शिकविले. हरितक्रांती युगाच्या पहिल्या वर्षात पीक उत्पादन पातळी तिप्पट झाल्यामुळे ही कामगिरी आश्चर्यचकित करणारी होती. स्वामीनाथन यांनी शेतकऱ्यांच्या निरक्षतेचा अडथळा लक्षात घेऊन या नवीन पद्धती वापरण्याचे प्रशिक्षण दिले त्यांच्या प्रयत्नामुळे केवळ चार पीक हंगामात सरासरी कृषी उत्पादन 12 दशलक्ष टणावरून 23 दशलक्ष टणापर्यंत वाढल्याचे निदर्शनास आले.

डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन आणि नॉर्मल बोरलॉग यांनी जपानी वानासह मेक्सिकन बौने गव्हाच्या विविध जातींच्या क्रॉस ब्रीड साठी पुरवठा करण्याचे एकत्र काम केले. प्रायोगिक तत्त्वावर त्यांचे प्रारंभिक निष्कर्ष फलदायी मिळाले.पीक उत्पादन जास्त मिळाले. गुणवत्ता चांगली होती आणि रोगमुक्त होते. या यशानंतर त्यांनी विविध संकरित पिकांचे बियाणे विकसित केले. त्यामुळे प्रामुख्याने तांदूळ, गहू, हरभरा, मका इत्यादी खाद्यपदार्थांची उत्पादकता वाढली.

आधुनिक संकरीत बियाणा बरोबरच स्वामीनाथन यांनी शेतीसाठी प्रगत कृषी उपकरणावर लक्ष केंद्रित केले. यंत्रसामग्री पुरवठ्याच्या औद्योगिक विकासावर ही त्यांनी भर दिला. 1966 मध्ये युनायटेड स्टेटस मध्ये आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सी (IAEA)च्या बैठकीत कृषी क्षेत्रातील न्यूट्रॉन रेडिएशनवर स्वामीनाथन यांनी दिलेल्या अहवालाचे वर्णन रूढी रॉबिन्झ यांनी 'युग निर्मिती' असे केले आहे. स्वामीनाथन आणि त्यांच्या सहकार्याचा अभ्यास अन्न विकीरणासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण होता.

शेतीमालांना आधारभूत किंमत MSP मिळाली पाहिजे, भूक दूर करण्यासाठी, गरीब ग्राहकापर्यंत अन्नधान्य पोहोचवणे गरजेचे आहे. यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा सल्लाही स्वामीनाथन यांनी सरकारला दिला.

अन्नसुरक्षा

तत्कालीन परिस्थितीमध्ये सर्व स्थानिक गव्हाच्या जाती उंच होत्या. त्यांचे कान जड धान्याने भरलेले असताना या लॉज्ड म्हणजे (जमिनीवर सपाट पडलेल्या) लागवड केलेल्या गव्हाच्या कोणत्याही जातीमध्ये उत्पादन कमी न करता, झाडाची उंची कमी करण्यासाठी जीन्स नव्हती. डॉ.एम. एस. स्वामीनाथन यांनी मेक्सिकन गहू बटूंची क्षमता ओळखली जे बौने आहेत, रोगांना प्रतिरोधक आहेत आणि खते आणि सिंचन यासारख्या पुरेशा निविष्ठासह योग्यरीत्या व्यवस्थापित केल्यावर उच्च उत्पादन देणारे आहेत. हे संशोधन भारतामधील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवठा करणे, मोठ्या प्रमाणात कृषीची उत्पादन क्षमता वाढविणे यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले.

ग्रामीण विकास आणि शाश्वत शेती

डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी शेती क्षेत्रातील संख्यात्मक व गुणात्मक उत्पादकता वाढवण्यासाठी संपूर्ण आयुष्यभर प्रयत्न केले. ग्रामीण भागाचा संपूर्ण विकास करण्यासाठी तसेच शाश्वत शेतीचे स्वप्न साकारण्यासाठी त्यांनी पर्यावरण तंत्रज्ञानावर आधारित जैव गावे आणि आधुनिक माहिती आणि दळणवळण आधारित ग्राम ज्ञान केंद्र (VKCs) यासारख्या नाविन्यपूर्ण प्रतिमानांचा वापर करून शाश्वत शेती आणि ग्रामीण विकासाला चालना दिली. तसेच 'प्रोटेक्शन ऑफ प्लांट व्हरायटीज अँड फार्मर्स राइट्स ॲक्ट 2001'(PPVFRA 2001) विकसित करण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावली. कारण TRIPS आणि WTO अंतर्गत वनस्पती जातींना सुई जेनेरिक संरक्षण प्रदान करण्याच्या भारताच्या दायित्वाला प्रतिसाद म्हणून हा कायदा अनन्यसाधारण आहे. कारण हा कायदा केवळ शेतकऱ्यांसाठीच नव्हे तर आदिवासी आणि ग्रामीण शेतकरी महिला आणि पुरुषांच्या संरक्षण आणि कृषी जैवविविधतेचे संवर्धन म्हणून बजावत असलेल्या महत्त्वाच्या भूमिकेला मान्यता देतो.

हवामानाला लवचिक शेती

डॉक्टर स्वामीनाथन यांनी भारतातील भौगोलिक विविधता व शेत जमिनीची प्रत लक्षात घेऊन कृषी वैज्ञानिकेमध्ये काही महत्वपूर्ण प्रयोग केले. प्रगत विज्ञान आणि शेतकऱ्यांच्या सहभागाद्वारे हवामान प्रतिबंधक शेतीचा पुरस्कार त्यांनी केला. त्यांचे असे मत होते की, हवामानातील बदल आणि समुद्राची वाढती पातळी यामुळे किनारपट्टीच्या जमिनीचे क्षारिकरण होण्याची शक्यता आहे. तेथे भात हे प्रमुख पीक घेतले जाते. डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन रिसर्च फाउंडेशन(MSSRF) येथे त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली शास्त्रज्ञांनी 'सहभागी प्रजनन' द्वारे मीठ सहिष्णू ट्रान्सजेनिक, भाताच्या वानांच्या विकासावर प्रयोग सुरू केले. मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणाची सुरक्षितता व जागृतता ही समाजातील तळागाळात असायला हवी यावरही ते ठाम होते. जैविक प्रणालीसाठी पूर्णपणे सुरक्षित असल्याचे ,ज्ञात नसलेले, कोणतेही ट्रान्सजेनिक पीक वातावरणात आणले जाऊ नये असे त्यांचे मत होते.

अन्नसुरक्षिततेचे भवितव्य मुख्यत्वे जैविक आणि अजैविक घटकासह हवामान बदलाच्या युगात पूर, दुष्काळ, उच्च तापमान, क्षारता,निकृष्ट माती, कीटक आणि रोग तसेच हवामान बदलापासून पिकांचे संरक्षण करण्यासाठी जीन्सच्या उपलब्धतेवर अवलंबून आहे. असे स्वामीनाथन यांचे मत होते. इंटरनॅशनल बायोडायव्हर्सिटी, इंटरनॅशनल क्रॉप्स रिसर्च इन्स्टिट्यूट फॉर द सेमी अरीड सेमी अरिड ट्रॅपिक्स (TCRISAT) हैदराबाद आणि इतर अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था विज्ञानाआधारित समावेशक कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी सुरू करण्यामागे स्वामीनाथन यांचे योगदान होते. त्यांनी शेतकऱ्यांची हित लक्षात घेऊन प्रत्येक संस्था बांधली आणि या संस्थानी शाश्वतेची पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टे पूर्ण केली.संशोधनाची फळे सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत विशेषता लहान आणि सीमांत आणि महिला शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचतील यासाठी विशेष खात्रीलायक प्रयत्न झाले.कृषी विज्ञानाच्या प्रगतीसाठी आणि अन्नसुरक्षा सुधारण्यासाठी त्यांच्या महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल त्यांना 1987 मध्ये जागतिक अन्न पुरस्काराने त्यांना सन्मानित करण्यात आले. या पुरस्काराच्या रकमेतून त्यांनी चेन्नई येथे एम. एस. स्वामीनाथन रिसर्च फाउंडेशन ची स्थापना केली. शास्वत ग्रामीण विकासासाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे हे या संस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

स्वामीनाथन आयोग

डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली 18 नोव्हेंबर 2004 ला 'राष्ट्रीय शेतकरी आयोग' केंद्र सरकारने स्थापन केला. स्वामीनाथन आयोगाने आपला अहवाल पाच टप्प्यांमध्ये सरकारला सादर केला. स्वामीनाथन आयोगाने नोंदविलेली निरीक्षणे व शिफारशी

*** शेतकऱ्यांची उदासीनता व क्लेश**

भारतीय शेतीतील अडचणी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत आहेत.भू-सुधारणांचा अपूर्ण राबविलेला कार्यक्रम, पाण्याची उपलब्धता आणि गुणवत्ता यांचा अभाव, तांत्रिक अडचणी, अपुरा पतपुरवठा,बाजार समितीची अनउपलब्धता आणि मृदे संबंधित त्रुटी ही शेतीच्या संकटाची कारणे आहेत. यावर उपाय म्हणून, शेतकऱ्यांना जमीन, पाणी, जैवस्त्रोत, वित्त, विमा, तंत्रज्ञान, बाजार आणि माहिती या मूळ स्त्रोतांच्या उपलब्धतेचे व नियंत्रणाचे आश्वासन मिळायला हवे. कृषी हा विषय राज्यघटनेच्या समवर्ती सूचीत समाविष्ट केला पाहिजे. अशी शिफारस स्वामीनाथन आयोगाने केली.

***जमीन सुधारणा**

पिके आणि पशुधन या दोघांसाठी जमीन सुधारणा गरजेच्या आहेत. 1991- 92 ची आकडेवारी पाहता 50% ग्रामीण गरीब कुटुंबाकडे एकूण जमिनीपैकी 3% जमीन होती. तर 10% श्रीमंत कुटुंबाकडे 54% जमीन होती. म्हणजे जमीन उपलब्धतेत तीव्र भिन्नता आहे. यासाठी,मर्यादेपेक्षा जास्तीच्या जमिनी व निकस भूमीचे वाटप करून टाकावे. कृषी व वन्य जमिनींचे औद्योगिक गैर कृषी वापरासाठी होणारे हस्तांतरण टाळावे. वन्य जमातीच्या चरही क्षेत्रांच्या हक्काचे जतन करावे. मृदा पर्यावरण बाजार हे घटक स्थान परत्वे व ऋतू परत्वे विचारात घेऊन, त्यांची जमीन वापराशी सांगड घालून, सुयोग्य निर्णय घेण्यासाठी 'नॅशनल लँड युज अडवायझरी सर्विस' ही यंत्रणा उभारावी. जमिनीची विक्री होताना खरेदीदाराचा वर्ग कशासाठी खरेदी करतोय, किती जमीन खरेदी करतोय, या बाबीवर देखरेख व नियमन करण्यासाठी एखादी यंत्रणा उभारण्यात यावी. या शिफारशी केल्या.

***सिंचन विकास**

देशामध्ये 192 मिलियन हेक्टर ढोबळ लागवड क्षेत्रापैकी 60% क्षेत्र पर्जन्यधारीत असून तेथून 45% कृषी उत्पादन निघते. यामुळे अन्नधान्याची टंचाई संभावते. यासाठी शेतकऱ्यांना शाश्वत व न्याय पाण्याचा वाटा मीळावा म्हणून सधन सुधारणांची गरज आहे. पावसाच्या पाण्याचा निचरा करणे सक्तीचे करण्यात यावे. दशलक्ष विहीर पुनर्भरण कार्यक्रम राबवून खाजगी विहिरीनाही प्रोत्साहन दिले पाहिजे. तसेच पाण्याचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी सिंचनासाठी लक्षणीय गुंतवणुकीची तरतूद केली पाहिजे.

***कृषी उत्पादकता सुधारणे**

इतर देशातील दर हेक्टरी उत्पादन विचारात घेता भारतात ते बरेच कमी आहे. भूधारणेनंतर दर हेक्टरी उत्पादन हा शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम करणारा दुसरा मोठा घटक आहे. यासाठी कृषी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा विशेषतः सिंचन, निचरा, जमीन विकास, जलसंधारण, संशोधन विकास, रस्ते विकास, यासाठीच्या सार्वजनिक खर्चात लक्षणीय वाढ केली पाहिजे. मृदेतील सूक्ष्म घटकाच्या अभावाचे परीक्षण करण्यासाठी आधुनिक मृदा चाचणी प्रयोगशाळांचे राष्ट्रीय जाळे विकसित केले पाहिजे.मृदा आरोग्य, पाण्याचा सुयोग्य संख्यात्मक व गुणात्मक वापर, जैवविविधता इत्यादी घटकाचे जतन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

***वित्त आणि विमा सुविधा**

देशातील शेतीमध्ये वेळेवर आणि पुरेसा पतपुरवठा ही लहान शेतकरी कुटुंबाची मूलभूत गरज आहे.यासाठी औपचारिक पतपुरवठा यंत्रणेची व्याप्ती वाढवून खरोखर गरीब व गरजू शेतकऱ्यापर्यंत ती पोहोचली पाहिजे. शासकीय मदतीने पीक कर्जावरील व्याजदर 4% पर्यंत कमी केला पाहिजे. दुष्काळग्रस्त भागात तसेच संकट काळात सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या क्षमता जोपर्यंत पूर्ण होत नाहीत तोपर्यंत त्यांनी घेतलेल्या संस्थात्मक तसेच गैरसस्थात्मक कर्जाची वसुली व व्याजआकारणी थांबविण्यात यावी. सततच्या दुष्काळाने ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांना मदत देण्याच्या उद्देशाने 'एग्रीकल्चरल रिस्क फंड' उभारण्यात यावा. पट्टीदार प्रकारची शेती करणाऱ्या महिला शेतकऱ्यांना किसान क्रेडिट कार्ड वितरित करावेत. पिक विमा, पशु विमा आणि स्वतः शेतकऱ्यांचा आरोग्य विमा असे एकत्रित विमा पॅकेज विकसित केले पाहिजे. पिक विमा सुदूर देश व सर्व पिकापर्यंत

पोहोचवावा. त्यांचा हप्ताही कमी असावा आणि ग्रामीण विम्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी 'रुरल इन्शुरन्स डेव्हलपमेंट फंड' उभारण्यात यावा. वित्तीय सेवा, पायाभूत सुविधा, गुंतवणूक आणि संस्थात्मक विकास सेवा या चार घटकाच्या माध्यमातून गरिबाच्या राहणीमानात शाश्वत सुधारणेसह प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

***अन्नसुरक्षा**

दरडोई अन्नधान्य उपलब्धता घटने आणि अन्नधान्याचे असमान वाटप याबाबी ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांमध्ये अन्नसुरक्षेस बाधक ठरत आहेत. ग्रामीण क्षेत्रात तसेच पर्जन्य आधारित प्रदेशात दारिद्य व उपासमारीचे प्रमाण जास्त आढळते.यासाठी वैश्विक सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अमलात आणली पाहिजे. असे केले तर शासनाला अन्न सबसिडीवर जीडीपीच्या 1% खर्च येईल. पोषण सहाय्य योजनांची पुनर्रचना करून पंचायत व स्थानिक संस्थांच्या सहभागाने या योजना स्वयंअनुवर्ती कराव्यात. एकात्मिक अन्न योजना विकसित करून पोषणातील सूक्ष्म पोषण द्रव्यांचा अभाव(छुपी उपासमार) दूर करावा. अन्न व जल साठवण या तत्त्वावर 'सामुदायिक अन्न व जलकोष' कम्युनिटी फूड अँड वॉटर बँक निर्माण करावेत. या कोषांचे चालन महिला बचत गट करतील. शेती उपक्रमाची उत्पादकता, गुणवत्ता व नफ्यात वाढ करण्यासाठी लघु व सीमांत शेतकऱ्यांना मदत केली पाहिजे, यासाठी 'रुरल नॉन फार्म लाईव्हलीहुड इनेशेटिव्ह' योजना राबविली पाहिजे. रोजगार हमी योजना आणि कामाच्या बदल्यात अन्न ही तत्वे चालू ठेवून त्यातून राष्ट्रीय अन्न हमी कायदा केला पाहिजे. अन्नधान्य उपभोगास चालना दिल्यास अन्न उत्पादनास अधिक प्रोत्साहन मिळेल.

***शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या प्रतिबंध**

गेल्या काही वर्षात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र,केरळ, पंजाब, राजस्थान, ओरिसा आणि मध्य प्रदेशात या राज्यात आत्महत्या वाढत्या स्वरूपात झालेल्या निदर्शनास आल्या.

शेतकऱ्यांना परवडेल असा आरोग्य विमा पुरविला पाहिजे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना पुनर्जीवन दिले पाहिजे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची व्याप्ती वाढवून ते आत्महत्येचे प्रमाण अधिक असणाऱ्या क्षेत्रापर्यंत पोहोचविले पाहिजे. राज्यस्तरावर शेतकरी आयोग स्थापन करण्यात यावा. या आयोगात शेतकऱ्यांनाही प्रतिनिधित्व देण्यात यावे. या आयोगामुळे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना सरकार योग्य प्रतिसाद देईल. सूक्ष्म वित्त धोरणात सुधारणा करून ते जीवन्नोती वित्त धोरण बनवावे. जीवनोन्नती वित्त धोरण म्हणजे पत पुरवठा व त्यासोबतच तंत्रज्ञान व्यवस्थापन आणि बाजार यासारख्या सेवा पुरविणे. पिक विमा सर्वच पिकापर्यंत पोहोचविला पाहिजे. तसेच पिक विमा ठरविण्याचे एकक तालुक्याऐवजी खेडे असले पाहिजे. सामाजिक सुरक्षेच्या योजना पुरविल्या पाहिजेत. यात वृद्धासाठी सामाजिक सुरक्षा व आरोग्य विम्याचाही समावेश असावा. पाण्याचे जतन आणि पुनर्भरण करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. पाणी वापराच्या नियोजनाचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे आणि प्रत्येक खेड्यांनी जलस्वराज्य हे ध्येय ठेवून ग्रामसभेत पाणीपंचायतला प्राधान्य दिले पाहिजे. गुणवत्तापूर्ण बियाणे व इतर आदाने परवडण्याजोगे दरात योग्य वेळी व योग्य ठिकाणी उपलब्ध होतील यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. पीक नुकसान झाल्यास किंवा खर्चही न निघाल्यास शेतकऱ्यांची गुंतवणूक वाया जाऊन त्याचा शेतकऱ्यावर मोठा आघात होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कमी जोखीम व कमी खर्चिक असे तंत्रज्ञान पुरविले पाहिजे. काही महत्त्वाच्या पिकासाठी बाजार हस्तक्षेप योजनेची व्याप्ती वाढविली पाहिजे. किमतीच्या चढउताराचा फटका शेतकऱ्यांना बसू नये यासाठी किंमत स्थिरीकरण योजना सुरू करावी.आंतरराष्ट्रीय किमतींचा आघात देशी शेतकऱ्यावर पडू नये यासाठी आयात शुल्क स्तरावर कारवाई करावी. (आयात शुल्कात कपात करू नये किंवा त्यात वाढ करावी) आत्महत्याग्रस्त भागामध्ये ग्रामज्ञानकेंद्रे किंवा ज्ञान चौपाल उभारावेत.आत्महत्या पासून शेतकऱ्यांना परावृत करण्यासाठी जनजागृती अभियान राबविले पाहिजे.

***शेतकऱ्यांची स्पर्धात्मकता वाढविणे**

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात स्पर्धकात्मकतेस प्रोत्साहन दिले पाहिजे. विक्री योग्य अधिशेषात वाढ करण्यासाठी भरवशाचा योग्य मोबदला देणाऱ्या बाजाराची आवश्यकता असते. यासाठी 'स्मॉल कॉटन फार्मर्स इस्टेट' यासारख्या शेतकऱ्यांच्या वस्तू आधारित संस्थांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन द्यावे. त्यामुळे शेतकरी ते ग्राहक थेट बाजार यंत्रणा विकसित होऊन मध्यस्थींची संख्या कमी होऊ शकते. किमान आधारभूत किंमत योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये सुधारणा कराव्यात. गहू आणि

तांदूळ वगळता इतर पिकांच्या किमान आधारभूत किंमत योजनेत सुधारणा करण्यास वाव आहे.सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत मिलेट व इतर पोषक तृणधान्याचा समावेश करावा. कृषी वस्तूंच्या चालू किमती व भविष्यकालीन अंदाजाची माहिती शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाली पाहिजे. यासाठी वस्तू वायदे बाजार व कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या इलेक्ट्रॉनिक जाळ्यांची मदत घेता येईल. किमान आधारभूत किंमत ही उत्पादन मूल्याच्या 50% पेक्षा जास्त (दीडपट)असावी.राज्यांच्या कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्यान्वये कृषी उत्पन्न बाजार समित्या या कार्य करतात. त्याचे कार्य कृषी बाजार साठवण व प्रक्रियेशी संबंधित आहे. याही पलीकडे या समित्याने ग्रेडिंग, ब्रॉडिंग, पॅकेजिंग वर काम करावे. स्थानिक उत्पादनासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बाजार निर्माण करावीत आणि एकल भारतीय बाजार स्थापन करण्याचे प्रयत्न करावेत.

***रोजगार उपलब्धता**

देशामध्ये 1961 मध्ये कृषीवर अवलंबून असणार्याचे प्रमाण 75.9% होते. ते 1999 ते 2000 मध्ये 59.9% वर आले. भारतात या रचनेत हळूहळू बदल होताना दिसत असले तरी कृषी हे रोजगार पुरविणारे मोठे क्षेत्र राहिलेले दिसते. भारतात रोजगार धोरण ठरविताना दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत1}उत्पादक रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि 2} रोजगाराच्या गुणवत्तेत वाढ करणे.

यासाठी आर्थिक वृद्धी दरास चालना दिली पाहिजे. अधिक रोजगार निर्मितीक्षम क्षेत्र शोधून त्याच्या वाढीस प्रोत्साहन दिले पाहिजे. श्रम मानकांना धक्का न लावता श्रम बाजारात आवश्यक सुधारणा कराव्यात. गैर कृषी क्षेत्रामधील जसे व्यापार, हॉटेल, वाहतूक, बांधकाम, दुरुस्त्या, इतर सेवा यामधील रोजगार संधींना प्रोत्साहन दिले पाहिजे, एक साधारण सरकारी नौकर जितके कमावतो तितके शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न झाले पाहिजे.

***जैव स्त्रोत संरक्षण**

भारतातील ग्रामीण लोक पोषण व इतर बाबीसाठी मोठ्या प्रमाणावर जैवस्त्रोतावर अवलंबून असतात. यासाठी जैवविविधतेपर्यंत पोहोचण्याच्या काही परंपरागत हक्काचे जतन केले पाहिजे. जसे औषधी वनस्पती, मध्, डिंक, तेले इत्यादी गोळा करणे. संकरशास्त्राचा वापर करून विविध पिके, पशु व माशांच्या जातीचे जतन व सुधारणा केल्या पाहिजेत. देशी वाणांची निर्यात व परदेशी वानांची आयात करून प्राण्यांची उत्पादकता वाढविता येऊ शकते.

अशाप्रकारे डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या आयोगाने भारतातील शेती व ग्रामीण विकासासाठी विविध शिफारशी व सुधारणा केल्याच्या दिसून येतात म्हणून डॉ. स्वामीनाथन यांचे हरित क्रांतीतील व शेती विकासातील योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष कढण्यात आले आहेत ते पुढील प्रमाणे.

1) डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांची कौटुंबिक परिस्थिती व शैक्षणिक स्थिती व व्यावसायिक स्थैर्यता चांगली असूनही त्यांनी राष्ट्रप्रेम व देशसेवा यासाठी स्वतःला वाहून घेतले व भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी बनविण्यासाठी आपल्या संशोधनाचे अनेक प्रयोग भारतीय शेतीमध्ये केले.
2) डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी भारतातील अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेसाठी झाडे, प्रजनन,कृषी संशोधन आणि विकास आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनावरती अधिक भर दिला.वर्ष 1949 ते 55 या कालावधीत बटाटा (सोलॅनम ट्यूबरोजम),गहू (ट्रिटिकम एस्टिव्हियम), तांदूळ (ओरिझा सॅटीवा) आणि ज्यूट अनुवंशशास्त्र यावर संशोधन केले.वर्ष 1955 ते 72 या कालावधीत मेक्सिकन बौने गव्हाच्या वाणांवर ,सायटोजेनेटिक्स,रेडिएशन जेनेटिक्स आणि म्यूटेशन ब्रीडिंग इत्यादीबाबत संशोधने केले.
3) जनुकीय बदल केलेले नवीन बियाणे किंवा पीक प्रजाती, आहे त्याच जमिनीमध्ये त्याची लागवड अथवा पेरणी कशा पद्धतीने करायची आणि उत्पादनामध्ये भरघोस वाढ मिळवायची पद्धत स्वामीनाथन यांनी शेतकऱ्यांना शिकविले. हरितक्रांती युगाच्या पहिल्या वर्षात पीक उत्पादन पातळी तिप्पट झाल्यामुळे ही कामगिरी आश्चर्यचकित करणारी होती.

4) तत्कालीन परिस्थितीमध्ये सर्व स्थानिक गव्हाच्या जाती उंच होत्या.गव्हाच्या कोणत्याही जातीमध्ये उत्पादन कमी न करता, झाडाची उंची कमी करण्यासाठी जीन्स नव्हती. डॉ.एम. एस. स्वामीनाथन यांनी मेक्सिकन गहू बटूंची क्षमता ओळखली जे बौने आहेत, रोगांना प्रतिरोधक आहेत आणि खते आणि सिंचन यासारख्या पुरेशा निविष्ठासह योग्यरीत्या व्यवस्थापित केल्यावर उच्च उत्पादन देणारे आहेत. हे संशोधन भारतामधील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवठा करणे, मोठ्या प्रमाणात कृषीची उत्पादन क्षमता वाढविणे यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले.
5) आधुनिक संकरीत बियाणा बरोबरच स्वामीनाथन यांनी शेतीसाठी प्रगत कृषी उपकरणावर लक्ष केंद्रित केले.यंत्रसामग्री पुरवठ्याच्या औद्योगिक विकासावर ही त्यांनी भर दिला.
6) डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली 18 नोव्हेंबर 2004 ला 'राष्ट्रीय शेतकरी आयोग' केंद्र सरकारने स्थापन केला.स्वामीनाथन यांनी डिसेंबर 2004,ऑगस्ट 2005, डिसेंबर 2005, एप्रिल 2006 व आक्टोबर 2006 मध्ये प्रत्येकी एक असे पाच अहवाल शासनाला सुपूर्द केले. या अहवालाचा विषय अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या लक्ष्याशी समांतर म्हणजे गतिशील व समावेशक वाढ असा होता शेतकऱ्यांचा सर्वसमावेशक विकास करण्यासाठी त्यांनी शेतकरी क्लेश, जमीन सुधारणा, सिंचन, कृषी उत्पादकता, वित्त आणि विमा, अन्नसुरक्षा शेतकरी आत्महत्या शेतकरी स्पर्धात्मकता, रोजगार या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण शिफारशी सरकारकडे केल्या आहेत.

शिफारशी

1) डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन यांनी कृषी विज्ञान मध्ये केलेली संशोधने, शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून, या संशोधनाचा उपयोग पूर्ण क्षमतेने संपूर्ण भारतभर करण्यात यावा. यासाठी सरकारने अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शंभर टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात हे तंत्रज्ञान पुरवठा करावे.
2) डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन आयोगाने भारतीय शेती विकासासाठी केलेल्या शिफारशी संपूर्णतः स्वीकारून शेती क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी, शेती बारमाही सिंचनाखाली खाली आणण्यासाठी, कृषी मालाला उत्पादन खर्चावर अनुसरून आधारभूत किमती मिळण्यासाठी, शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी व राष्ट्राचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी सरकारने शेती क्षेत्राला भरघोस अनुदान द्यावे व हे अनुदान लाभार्थ्यापर्यंत पारदर्शकपणे पोहोचत आहे किंवा नाही याची खात्री करावी.

संदर्भसूची

1) इंडियन इकॉनोमी, गौरव दत्त/ अश्विनी महाजन, 71 वी आवृत्ती, एस चांद अँड कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली.
2) कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र, डॉ. विजय कवी मंडन , श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर.
3) भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रा. रायखेलकर /रामजी, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद.
4) इकॉनॉमिक्स, डॉ. किरण देसले, 9 वीआवृत्ती जानेवारी 2020, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव.
5) https://en.wikipedia.org/wiki/M._S._Swaminathan
6) https://www.thehindu.com/sci-tech/agriculture/agricultural-scientist-architect-of-green- revolution-ms-swaminathan-passes-away/article67356103.ece
7) https://www.britannica.com/biography/M-S-Swaminathan

आदिवासी मराठी कवितेतील स्त्रीजीवन

प्रा.डॉ.बबन अण्णासाहेब गित्ते
मराठी विभाग,
कै.सौ.शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय, गंगाखेड,
जि.परभणी
baban.gitte12@gmail.com

प्रस्तावना

इ.स. १९६० नंतरच्या काळात मराठी साहित्यविश्वात विविध प्रवाह जोरकसपणे सामील झाले. त्यातील आदिवासी साहित्य हा प्रवाह महत्त्वाचा वाङ्मय प्रवाह होय. समाजातील वेगवेगळ्या समूहांना आलेल्या नव्या आत्मभानामुळे दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी या प्रवाहांतून साहित्यनिर्मिती होऊ लागली. आदिवासी साहित्य हे मुळात आदिवासी समाजाच्या व्यापक परिवर्तनाच्या चळवळीतून निर्माण झालेले साहित्य होय. इथल्या भूमीचा मूळ रहिवासी असलेला आदिवासी आज डोंगरदऱ्यात, निसर्गाच्या सान्निध्यात वास्तव्याला आहे, तो केवळ इथल्या प्रस्थापित समाजव्यवस्थेमुळे. यासंबंधीच्या भावना आदिवासी कवितेतून व्यक्त होताना दिसतात. आदिवासी स्त्रियांनी लिहिलेली कविता मुळातच खोलवर आघात करणारी आहे. आदिवासी स्त्रियांनी फुले-शाहू-आंबेडकरांचे नाते फुलवत कविता रचली आहे.

आदिवासी कवितेतून स्त्रीजीवनाचे चित्रण आदिवासी कवयित्रिंनी जसे केले त्याप्रमाणेच पुरुष आदिवासी कवींनीही केल्याचे दिसते. कारण, स्त्री ही मुळातच शोषित, पुरुषी अहंकारात दबल्या गेलेली असल्याने तिच्या वाट्याला पुरुषांपेक्षा नक्कीच जास्त दुःख आले आहे. आज स्त्री 'सबला नारी' म्हणून घोषणा दिल्या जातात. मात्र प्रत्यक्षात तिच्यावर जास्त संकटे, वेदना, दुःख येतात. त्यातून ती आपल्या वेदना काव्यबद्ध करताना दिसते. दुःखावर फुंकर घालण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे या आदिवासी स्त्रियांच्या वेदनेला उजाळा मिळावा, तिचे दुःख जगाला अजून चांगल्या प्रकारे कळावेत म्हणून मी प्रस्तुत शोधनिबंधातून आदिवासी मराठी कवितेतील स्त्रीजीवनावर प्रकाश टाकणार आहे. अभ्यास करणार आहे

आदिवासी समाजामध्ये फार पूर्वीपासून मातृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात असल्याचे लक्षात येते. आदिवासी स्त्री ही कष्टाळू, मेहनती आहे. स्वतः कष्ट करून कुटुंबाला आधार देते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आदिवासी स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर अन्याय-अत्याचार सहन करावा लागला. त्यामुळे त्या भेदरलेल्या अवस्थेत जीवन जगताना दिसतात. जंगलात वाघाला न घाबरणारी स्त्री आज-काल सावकार, अधिकारी, शेठजी यांना घाबरते. वास्तविक पाहता स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आदिवासी स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व लैंगिक शोषण केले गेले. पोटाची भूक, उपासमार, जंगल कायदे, दारिद्र्य, अज्ञान यामुळे आदिवासी स्त्रिया आधुनिक आणि प्रगत भोगवादी संस्कृतीना बळी पडताना दिसतात. लेखिका संघजा मेश्राम मराठी साहित्यातील आदिवासीचे स्त्री-जीवन चित्रणासंदर्भात म्हणतात की, "मराठी साहित्यात आदिवासी स्त्रीचे चित्रण असंस्कृत, लाचार, बलत्कारित, परित्यक्त्या अशा प्रकारचे दिसते. तर चित्रकलेतील आदिवासी स्त्री ही उत्तान, अर्धनग्न, स्वैर किंवा मुक्त अशी दाखविलेली आहे. हा एक फरक साहित्य व चित्रकलेच्या संदर्भात असला तरी दोन्ही प्रकार मी अत्याचारी समजते."[१] यावरून असे म्हणता येईल की, साहित्यात असो की प्रत्यक्षात आदिवासी स्त्रीची केवळ आणि केवळ उपेक्षाच झालेली दिसते.

आदिवासी स्त्री कवयित्रीमध्ये पहिल्या पिढीतील ज्येष्ठ कवयित्री उषाकिरण आत्राम (म्होरकी), सौ.कुसुम आलाम (रान आसवांचे तळे) या दोन कवयित्रीनी लेखन करून आदिवासी स्त्रीच्या वेदना, दुःख काव्यात मांडले आहे. त्याचबरोबर आदिवासी कवींनीही आदिवासी स्त्रियांचं जीवन चित्रण आपल्या कवितेत केले आहे. त्यात भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, कृष्ण कुमार चांदेकर यांच्यासह अन्य कवींनीही स्त्रीजीवनाला कवितेत वाट मोकळी करून दिली आहे.

भुजंग मेश्राम

भुजंग मेश्राम यांच्या 'उलगुलान' या कवितासंग्रहातील कविता ही प्रस्थापितांच्या सर्व प्रकारच्या आक्रमणाला, शोषणाला विरोध दर्शविणारी कविता आहे. किंबहुना अशा आक्रमणाविरुद्ध लढा उभारणारी, आवाज उठवणारी, एका नव्या क्रांतीला

आवाहन करणारी कविता आहे. त्यांनी आदिवासी स्त्रियांच्या व्यथा, वेदना कवितेत मांडून स्त्रियांच्या दु:खाला उजागर केले आहे. भुजंग मेश्राम म्हणतात-

"गवताच्या भाऱ्याला खुपसलेला
ईळा काढला की,
काटा काढल्यावर सांडणाऱ्या रगता समान
एकेक आठवणींचा थेंब पडते टपटप."[२]

कवितेच्या वरील ओळी वाचल्यावर असे लक्षात येते की, आदिवासी स्त्रियांचे जीवन हे दु:खांनी भरलेले आहे. त्यांचे आयुष्य हे रक्ताळलेल्या जखमांनी भळभळते. अपार कष्ट करून संसाराचा गाडा ओढताना तिची घालमेल होते. बाहेर पडल्यानंतर लोकांच्या वखवखलेल्या नजरा अंगभर दंश करतात. काही वेळा जबरदस्तीचे प्रसंगही ओढवले जातात. अशा विविध पातळ्यांवरील संघर्षाला सामोरे जात तिला जगावे लागते.

वाहरू सोनवणे

कवी वाहरू सोनवणे ही भिल्ल आदिवासी या जमातीत जन्मलेले. त्यांच्या कवितांमधून आदिवासी स्त्रीचे दु:ख वास्तव पातळीवरून प्रकट होताना दिसते. त्यांनी आदिवासी श्रमिकांच्या चळवळीत काम केले आहे. स्त्रियांवरील दडपशाही आणि शोषणाचे जीवनातील अस्तित्वही काही कवितांमधून व्यक्त झाले आहे. सोनवणे यांची स्त्रीमुक्तीची ही जाणीव समग्र मानुषतेच्या निर्मितीची आस घेऊन प्रकटते. आदिवासी स्त्री अपार दु:ख घेऊन जगते. त्याला अंत नाही. म्हणून त्यांच्या कवितांतून दु:खाने भरलेले स्त्रियांचे जग उभा राहते, 'गोधड' कविता संग्रहातील 'घायल तस्वीर' या कवितेत वाहरू सोलवणे म्हणतात की,

"हँस बहनजी, हँस... थोडी हँस
कॅमेऱ्याने नजर भिडवून तिला हसण्याचा
आग्रह केला.
ती अशी घायल, की, बोललीच नाही
क्षणाच्या आधारावर
जन्मभरच्या दु:खाला धक्का देऊन
ओठावर मुस्कान आणू शकली नाही"[३]

वरील कवितेच्या ओळी लक्षात घेतल्यावर असे म्हणता येते की, आदिवासी स्त्रियांना मोठ्या कष्टातून जीवन जगावे लागते. पिढयानपिढयाच्या वेदना, दु:ख घेऊन ती जगते. त्यामुळे तिच्या जीवनात सुखाचा दिवस कधी उगवलाच नाही. या दु:खमय परिस्थितीत कॅमेऱ्याकडे पाहून तिला हसणे कसे बरे येईल, तिच्या मनात जन्मभराचे दु:ख आहे. त्या दु:खाला मागे सारून हसणे तिला जमणार नाही. त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजात जन्म होणे म्हणजे दु:खाचा डोंगर जन्मल्याबरोबर पेलणे होय. त्यामुळे आयुष्यभर तिला संघर्ष करावा लागतो. यासंदर्भात 'जिवंत सावली' या कथेत सोनवणे वाहरु म्हणतात की,

"स्त्री पुरुषाची सावली
जाते मागे मागे
पाव पावलावर पाऊल टाकत,
माणुसकीचं स्वतंत्र अस्तित्व
नाकारलेल्या व्यवस्थेनं
तेव्हापासून डुबक्या खात
ती वाहत आली आहे
गुलामगिरीच्या पुरात
इथपर्यंत"[४]

यावरून असे म्हणता येते की, आदिवासी स्त्री ही पुरुषाला सावलीसारखी साथ देते. आदिवासी समाजाने स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले असले तरी हिंदू संस्कृतीने स्वातंत्र्य नाकारले आहे. हिंदू संस्कृतीची धारणा आहे की, स्त्री ही गुलाम असते. वाहरू सोनवणे

यांनी आदिवासी स्त्रियांच्या वेदनेला शब्दरूप दिले आहे. वास्तववादी जीवनात आदिवासी स्त्री अशाप्रकारे जीवन जगते. त्या स्त्रीच्या वेदना काय आहेत, त्यांना कोणत्या यातना सहन कराव्या लागतात, याचे चित्रण त्यांनी वास्तव पातळीवरून केले आहे.

उषाकिरण आत्राम

आदिवासी कवयित्रींमध्ये उषाकिरण आत्राम यांचे स्थान उच्च पातळीवरचे आहे. आदिवासी स्त्रियांच्या दुःखाला पाझर फोडताना त्यांची कविता डगमगत नाही तर, बिनधोकपणे पुरुषी अहंकारावर आसूड ओढते. १९९७ साली प्रकाशित झालेला त्यांचा 'म्होरकी' हा कवितासंग्रह म्हणजे इथल्या समाजव्यवस्थेला दिलेले चोख उत्तर होय. आदिवासी स्त्रियांनी आता अन्यायाच्या विरोधात विद्रोह केला पाहिजे, ही भूमिका आत्राम घेतात. रडत, कुढत, अत्याचार सहन करीत बसण्यापेक्षा अत्याचार करणाऱ्यांना ठेचले पाहिजे, ही भूमिका घेऊन आत्राम यांनी आदिवासी स्त्रियांचे दुःख, वेदना यांना वाचा फोडली आहे. आदिवासी समाज वर्षानुवर्षे दारिद्र्यात जीवन जगतो आहे. म्हणून त्यांना मन, भावना, स्वातंत्र्य नाही का? असा प्रश्नही त्या उपस्थित करतात.

उषाकिरण आत्राम यांनी 'म्होरकी' या कथासंग्रहातील 'जखम' या कवितेत आदिवासी स्त्रीच्या वेदना प्रखरपणे मांडल्या आहेत.

"माय! ते म्हणले
तूही जखम इतकी किती मोठी हाये?
तुझे दुःख इतके कितीक मोठे हाये ?
जखमेची जात-जखमेची खोली
का कधी सांगता येते?"[५]

वरील कवितेच्या ओळी वाचल्यानंतर लक्षात येते की, आदिवासी स्त्रियांचे दुःख हे फार मोठे आहे. आणि ते कित्येक वर्षांपासूनचे आहे. त्या वेदना, जखम आदिवासी स्त्रीच्या मनात एवढी खोलवर झाली आहे की, त्याचा अंत नाही.

'पयसाची लय आग व्हय' या कवितेतून आत्राम यांनी आदिवासी स्त्रियांनी खोट्या आमिषाला बळी पडू नये, असे सांगतले आहे. हे जग फार विचित्र आहे. त्यामुळे जपून वागलं पाहिजे. नराधम रस्त्या रस्त्यांवर टपून बसले आहेत. त्यामुळे आजन्म सावध राहा असे त्या म्हणतात,

"वाटेने जातेस तर समद्या डोयाले आग लागण,
राणे! तुझ्यावर नजर समद्या सुधारलेल्या बापयाची
म्हणून म्हणते, तू रातराणी होऊ नगं
व्हसील तर पैशाची लाल तांबूटी आग व्हय!
नाहीतर बिब्याची फुल व्हय"[६]

यावरून असे लक्षात येते की, आज आदिवासी स्त्री सुरक्षित नाही. या आधुनिक जगात सुधारणेच्या नावाखाली वखवखलेल्या नजरा आदिवासी स्त्रियांना त्रास देणाऱ्या आहेत. त्यामुळे या व्यवस्थेबरोबर नजरेला नजर भिडवून दोन हात करायला तयार राहणे गरजेचे आहे, हे लक्षात येते. असे आत्राम सूचवितात.

कुसुम अलाम

'रान आसवांचे तळे' हा कुसुम अलाम यांचा काव्यसंग्रह म्हणजे शतकानुशतके एकांत धारण करणाऱ्या परंतु आतल्या आत दुःखाश्रू ढाळणाऱ्या किर्र अबोल रानाची कैफियत आहे. मूळनिवासी समूहाच्या सर्वनाशावर उठलेल्या क्रौर्याला दग्ध करू पाहणारी ती वाङ्मयीन दाहकता आहे. अलाम यांनी आपल्या आदिवासी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे काम केले आहे. आदिवासी स्त्री अजूनही दुर्लक्षित आहे. समाजव्यवस्थेत तिला अजूनही मानाचे स्थान नाही. तिच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन अद्याप बदललेला नाही.

तरुण देखण्या आदिवासी पोरींची 'किंमत' ठरविणारी इथली व्यवस्था आणि मानसिकता या दोहोंचाही धिक्कार 'कमला' या कवितेत अलाम यांनी केला आहे. आदिवासी स्त्रीच्या स्थितीगतीचे हे चित्रण फारच विदारक आहे.

"दिसू लागल्या पडद्यावर आदिवासा पोरी
टांगेवाला त्यांची किंमत करी
दोनशे तिनशेला कमला ठरली
प्रेसवाल्याची कामगिरी फत्ते झाली."[७]

अलाम यांच्या कवितेच्या ओळी वाचल्यानंतर लक्षात येते की, स्त्रीच्या दुःखाचा कैवार घेणारी ही कविता आहे. स्त्री जीवनातील दुःख, तिच्यापुढील आव्हाने आणि ती पेलण्याचे सामर्थ्य अंगी येण्यासाठी हवी असलेली सज्जता याचे वेधक चित्रण या कवितेल आढळते. त्यात कसलाही अतिरेक वा कृत्रिमता नाही. पुढे त्या म्हणतात की,

"बलात्कार, विनयभंगाचे आक्रोश सुध्दा
आमच्या मनात जागवू नयेत!
मनू संस्कृतीला झुगारून
नव्या वाटा शोधण्याचे सामर्थ्य
आजच्या मर्दानीत नाहीत?
का या मातीचा गर्भच आता वांझोटा झाला ?"[८]

यावरून हे लक्षात येते की, इथल्या समाजव्यवस्थेने आदिवासी स्त्रियांवर अनन्वित अन्याय- आत्याचार केले आहेत. त्यामुळे आता आपणास नवा विचार, नव्या वाटा शोधल्या पाहिजेत. त्या वाटा शोधण्याचे सामर्थ आदिवासी स्त्रीने अंगी बाणवले पाहिजे, तरच स्त्रियांना या जोखडातून बाहेर पडता येईल अन्यथा नाही. म्हणून आदिवासी स्त्रियांना त्यांनी हा संदेश दिलेला आहे.

कृष्णकुमार चांदेकर

कृष्णकुमार चांदेकर हे पुरोगामी चळवळीत संघटक म्हणून कार्य करीत असून ते संवेदनशील मनाचे आहेत. आपल्या सभोवताली असलेल्या विविध गटांतील लोकांची दुभंगलेली मानसिकता, असाहाय्यपणे, पांघरलेले कृत्रिम विचार, खोटेपणा व खोटा दंभ यावरही ते कोरडे ओढतात. त्यांच्या 'पतुसा' या कविता संग्रहातील काही कवितांमधून स्त्रियांची आक्रंदने ऐकू येतात. आपल्या भगिनींचे दुःख कवितेत मांडताना त्यांचे संवेदनशील मन जागृत होते. आदिवासी समाजातील स्त्रिया या समाजव्यवस्थेच्या कशा बळी ठरल्या आहेत, ते रोखठोक सांगतात. आपल्या कवितेतून आदिवासी स्त्रियांचे दुःख मांडताना म्हणतात,

"व्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या
माझ्या माय बहिणी
संस्कृतीच्या नावावर दंडी फंडी नेसतात
तेव्हा काही संधीसाधू
कलात्मकतेच्या नावावर कॅमेरा ऑन करतात."[९]

यावरून हे लक्षात येते की, आदिवासी समाजात अठराविश्वे दारिद्रय असते. समाजव्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या या स्त्रिया आहेत. त्यामुळे त्यांना अंगभर वस्त्रही मिळत नाही. परिणामी अर्धनग्न राहावे लागते. मात्र, काही शेठजी कलात्मकतेच्या नावावर आदिवासी स्त्रियांचे असे फोटो काढून त्याचे प्रदर्शन भरवून अमाप पैसा मिळवितात. या सर्व गोष्टींना इथली समाजव्यवस्था जबाबदार आहे, असे दिसते. या समाजव्यवस्थेने आदिवासी स्त्रियांना कार छळले आहे. पुढे चांदेकर म्हणतात की,

"माझ्या आया-बहिणींनो!
तुम्ही रोज जळून राख होता...
टिमटिमत्या ठिणग्यांच्या ज्वाला व्हा
या संस्कृतीच्या विकृतीची धिंड काढा
ढोंगी महात्म्यांचे मुडदे पाडा"[१०]

यावरून असे म्हणता येईल की, चांदेकर हे आदिवासी स्त्रियांना अन्यायाच्या वणव्याने रोज रोज जळून मरण्यापेक्षा तुम्ही ज्वाला बना. आणि या विकृती संस्कृतीने जो तुमचा छळ मांडला आहे, त्याला एकदाचे जाळून टाका तसेच समाजातील ढोंगी व

स्वतःला महात्मा म्हणवून घेणाऱ्यांचे मुडदे पाडा. आणि निर्भयपणे जगा. असे ते कवितेतून आदिवासी स्त्रियांना सांगतात. किती दिवस हा अन्याय सहन करायचा? असा सवालही ते उपस्थित करतात.

बाबाराव मडावी

बाबाराव मडावी हे आदिवासी मराठी साहित्यातील आघाडीचे नाव. त्यांनी आदिवासी जीवन अनुभवले आहे. कितीही कष्ट केले तरी आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनात प्रगती होत नाही. हे त्यांनी जाणलले आहे. आदिवासी स्त्री ही कष्टाळू आहे. पण तिच्या श्रमाला किंमत मिळत नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळून अमृतमहोत्सवी वर्ष साजरे करीत असले तरी आदिवासींच्या जीवनात विकासाचा, प्रगतीचा उजेड पडलाच नाही. म्हणून मडावी एका कवितेत म्हणतात,

"माय तू अशी कव्हर करत राहशील व,
कव्हर कष्ट करत राहशील व."[११]

यावरून असे लक्षात येते की, आदिवासी स्त्रियांना मरेपर्यंत कष्ट उपसत राहावे लागते. कष्टासाठी जगणे हा त्यांचा स्थायीभाव बनला आहे. या कष्टात ती आपली स्वप्ने विसरून जाते. संसारासाठी कष्ट उपसणे हेच तिच्या नशिबी असल्याने मडावी आईला विचारतात की, कुठवर करत राहणार ही कामे, कष्ट याला त्यांच्या दृष्टीने अंतच दिसत नाही.

दलित कवितेप्रमाणेच आदिवासी कविताही विपुल प्रमाणात बहरली आहे. नवनवे उन्मेष काव्याच्या माध्यमातून आदिवासी साहित्यप्रवाहाला संपन्न करीत आहेत. आदिवासी समाजातील शिकलेल्या पिढीतील आदिवासी कवी जीवनवास्तवाचे चित्रण करीत असल्यामुळे त्यांचे पृथक अनुभवविश्व, त्यांच्या भाषेची विशिष्ट मांडणी, अभिव्यक्तीच्या आगळ्या लकबी त्यांच्या लेखनातून साकारताना दिसतात. मराठी कवितेचे रुढ असलेले संकेत झुगारुन आदिम विश्वाची दखल घेणाऱ्या आदिवासी स्त्रीजीवनावरील कविता आहेत. नकार व विद्रोह हा आदिवासी कविताचा स्थायीभाव आहे. त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजाच्या व्यथा, वेदनांना वाट करून देणाऱ्या या कविता आहेत. आदिवासी स्त्रीची कविता ही स्त्री शोषणाचा इतिहास, तिची असहायता, अगतिकता, पुरुषांच्या वासनांध वृत्तीला बळी पडणाऱ्या आदिवासी स्त्रिया व त्यांच्या जीवनातील भूक आणि दारिद्र्याचे भीषण प्रश्न ही कविता मांडते, त्याचप्रमाणे या कवितेतून स्त्रीची अस्मिताही काही कवितांतून जागी झालेली आहे. आदिवासी कवितेतून स्त्रियांवरील होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारा बरोबरच तिचे होणारे शोषण, दारिद्र्यामुळे तिची होणारी परवड समाजाच्या वखवखलेल्या नजरानी गांजून गेलेल्या आदिवासी स्त्रीला तिच्या सामर्थ्याचा झालेला साक्षात्कार अशा विविध भावजीवनाचे चित्रण अनेक आदिवासी कवी-कवयित्रींनी आपल्या कवितेतून केले आहे. हे करत असताना त्यांनी इथल्या समाजव्यवस्थेला, विकृत संस्कृतीला अक्षरशः झोडपून काढले आहे. संस्कृतीवर प्रश्नांचा भडीमार करून आदिवासी स्त्री ही सामान्य माणूस असताना तिचे जगण्याचे अधिकार काढून घेण्याचे पाप ज्या समाजव्यवस्थेने केले आहे, त्याचा जाब कवी कवितेतून विचारतात.

आदिवासी कवी कवयित्री यांनी स्त्रीजीवनाचा कवितेतून भावाविष्कार घडवताना भाषेची कुठलीही मर्यादा न पाळता विद्रोही भाषाशैलीतून संस्कृतीवर आसूड ओढले आहेत. हे करताना त्यांची लेखणी कुठेच कमी पडत नाही. आदिवासी समाजाची बोली भाषा असलेल्या भाषेत काही कविता लिहिल्या आहेत.

समारोप -

एकंदरीत प्रस्तुत शोधप्रबंधातून ज्या आदिवासी कवी-कवयित्रींच्या स्त्री जीवनाबद्दल लिहिलेल्या, त्यांचे दुःख, वेदना, अन्याय - अत्याचार, पुरुषी अहंकारी वृत्ती, सुधारणेच्या नावाखाली ढोंगी महात्म्यांनी केलेला अनन्वित अत्याचार या सर्व बाबी या कवितेत आल्या आहेत. हे सर्व कवी आदिवासी मराठी कवितेच्या क्षेत्रात मान्यता पावलेले आहेत. या सर्व कवींनी आपल्या कवितेतून आदिवासी स्त्रियांचे दुःख, वेदना मांडून खऱ्या अर्थाने संस्कृतीचे, समाजव्यवस्थेचे वाभाडे काढले आहेत. तसेच आदिवासी कवितालेखनाच्या क्षेत्रात मोलाची भरही टाकली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनमर्यादेमुळे त्यांच्या अनेक कवितांतून आलेले स्त्रीजीवन शोधनिबंधात घेता आले नाही. याव्यतिरिक्त अन्य आदिवासी कवींनी केलेल्या स्त्रीजीवनावरील कवितेमुळे आदिवासी कविता समृद्ध झाली आहे, हे विसरून चालता येणार नाही. उपरोक्त कवी-कवयित्रींच्या कवितेमधून स्त्रीजीवनाच्या व्यथा, वेदनांना संक्षिप्त स्वरूपात यथोचित न्याय देण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधातून केलेला आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१) संघजा मेश्राम, आदिवासी साहित्यातील स्त्रीजीवन, हाकारा, संपादन मुटाटकर, जानेवारी ते जून, १९९१, पृ.क्र.४६
२) भुजंग मेश्राम, उलगुलान, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९५, पृ.क्र.११०
३) वाहरू सोनवणे, गोधड, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती मार्च २००६, पृ.क्र.४०
४) तत्रैव, पृ.क्र.१३
५) उषाकिरण आत्राम, म्होरकी, प्रकाशक, गोंडवाना गोंडी साहित्य परिषद, नागपूर, प्रथमावृत्ती, फेब्रु- १९९७, पृ. क्र. ६२
६) तत्रैव, पृ.क्र. ११
७) कुसुम अलाम, रान आसवांचे तळे, प्रकाशक कुसुम अलाम, अलापल्ली, गडचिरोली, प्रथमावृत्ती-१९९८ पृ.क्र. ५३
८) तत्रैव, पृ.क्र.८५
९) कृष्ण कुमार चांदेकर, पतुसा, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, द्वितीयावृत्ती मे २०११, पृ.क्र.२१
१०) तत्रैव, पृ.३५
११) सुमन मुठे, आदिवासी स्त्री जीवन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००१, पृ.कृ. ४

मराठी भाषा संधी व आव्हाने

डॉ.शरद आर.बोराडे
मराठी विभाग,
लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
परतुर.जि.जालना.

आजचे युग हे स्पर्धेचे आहे. आणि स्पर्धेच्या युगामध्ये आपल्या भाषेचे म्हणजे मराठी भाषेचे नेमके स्थान कुठे आहे? हा अत्यंत अस्मितेचा विषय बनलेला आहे.स्पर्धा ही केवळ शिक्षण,खेळ,नोकरी,उद्योग,व्यवसाय,वाढते तंत्रज्ञान इत्यादी बाबतीतच नव्हे तर आपल्या भाषेवर होत असलेल्या परकीय भाषेचे आक्रमण थोपवणे, संस्कृती संक्रमणाच्या या काळामध्ये मराठी भाषा टिकवून ठेवणे,हाही एक स्पर्धेचा विषय बनला आहे.

मराठी भाषा ही हजारो वर्ष जुनी आहे.तिला एक स्वतःची परंपरा,संस्कृती,व्याकरण व्यवस्था,खूप मोठा बोलणारा समूह आहे. तिच्यामध्ये नऊ रास, वृत्त,अलंकार,छंद आहे.तिच्यामध्ये माधुर्य आहे,ती लवचिक आहे,या भाषेचं कौतुक करत असताना संत ज्ञानेश्वर म्हणतात की,

माझा मराठीची बोलू कौतुके ।
परि अमृतातेहि पैजासी जिंके ।
ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन ।।

म्हणजे अमरत्वाचे असलेल्या अमृताशी जरी स्पर्धा लावली तरी मराठी भाषात जिंकेल.एवढे सामर्थ्य हे मराठी भाषेमध्ये आहे. म्हणूनच शक,हुन,मोगल,डच, पोर्तुगीज,इंग्रज आदींचे आक्रमण पचवूनही मराठी भाषेने आपले अस्तित्व जपले आहे.नुसते अस्तित्व जपलेच नाही तर इतर भाषेतून काही शब्द संपदा व संस्कृतीचे लेणे स्वीकारून स्वतःची श्रीमंती वाढवलेली आहे.

मराठी भाषेच्या अनेक उपबोली आहेत.भारतीय भाषांची लोक सर्वेक्षण या महाराष्ट्र खंडामध्ये (पद्मगंधा २०१३) मराठीच्या साठ बोलीची माहिती दिलेली आहे.डॉ.अरुण कृष्ण शिंदे यांच्या मते,"बोलीचे प्रदेशवार जिल्हावार भेद आढळतात.जात तत्वावरही बोलीचे भेद अवलंबून असल्याने एकंदर मराठी बोलीची संख्या शंभरहून अधिक असण्याची शक्यता आहे.वऱ्हाडी,हळबी, कुवारी,नागपुरी, अहिराणी,कोकणी, वारली,ठाकरी,डांगी, सामवेदी,कोल्हापुरी, नागरी,सोलापुरी, पुणेरी, चितपावणी असे बोलीचे अनेक उपप्रकार आढळतात".१

मराठी बोलीची अधिकृत संख्या आजही निश्चित सांगता येत नाही.पण मराठी भाषा संपूर्ण महाराष्ट्रभर बोलली जाते.महाराष्ट्रात राहणाऱ्या सर्व मराठी भाषिक माणसांवर मराठीचा प्रभाव पडलेला आहे. एवढेच नव्हे तर ते अस्खलितपणे मराठी भाषा बोलतात. आणि महाराष्ट्राच्या बाहेर अनेक राज्यांमध्ये,देशांमध्ये मराठी भाषिक पोहोचला आहे व तेथेही तो मराठी भाषिकांना एकत्रित करून काही उत्सव साजरे करताना दिसत आहे.म्हणजेच मराठी भाषा ही खूप प्रभावशाली आहे.ती लोप पावणे आजपर्यंत तरी शक्य झाले नाही.पण जेव्हा जेव्हा मराठी भाषेच्या अस्मितेचा विषय येतो.तेव्हा तेव्हा मराठी भाषा संकटात असल्याची भाषा बोलली जाते.आणि विशेष करून इंग्रजी भाषेच्या वाढत्या प्रभावातून मराठी भाषेवर संकट आले असे बोलले जाते.इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमुळे मराठी भाषेच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होत आहे.हा एक मुखी स्वर आपणाला ऐकायला मिळतो. पण यावर भाषणबाजी खेद,चिंता,तळमळ व्यक्त केल्याशिवाय मराठी भाषेची अस्मिता असणाराही काहीच करत नाही.उलट स्वतःचीच मुले इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत टाकताना दिसतो आहे.मराठी माणसाचे ही दुटप्पी धोरण, स्वतःच्या भाषेला कमी समजण्याचा पूर्वग्रह,काही मराठी भाषिक उच्चशिक्षित एकत्र आल्यानंतर मराठीत न बोलता हिंदी किंवा इंग्रजीत बोलणे प्रतिष्ठेचे मानतात,शासन पातळीवरही मूलभूत प्रयत्न होताना दिसत नाही.मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळविण्यासाठीच्या सर्व अटी,शर्ती मराठी भाषेने पूर्ण करूनही अभिजात भाषेची मान्यता देण्यासाठी शासन का इच्छुक नाही आहे.हा मोठा संशोधनाचा विषय होऊन बसला आहे.

एखादी भाषा बोलणाऱ्या समाजाला जर ती भाषा रोजगार देऊ शकत नसेल तर तो समाज ती भाषा सोडून देण्याचा प्रयत्न करतो.तेव्हा भाषेमध्ये रोजगार निर्मितीची,अर्थोत्पादनाची क्षमता असणे खूप गरजेचे असते. त्यासाठी ती भाषा बोलणारा समजणारा समूह हा मोठ्या प्रमाणात असायला हवा.हे मराठी भाषेच्या बाबतीत शक्य आहे. कारण अमेरिकेतील इथनोलॉग(Ethnologue) या एस आयएल इंटरनॅशनल मार्फत प्रसिद्ध होणाऱ्या अहवालामध्ये जगभरात सर्वाधिक बोलल्या जाणाऱ्या भाषेमध्ये मराठी भाषा ही पहिल्या १० मध्ये येते. त्या अहवालानुसार "मराठी ही जगभरात सर्वाधिक बोलण्या जाणाऱ्या भाषेच्या यादीमध्ये दहाव्या स्थानी आहे.प्रामुख्याने भारतामधील महाराष्ट्र मध्ये मराठी बोलल्या जाते.जगातील लोकसंख्येच्या१.०७९% लोक मराठी बोलतात.म्हणजेच जगातील ८ कोटी ३१ लाख लोक मराठी बोलतात".२ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात बोलल्या जाणारी मराठी भाषा पैशाची, अर्थोत्पादनाची भाषा होऊ शकते. नव्हे आहेत.आजही मराठी भाषेतून रोजगाराच्या अनेक संधी तरुणांना उपलब्ध आहे.तरुण त्यातून अर्थोत्पादन करतात,व्यवसाय करतात.

मराठी भाषेतून रोजगारांच्या संधी:

वर्तमानपत्रे व नियतकालिके: वर्तमानपत्र,नियतकालिके, अनियतकालिके यामध्ये संपादक,बातमी,जाहिरात लेखन, अग्रलेख,विविध प्रकारचे संवाद लेखन करण्यासाठी भाषेवर प्रभुत्व असणे खूप गरजेचे असते. आणि असे प्रभुत्व असणाऱ्या व्यक्तीला वर्तमानपत्रांमध्ये, नियतकालिकांमध्ये अर्थोत्पादनाची खूप मोठी संधी आजही उपलब्ध आहे.आज आंतरराष्ट्रीय घडामोडीवर मराठीतून चर्चा करण्यासाठी लेख लिहिण्यासाठी किंवा सविस्तर माहिती देण्यासाठी शैलेंद्र देवळांकरा व्यतिरिक्त फारसे विचारवंत दिसत नाहीत. आंतरराष्ट्रीय घडामोडीवर त्यांची मुलाखत लेख छापण्यासाठी वर्तमानपत्र व नियतकालेखाचे संपादक वेटिंगवर असतात. आणि त्यांचे लेख वर्तमानपत्रात छापून लेखकाला मोठ्या प्रमाणात मानधन देतात.मराठी भाषेबरोबर इतरही विषयाचे ज्ञान मराठी भाषेला असेल तर त्याचाही खूप मोठा उपयोग हा होत असतो.डॉ. केशव सखाराम देशमुख म्हणतात की,"'स्काय इन द लिमिट' या उक्तीप्रमाणे ज्ञान माहिती मिळविण्यात आज मोकळीकता अधिक ओवाळलेली दिसून येते.व्यक्तिमत्व,भाषा,कौशल्य हे आणि इतर गुण तुम्ही छान आत्मसात केले तर संधीचे दरवाजे आपल्यासाठी नेहमी उघडे राहणारच आहेत.त्यासाठी जरा संयम हवा.जरा जास्त सकारात्मकताही हवी असते."३

भाषांतर व अनुवाद: इतर भाषेतील दर्जेदार साहित्यकृती मराठीत अनुवादित करणे.किंवा मराठीतील दर्जेदार साहित्य इतर भाषेत भाषांतरित करणे.हाही आज खूप मोठा विषय झालेला आहे.अशा प्रकारचे भाषांतरित पुस्तके जे ऑनलाईन प्रकाशणे असतात.त्यावर मोठ्या प्रमाणात वाचल्या जातात. व त्याचे मूल्य ही त्या प्रकाशकांबरोबरच भाषांतरकारालाही मिळत असते.म्हणून अनुवाद करणे किंवा भाषांतर करणे ही मराठी भाषेत खूप मोठी संधी आहे.

दूरचित्रवाणी: दूरचित्रवाणीच्या माध्यमातून ज्या काही चर्चा, मुलाखती,परिसंवाद,वृत्तांकन होते. त्यामध्ये मराठी तज्ञांना बोलवले जातात.त्यांच्याकडून विशिष्ट विषयावर माहिती घेतली जाते.तसेच ज्या काही मालिका, नाट्य,पटकथा,संवाद लेखन, जाहिरात,दूरचित्रवाणीवरून येतात.त्या सर्वांची संहिता मराठी भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्या तज्ञांकडून लिहून घेतली जाते. तेव्हा आपल्या विषयावर प्रभुत्व निर्माण करून त्याचे व्यवसायात रूपांतर करणे ही एक व्यवसायाची खूप मोठी संधी आहे.या संदर्भात भाष्य करताना डॉ.श्रीपाद भालचंद्र जोशी म्हणतात की, "दूरचित्रवाणी हे माध्यम या ज्ञानशाखेत झालेल्या अनेक अध्ययनांनी बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिक विस्ताराचे साधन ठरल्याचे सिद्ध झाले आहे."४ थोडक्यात मराठी भाषिक दूरचित्रवाहिनी वरही मराठी भाषिकांना व्यवसायाच्या खूप मोठ्या संधी उपलब्ध आहे.

चित्रपट व नाट्य क्षेत्र: मनोरंजन क्षेत्राने आज मानवी जीवनाला गवसणी घातली आहे.मराठी भाषेतून अनेक वाहिन्या आपले कार्यक्रम प्रसारित करीत आहे. तेव्हा मराठी भाषेतून जे चित्रपट येतात.त्यांची पटकथा लेखन. तसेच त्या चित्रपटात काम करणारे नायक,नायिका,खलनायक यांचे भाषेवर प्रभुत्व असते.तेव्हा ते उत्तमरीत्या कार्य करतात.त्याच बरोबर नाट्याची पटकथा लेखनापासून तर ती सादरीकरण करणाऱ्या सर्व कलावंतांना भाषेवर प्रभुत्व असावे लागते.तेव्हा त्यांना दिलेल्या भूमिका त्यांना ताकतीने साकारता येतात.ही आज मनोरंजनातून अर्थोत्पादन करून देणारी खूप मोठी संधी मराठी भाषेचे ज्ञान आणि आवड असणाऱ्या व्यक्ती पुढे आहे.

आकाशवाणी: प्रसारमाध्यमाच्या वाढत्या प्रभावातून आकाशवाणी वरील कार्यक्रम आज कमी ऐकल्या जातात:पण तरीही तेथे उत्तम निवेदक,रेडिओ जॉकी, मुलाखतकार,जाहिरात लेखनासाठी मराठीचे उत्तम ज्ञान असणाऱ्या तज्ञांची गरज भासत असते.म्हणजेच आकाशवाणी या केंद्रावरही मराठी भाषिकांना व्यवसायाची संधी उपलब्ध आहे.

मुद्रित शोधन: वर्तमानपत्रे,नियतकालिके,मासिके, नव्याने छापली जाणारी पुस्तके, एम.फील,पी.एचडी.चे संशोधन प्रबंध इत्यादी कुठलाही मराठीतील मजकूर प्रसिद्ध होण्यापूर्वी त्याचे मुद्रित शोधन होणे अनिवार्य असते.पण लेखन विषयक नियमांना अनुसरून मुद्रित शोधन करणारा तज्ञ मराठी अभ्यासक दूर दूर पर्यंत मिळत नाही.तेव्हा मराठीच्या लेखन विषयक नियमावर जर प्रभुत्व मिळविता आले.तर व्यवसायाची खूप मोठी संधी निर्माण होते. त्यासाठी कुठल्याही प्रकारची गुंतवणूक करण्याची गरज नाही.

प्रभावी सूत्रसंचालन: प्रभावी सूत्रसंचालन ही एक कला आहे. शिवाय मराठी भाषेवर प्रभुत्व,मराठीत चारोळी, शेरोशायरी,हजरजबाबीपणा, आवाजातील चढ उतार आणि आवाजाला जर सुंदर लय असेल.तर अशा सूत्रसंचालकाला २५ ते ३० हजार रुपये मानधन देऊन आमंत्रित केले जाते. वर्षभरामध्ये विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम पुस्तक प्रकाशन, राजकीय,शासकीय,कार्यक्रम,वाहिन्यांवरील कार्यक्रम,होत असतात.त्यामध्ये अशा सूत्रसंचालकाला आमंत्रित केले जाते.डॉ.निलेश साबळे,भाऊ मराठे,स्वाती वाघ,जितेंद्र जोशी,सुधीर गाडगीळ इत्यादी अनेक सूत्रसंचालकांनी आपल्या वैविध्यपूर्ण शैलीतून वाचकांच्या मनावर सूत्रसंचालनाविषयी अधिराज्य गाजवले आहे.व चांगल्या पद्धतीने अर्थोत्पादन सूत्रसंचालनाच्या माध्यमातून ते करत आहे.

कीर्तन सेवा: कीर्तन सेवेलाही आजच्या काळामध्ये व्यवसायाचे रूप प्राप्त झाले आहे.भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्या,वक्तृत्व कलेवर प्रभुत्व असणाऱ्या अभ्यासकाने जर संत साहित्य आणि समाज चिंतन या विषयावर थोडा अभ्यास वाढवला तर उत्तम कीर्तनकार म्हणून तो नावारूपाला येऊ शकतो.आणि त्यातूनही उत्तमरीत्या अर्थोत्पादनाची संधी निर्माण करता येते.

अध्यापन सेवा: पहिलीपासून ते एम.ए.,पी.एचडी.पर्यंत मराठीचे अध्यापन केले जाते.इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतही मराठी हा विषय आणि शिकविला जात असल्याने तेथेही मराठीचे अध्यापन केले जाते.याही व्यतिरिक्त व अमराठी भाषिक शाळेवर 'मराठी भाषा फाउंडेशन वर्ग' ही योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरू करून ९ महिने हे वर्ग चालवले जाते व दरमहा ५ हजार रुपये वेतन मराठीच्या अध्यापकाला दिले जाते.म्हणजेच मराठी माध्यमाच्या शाळेबरोबर अमराठी भाषिक माध्यमाच्या शाळेवरही मराठीचे अध्यापन होते व तेथे ही व्यवसायाची संधी निर्माण झालेली आहे.

ब्लॉग लेखन: (संकेतस्थळ कट्टा) ब्लॉग लेखनाची नवीन संधी आजच्या तरुण पिढी समोर नव्याने निर्माण झाली आहे.संगणकाच्या माध्यमातून ब्लॉग निर्मिती करून त्यावर लिखाण केले जाते.डॉ. सुनिता सांगोले म्हणतात की, "अलीकडे पारंपारिक व्यवसायापेक्षा नवनवीन व अधिक पैसा व प्रतिष्ठा मिळवून देणाऱ्या नव्या स्रोतांकडे नव्या पिढीचा कल आहे."५म्हणजेच नवीन पिढी ब्लॉग लेखनाच्या माध्यमातून कला,साहित्य,संस्कृती,मनोरंजन,कृषी,उद्योग,व्यापार इत्यादी विषयावर ब्लॉक लेखन करून खूप मोठ्या प्रमाणात पैसा व प्रतिष्ठा मिळवत आहेत.

या व्यतिरिक्त पुस्तक परीक्षण, चित्रपट परीक्षण,स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या मुलांसाठी व्याकरणाचे वर्ग घेणे,संगणकावर मराठीतून टायपिंग करून देणे, संगणकावर मराठीतून कार्यालयीन काम करणे जसे की पत्र व्यवहार,इतिवृत्त,अहवाल,टिप्पणी तयार करून देणे यासारख्या छोट्या मोठ्या व्यावसायिक संधी आज मराठीचे उत्तम ज्ञान असलेल्या तरुणांना उपलब्ध आहे.मराठी भाषेमध्ये यासारख्या अनेक संधी जरी असल्या तरी जागतिकीकरणानंतर मराठी भाषेसमोर काही आव्हाने निर्माण झाले आहे.त्याचाही आढावा या ठिकाणी आपण घेऊ.

मराठी भाषेसमोरील आव्हाने:

आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण,इलेक्ट्रॉनिक साधनाचा वाढता वापर,इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेचे वाढते वर्चस्व, मराठी भाषकांचा मराठी भाषेबद्दल वाढत चाललेला न्यू गंड,शासन पातळीवरून मराठी भाषेच्या विकासासंदर्भातील नाकर्तेपणा इत्यादी अडचणीला मराठी भाषेला सामोरे जावे लागत आहे.

जागतिकीकरणातून उद्योग धंद्याबरोबर तंत्रज्ञानाचा वापरही मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. जसे की संगणक,इंटरनेट, मोबाईल आणि यासाठी वापरली जाणारी भाषा ही मोठ्या प्रमाणात इंग्रजी असल्याने मराठी भाषिक तरुणांना इंग्रजी भाषा शिकणे

गरजेचे झाले आहे.व त्यातून मराठी भाषेकडे दुर्लक्ष होत आहे.तेव्हा या तंत्रज्ञानामध्येही मराठीचा वापर करून मराठी भाषा काळा बरोबर टिकवून ठेवणे हे भाषेपुढे एक आव्हान निर्माण झाले आहे.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेचे प्रभुत्व मराठी मनावर अधिराज्य गाजवत आहे.त्यातून मातृभाषा मराठी असलेल्या मुलांना पालक इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत टाकत आहेत.मराठी माध्यमाच्या शाळेतील संख्या बोटावर मोजण्या इतकी झालेली आहे.एवढेच नव्हे तर शासनाने २० हजाराच्या जवळपास मराठी जिल्हा परिषद शाळेचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय घेतलेला आहे.याचे कारण मराठी माणसांचा ओढा इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेकडे वाढल्यामुळे या शाळा बंद पडत आहे.आणि त्याचा परिणाम मातृभाषा मराठी असलेला मुलगा इंग्रजी शिकत असल्याने त्याला सराईतपणे मराठी बोलता येणे कठीण झाले आहे.हे एक मराठी भाषा समोर खूप मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळणे हे मराठी भाषा समोरील खूप मोठे आव्हान आहे.आणि हे आव्हान पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या अटी, शर्ती मराठी भाषेने पूर्ण केल्या आहे.पण शासन व्यवस्थेच्या इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे आज मराठी भाषा अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवण्याच्या प्रतीक्षेत आहे.मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यास भाषेचा विकास साधने अत्यंत शक्य होते. शासनाने रंगनाथ पाठारे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभिजात मराठी भाषा समिती २०१३ गठीत केली.त्या समितीने मराठी भाषा अभिजात आहे.हे सिद्ध करण्यासाठी सर्व पुराव्यानिशी शासनाला अहवाल सादर केला. त्या अहवालाच्या प्रस्तावनेत श्री रंगनाथ पठारे म्हणतात की," केंद्र सरकारने आजवर तमिळ,संस्कृत,तेलगू,कन्नड व मल्याळम या पाच भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा दिला आहे.या दर्जामुळे त्या भाषेच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र सरकारकडून भरीव अनुदान मिळते व भाषेची प्रतिष्ठा वाढते. भाषेच्या श्रेष्ठत्वावर राजमान्यतेची मोहर उमटते.भाषेच्या विकास कार्यास अधिक चालना मिळते."६म्हणजेच मराठी भाषेला जर अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला तर इतर अभिजात भाषेसारखे भरीव अनुदान मराठी भाषेला मिळेल व मराठी भाषेच्या संशोधनाला,विकासाला,मराठी भाषेतून नवनवीन कोर्सेस सुरू करण्यासाठी चालना मिळेल.पर्यायाने भाषेची प्रतिष्ठा वाढेल.(अभिजात मराठी भाषा समिती अहवाल २०१३) ही काही मोठी आव्हाने आज मराठी भाषेसमोर निर्माण झाली आहे. इतर छोट्या मोठ्या आव्हानांना तर मराठी भाषा हजारो वर्षापासून तोंड देऊन आपले अस्तित्व टिकवत अभिमानाने डोलत उभी आहे.

संदर्भ सूची:

१)दैनिक सकाळ २७ फेब्रुवारी २०१८
२)दैनिक लोकसत्ता २७ फेब्रुवारी २०२०
३)डॉ. केशव देशमुख,'भूमिका', 'मराठी भाषा कौशल्य विकास' (संपा.)पृथ्वीराज तौर, अथर्व पब्लिकेशन धुळे,पृष्ठ क्र०६
४)डॉ.श्रीपाद भालचंद्र जोशी, जागतिकीकरण, संवाद माध्यमे आणि फेरमांडणीचे नवे आव्हान,स्वरूप प्रकाशन,औरंगाबाद. पृष्ठ क्र.१०
५) डॉ.सुनिता सांगोले,'मराठी भाषा कौशल्य आणि व्यवसायाच्या संधी', 'मराठी भाषा कौशल्य विकास' (संपा.)पृथ्वीराज तौर, अथर्व पब्लिकेशन धुळे,पृष्ठ क्र.१०
६)रंगनाथ पठारे,अभिजात मराठी भाषा समिती अहवाल.२०१३

योगा आणि शारीरिक शिक्षण

प्रा डॉ उत्तम शेषराव देवकते
शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख,
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय,
राणीसावरगाव,
ता.गंगाखेड जि.परभणी

प्रस्तावना

शारीरिक शिक्षण आणि खेळात योगाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. शारीरिक शिक्षण क्षेत्रात भारतामध्ये भारतीय योग पद्धतीला मुख्य स्थान आहे. व्यायाम विश्वातील सगळ्यात प्राचीन योगा आहे. शारीरिक शिक्षणाचा अर्थ शारीरिक व्यायाम व खेळ आहे. जो व्यक्तीला निरोगी बनवितो मानवाचे शरीर आणि मन निरोगी ठेवण्यासाठीच्या शिक्षण प्रक्रियेस शारीरिक शिक्षण म्हणतात. या शिक्षणामध्ये अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त योग, प्राणायाम, व्यायाम, विविध खेळ आणि ध्यान यासारख्या क्रिया समाविष्ट असतात. या शिक्षणामध्ये स्वच्छता व नीटनेटकेपणा आणि वक्तशीरपणा या प्रक्रियांनाही महत्त्व आहे. विद्यार्थ्याला निरोगी, शरीर मन आणि आचरण यांकरिता प्रशिक्षण देणे; निरोगी शरीरात निरोगी मन ठेवण्यासाठी विद्यार्थ्याला नियमित शारीरिक व्यायामाची सवय लावणे ही शारीरिक शिक्षणाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

आजच्या आधुनिक युगामध्ये मानवाच्या जीवनशैलीमध्ये मोठा बदल झालेला दिसून येत आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आजचे आधुनिक युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग असून या धावपळीच्या युगामध्ये मानव आपल्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यायाम, आहार, विश्रांती आणि झोप याकडे दुर्लक्ष करत असून व्यायाम व खेळासाठी मैदानावर जाण्याऐवजी तंत्रज्ञानाच्या युगात तो मोबाईल, दूरदर्शनच्या समोर बसून आपले मनोरंजन करत आहे. मोबाईलच्या अतिवापरामुळे शारीरिक हालचाली मंदावलेल्या असून त्यामुळे त्याचे मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होत आहेत. यातून मानवाला जर सुटका करावयाची असेल तर व्यायाम, विविध प्रकारचे खेळ खेळणे व योगासने, प्राणायाम करून जीवन अधिक आनंदी व उत्साही बनवता येते.

सध्याच्या धकाधकीच्या युगामध्ये शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक सुदृढता व निरोगी जीवन जगायचे असेल तर ताण-तणावातून मुक्त व्हायचे असेल तर खेळ व योगा शिवाय पर्याय नाही. रोग झाल्यानंतर उपचार करण्यापेक्षा रोग होऊच नये यासाठी अधिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. आपण जर खेळ व योगासने करण्यास अधिक वेळ देऊन जीवनात व्यायामाचे सातत्य ठेवले तर आपले जीवन रोगमुक्त व आनंदी राहण्यास मदत होईल. वास्तविक पाहता योग हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचेच एक महत्त्वाचे अंग होय, प्राचीन काळी सर्वसामान्यांमध्ये योगाच्या संदर्भात असा समज होता की, सर्वसंगपरित्याग केलेल्या व्यक्तींनीच योगा केला पाहिजे त्यामुळे सर्वसामान्य समाज योगापासून दूर राहिला आणि ज्यावेळेस पाश्चात्त्य देशांनी योगाचे ज्ञान घेऊन त्याचा योग्य उपयोग जीवनात करू लागले व ते भारतीयांना योगाचे तत्वज्ञान शिकवू लागले. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने योग गुरु रामदेव बाबाने योगाचा प्रचार आणि प्रसार देशभर केला आणि सर्वसांमान्या पर्यंत योगा पोहंचवला व त्यांना योगाचे महत्त्व पटवून सांगितले व सोप्या पद्धतीने योगा सर्वसामान्यांसमोर ठेवला.

योगाचा अर्थ:-

' योग' हा शब्द संस्कृत भाषेतील 'युज' या धातूपासून तयार झाला असून या शब्दांचा अर्थ जोडणे किंवा 'संयोग' होणे असा आहे. आत्मा व परमात्मा यांचा संयोग याची एकात्मता योगाद्वारे होते. अशा योगासंबंधी अनेक संकल्पना प्रस्तुत आहेत तरी शब्दकोश व इतर शास्त्रात मिळणाऱ्या 'योग' शब्दाच्या विभिन्न अर्थातून तीन अर्थ निघतात ते पुढील प्रमाणे आहेत.

1. योग म्हणजे जुळणे 2.योग म्हणजे ध्यान किंवा समाधी 3.योग म्हणजे उपाय साधना किंवा मार्ग

योगाची व्याख्या:-

" योग चित्तवृत्ती निरोध"- पतंजली योग सूत्र मनातील चितवृत्तीचा निरोध म्हणजे योग होय.

तसेच मानसिक व शारीरिक क्रियावर योग्य नियंत्रण ठेवणे हा योगाचा मुख्य उद्देश आहे.

" दु:ख संयोग वियोग योग संज्ञितम"- भगवत गीता भगवत गीतेच्या मतानुसार योग्य हे दु:ख व वेदनापासून मुक्तीची अवस्था होय असे म्हटले आहे.

योगाभ्यासाचे ध्येय :-

मनाची एकाग्रता साधून स्वतःच्या मूळ रूपाचे किंवा 'स्व'रूपाचे ज्ञान करून घेणे व मानसिक स्वास्थ मिळवणे.

योगाभ्यासाची उद्दिष्टे :-

1. शरीर ,मन ,भावना यांच्यात समन्वय साधणे
2 .दैनंदिन जीवनातील कार्यपद्धतीत सुधारणा घडवणे.
3 . आकलन क्षमता वाढविणे.
4 . विद्यार्थ्यांना चंचलतेकडून स्थिरतेकडे आणणे.

योगाभ्यासाचे फायदे :-

1.शरीराच्या अंतर्गत अवयवांची कार्यक्षमता वाढते. 2.रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते.
3. रक्त शुद्ध व प्रवाही राहते.
4. पाठीचा कणा लवचिक राहतो.
5. शरीर लवचिक बनते.
6. काम करण्याचा उत्साह वाढतो.

शारीरिक शिक्षणाची व्याख्या :-

आर कॅसीडा:- विविध गतिमान शारीरिक क्रियेमधून मिळणाऱ्या अनुभवामुळे व्यक्तीमध्ये होणाऱ्या वर्तनातील बदलाच्या क्रियेस शारीरिक शिक्षण आसे म्हणतात.

डॉ.जे.बी.नॅश:- "शारीरिक शिक्षण हा संपूर्ण शिक्षणाचा एक भाग आहे ज्याचा संबंध महत्त्वाच्या स्नायू हालचालीसी आणि त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या क्रियांशी आहे."

प्राचार्य डॉ. पी. एम. जोसेफ :- "व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, नैतिक व सामाजिक उन्नतीमधून सर्वांगीण विकास ज्या विविध हालचालीतून घडतो, त्यास शारीरिक शिक्षण असे म्हणतात."

शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय :-

" प्रत्येक बालकास शारीरिक, मानसिक व भावनिक दृष्ट्या समर्थ बनविणे आणि त्यास समाजामध्ये सुखाने जीवन जगण्यासाठी त्याच्यामध्ये व्यक्तिगत व सामाजिक गुणांचा विकास करून आदर्श नागरिक बनविणे." हे शिक्षणाचे ध्येय आहे.

" प्रत्येक बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, नैतिक व सामाजिक विकास घडवून व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात तो सुखासमाधानाने जगू शकेल असा चारित्र्यसंपन्न आदर्श नागरिक तयार करणे." हे शारीरिक शिक्षणाचे अंतिम ध्येय आहे.

निष्कर्ष :-

शारीरिक शिक्षण व खेळात कौशल्याच्या सरावासाठी शारीरिक आवयव व मज्जारजू यांचा समन्वय योगासनामुळे साधला जाऊन खेळाडूंचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी मानसिक एकाग्रता निर्माण होते.

शारीरिक समतोल ,आत्मविश्वास, चारित्र्यसंपन्नता तसेच शारीरिक शिक्षणात खेळासाठी लागणारी लवचिकता व मनाची एकाग्रता आणि निर्णयक्षमता या सर्व गोष्टी योगासनामुळे प्राप्त होतात. तसेच स्पर्धेमध्ये व क्रीडा प्रशिक्षणात पण योगाच्या वापरामुळे चांगला फायदा होऊ शकतो. योगासनाच्या नियमित सरावाने व व्यायामाने कोणत्याही प्रकारचा आजार होत नाही. जर पूर्वीचा आजार असेल तर तो बरा करता येतो. यासाठी योगविद्या ही भारतीयांना मिळालेली एक मोठी देणगी आहे.

संदर्भ:-

1. डॉ .पी.डी. शर्मा, योगासन ,नवनीत प्रकाशन,मुंबई.

2.व. ग. देवकुळ, योगासने,

3. प्रा. मोहनकुमार खडकीकर ,सहज योगदर्शन उपयोजित योगशास्त्र.

4.प्रा.के एन गंदगे,प्रा मारतळे, आरोग्य शिक्षण योग व प्रथमोपचार

5.इंटरनेट

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतीय महिला सक्षमीकरण - एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ.जाधव अशोक काकासाहेब
कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ जि. परभणी

प्रस्तावना :

स्त्रीला भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगातच कमी अधिक प्रमाणात आजही दुय्यम स्वरूपाची वागणूक दिली जात आहे. ही बाब नाकारता येत नाही. त्यामुळे आज ही लिंगभेद, स्त्री हिंसाचार, घटस्फोट, अपहरण, जाळून मारणे, ऍसिड फेकणे, स्त्री भ्रूणहत्या या सारख्या अनेक घटनातून महिला मोठ्या प्रमाणात मृत्यूला सामोऱ्या जाताना आपणास दिसून येतात. या वरून असे म्हणता येते की, स्त्री सुरक्षित नाही. आज आपण 21व्या शतकात वाटचाल करीत असलो तरी स्त्रीला अजूनही पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने माणूस म्हणून स्वीकारलेले दिसून येत नाही. या घटना गंभीर स्वरूपात समाजासमोर येत आहेत. याची दखल आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घेतली जात आहे. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल आता भारततातही प्रबळ होऊ लागलेली आहे. इ. स. 2005 मध्ये महिला सक्षमीकरण कायदा पारित करून देशात महिलांच्या संदर्भात सुरक्षा कवच निर्माण करून महिलांना नवजीवन प्रदान करणारा कायदा निर्माण केला असेच म्हणावे लागेल. महिला सक्षमीकरणाच्या या कायद्याने खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना माणूस म्हणून जीवन जगण्याचा अर्थ प्राप्त झाला आहे. या कायद्यामुळे महिलांना पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात वावरण्याची संधी मिळाली आहे. तेव्हा स्त्री जीवनातील महिला सक्षमीकरण कायद्याचे महत्त्व अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

१) महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे
२) महिला सक्षमीकरणाचा इतिहास अभ्यासणे.
३) जागतिक स्तरावर महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल कशी आहे हे पहाणे.
४)देशातील महिला सक्षमीकरणाच्या विविध शासकीय योजनांचा आढावा घेणे.

गृहीतके :

१) महिला सक्षमीकरणासाठी भारतात अनेक प्रयत्न करण्यात येत आहेत.
२) महिला सक्षमीकरणासाठी जागतिक स्तरावर प्रयत्न करण्यात येत आहेत.
३) महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन अनेक योजना राबवित आहे.
४) अनेक योजना यशस्वी ठरल्या आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन द्वितीयक साधनसामग्री वर आधारित असून यात ग्रंथ, मासिके, अहवाल, संकेत स्थळे, वृत्तपत्रे,संदर्भ ग्रंथ इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही महिलांच्या विकासाशी संबंधित असणारी प्रक्रिया आहे. कमकुवत महिलांना सबल करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रांमध्ये समान संधी उपलब्ध करून देणे हा स्त्री सक्षमीकरणाचा मुख्य उद्देश आहे.

व्याख्या –

1) जागतिक बँक – च्या मते, व्यक्तींना आणि गटांना आपली पसंती ठरविण्याची व ही पसंती इष्ट त्या कृतीमध्ये आणि फल प्राप्तीमध्ये उतरविण्याची क्षमता वाढविण्याची प्रक्रिया म्हणजे सबलीकरण होय.

2) व्हिनेसा ग्रिफेन – यांच्या मते, महिला सक्षमीकरण म्हणजे, स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मत प्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, जनसंपर्क, संस्था संपर्क, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमा व आवड निर्माण होणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल :

20 शतकात महिलांना सामाजिक समता, न्याय, स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, वैचारिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात स्थान मिळाले पाहिजे या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल सुरू आहे. क्लाराझेटकीन यांनी 1907 मध्ये स्टुअर्ट गार्ड येथे पहिली आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषद भरवली त्यात महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला पाहिजे, कामाच्या ठिकाणी महिलांना सुरक्षितता मिळाली पाहिजे, कामाचे तास निश्चित झाले पाहिजे. यासाठी ही परिषद घेण्यात आली होती.. ग्रेगरियन कॅलेंडर नुसार 8 मार्च हा जागतिक महिला दिवस म्हणून साजरा करण्यात आला तर रशियामध्ये जुलियन कॅलेंडर नुसार 23 फेब्रुवारी हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. 1910 मध्ये कोपेन हेगन येथे दुसरी आंतरराष्ट्रीय परिषद भरली त्यात ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिवस म्हणून साजरा करण्याचे ठरले. भारतात मुंबई येथे 1943 पासून 8 मार्च हा दिवस महिला दिन म्हणून साजरा होऊ लागला. युनो या संघटनेने 1975 हे वर्ष जागतिक स्तरावर महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. भारतानेही 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले. महिला व बालकल्याण विभाग, महिला आयोग महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्नशील आहेत. एकविसावे शतक महिलांचे आहे. शिक्षण विशेषतः मुस्लिम मुलींना शिक्षण घटनेनुसार न्याय मिळाला पाहिजे. त्यांना धर्मानुसार नव्हे तर राज्यघटनेनुसार घटस्फोट मिळाला पाहिजे यासाठी विविध योजनांना प्रारंभ झाल्याचे दिसून येते.

महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजना :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत देशातील सर्वच समाज घटकांना सामावून घेताना समाजातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल, सामाजिक दृष्ट्या शोषित, पीडित, मागास, आदिवासी, भटक्या जमाती, अपंग महिला व दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या लोकांचाही सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार यांच्या सामूहिक प्रयत्नातून विकासाच्या अनेक योजना सुरू केल्या गेल्या. यात समाज व्यवस्थेतील महिलांचे महत्त्व लक्षात घेऊन महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी केंद्र व राज्यस्तरावर महिला सक्षमीकरणाच्या विविध शासकीय योजना तयार करण्यात आल्या त्या थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहेत.

१) कुटुंब कल्याण योजना :

राज्य सरकारने 1966 मध्ये कुटुंब कल्याण योजना देशातील वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी तसेच बालक व मातेला आरोग्य विषयक सुविधा पुरविण्यासाठी सुरू करण्यात आली.या योजनेमुळे महिलांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत झाली आहे.

२) विशेष आहार कार्यक्रम :

राज्य सरकारने 1970 - 71 मध्ये ही योजना सुरू केली. या योजनेचा प्रमुख उद्देश गर्भवती व प्रसूत महिला तसेच बालकांना पोषक आहार पुरविणे व बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे हा होता.

३) ग्रामीण महिला व बाल विकास योजना :

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्तर उंचावण्यासाठी 1982 मध्ये राज्य सरकारने ही योजना सुरू केली. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण महिला व बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले जातात.

४) देवदासी पुनर्वसन योजना :

सन 1980 ते 1987 मध्ये समाजातील देवदासी प्रथेची परंपरा नाहीशी करण्यासाठी व देवदासींचे पुनर्वसन करण्यासाठी म्हणजेच त्यांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी भांडवल पुरवठा करणे, त्यांच्या मुला मुलींना प्रशिक्षण केंद्र व वसतिगृह उभारणे यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

५) हुंडाग्रस्त महिलांसाठी माहेर योजना :

हुंडा बळीने पीडित असलेल्या महिलांना स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने सन 1987 मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली.

६) महिला समृद्धी योजना :

केंद्र सरकारने 2 ऑक्टोबर 1993 रोजी ही योजना सुरू केलेली असून महिला व बालविकास विभागामार्फत ही योजना चालविली जाते. या योजनेअंतर्गत 18 वर्षावरील महिलांना पोस्ट ऑफिस मध्ये बचत खाते उघडून देण्यात आले. या खात्यात जमा झालेल्या बचतीवर पंचवीस टक्के बोनस वर्ष अखेर दिले जाते. या योजनेचा उद्देश ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांना बचतीची सवय लावणे हा होता.

७) देवदासी विवाह अनुदान योजना :

देवदासींचे पुनर्वसन करण्यासाठी राज्य सरकारने 1997 मध्ये ही योजना सुरू केली. याअंतर्गत 40 वर्षापेक्षा जास्त वय असलेल्या देवदासींना दरमहा 300 रुपये अनुदान दिले जाते.

८) कस्तुरबा गांधी शिक्षण योजना :

केंद्र सरकारने 1997 मध्ये ही योजना सुरू केली. या योजनेचा प्रमुख उद्देश स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर वाढविणे त्यांच्यासाठी नवीन शाळा उभारणे हा होता.

९) जिजामाता महिला आधार योजना :

1 मे 1999 रोजी राज्य सरकारने ही योजना सुरू केली. या योजनेअंतर्गत कमी उत्पन्न गटात असलेल्या कुटुंबातील कर्तव्यक्तीचे अकाली अपघाती व इतर कारणांनी निधन झाल्यास त्याच्या पत्नीला आपला चरितार्थ भागविता यावा म्हणून आर्थिक सहाय्य देण्यात येते.

१०) जननी सुरक्षा योजना :

राज्य सरकारने 12 एप्रिल 2005 रोजी ही योजना सुरू केली. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागात बाळंतनीस पाचशे रुपये अनुदान देण्यात येते.

११) आशा योजना :

सन 2009 मध्ये राज्य सरकारने ही योजना सुरू केली. आदिवासी महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे निराकरण करणे हा या योजनेचा उद्देश होता.

१२) महिला शेतकरी सबलीकरण योजना :

राज्य शासनाने एक जानेवारी 2011 रोजी ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी ही योजना सुरू केली. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील महिलांचा आर्थिक, सामाजिक विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

महिला सक्षमीकरणासाठी राज्य शासन नेहमीच सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांना मदत करत आहे. महिला स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण व्हाव्यात, त्यांचा विकास व्हावा, त्या जोमाने विकासकामांत सहभागी व्हाव्यात यासाठी शासन अनेक योजना राबवित आहे. महिला बचत गट, सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना आदी विविध योजना वेगवेगळ्या विभागामार्फत राबविल्या जातात. याशिवाय सर्वसमावेशक अशा महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्यात येत आहेत.

१) बालिका समृध्दी योजना
२) इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना
३) देवदासी पुनर्वसन योजना
४) महिलांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाची योजना
५) सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना

सारांश :

वर्तमान भारतीय समाज व्यवस्थेत आजही कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्री भ्रूणहत्या, लिंगभेद, स्त्री - पुरुष विषमता या बाबी पहावयास मिळतात. आता त्यासाठी केवळ महिला सक्षमीकरणाचा कायदाच उपयुक्त ठरणार नाही तर शिकलेल्या, समाज बांधिलकी असणाऱ्या, सामाजिक जाणीव असणाऱ्या लोकांनी पुढाकार घेऊन जिजाऊ आणि सावित्रीच्या लेकींना सन्मानाने जीवन जगता यावे यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील राहणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) प्राचार्य डॉ संभाजी देसाई - महिला सबलीकरण,
२) प्रा. संजय खंदारे, प्रा. शैला थोरवे - पंचायत राज संस्था आणि विकासाच्या योजना
३) लोकराज्य, एप्रिल 2012
४) डॉ. लीला पाटील - भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस
५) सक्षम महिला : प्रगत महाराष्ट्र, लोकराज्य, मार्च 2010
६) http.mahilasabalikaran.in.c
७) https://mr.vikaspedia.in/social-welfare/

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

चिरस्थायी विकास काळाची गरज

प्रा. डॉ. अंगद केशवराव फाजगे
(अर्थशास्त्र विभाग)
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जिल्हा. परभणी

प्रस्तावना

शाश्वत विकास ही संकल्पना सर्वसाधारणपणे चार पैलुशी संबंधित आहे पर्यावरण आर्थिक सामाजिक आणि संस्थात्मक शाश्वतता यापैकी एका जरी घटकाकडे दुर्लक्ष झाले तरी एकंदरीत समाजाची मोठ्या प्रमाणात हानी होते सर्वसाधारणपणे शास्त्र सुद्धा म्हणजे अशी अवस्था जी थोड्या किंवा अनंत काळापर्यंत टिकून राहते sustainable हा शब्द sustanere या लॅटिन शब्दापासून निर्माण झाला आहे याचा अर्थ धरून ठेवणे सहन करणे सहाय्य करणे पुरविणे चालू ठेवले टिकून ठेवणे आयुष्याला हातभार लावणे एखाद्या समाजाची सांस्कृतिक व आर्थिक अवस्था टिकून राहणे यालाच शाश्वत ता असे म्हणतात शाश्वत विकासामध्ये पुनर्निर्मिती सक्षम संसाधनाचा निर्मितीचा वेग त्याच्या वापराच्या वेगापेक्षा जास्त असावा तसेच पुनम निर्मितीक्षम पर्यायाच्या विकासाचा आलेख वापरापेक्षा जास्त असावा आणि प्रदूषण कमीत कमी असावे जगातील औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे त्याचे दुष्परिणाम जाणवत आहे त्यामुळे चिरंतन विकासाचे महत्व वाढले आहे आणि नियोजनामध्ये त्याचा समावेश सर्व देशांनी कमी-अधिक प्रमाणात केला आहे club of Rome यांनी सादर केलेल्या अहवालात नमूद करण्यात आले आहे की साधनसंपत्तीच्या अतिवापरामुळे आपले भविष्य अंधकारमय झाले आहे म्हणून शाश्वत विकासामध्ये पुढील भावी पिढीसाठी विकास समृद्ध आणि यावर लक्ष दिले पाहिजे पर्यावरणाचे संवर्धन हा चिरस्थायी विकासाचा महत्त्वाचा भाग आहे

आर्थिक विकास ही संकल्पना बहु व्यापी आणि बहुआयामी आहे विकास आणि वृद्धी यामध्ये आहे चिरस्थायी विकास त्यामधील एक महत्त्वाचा भाग आहे वास्तविक सर्वांगीण विकास हा चिरस्थायी विकासा मधून होत असतो म्हणून तुझ्या गावांमध्ये चिरस्थायी विकास आला महत्वाचे स्थान आहे सर्वसाधारणपणे विकास हा मानवाकडून जाणीवपूर्वक आणि नियोजनपूर्वक घडवून आणला जातो त्याचप्रमाणे आर्थिक वृद्धी मध्ये संख्या दर्शवली जाते आकाश दर्शन ला जातो म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ आर्थिक वृद्धी समजली जाते ज्यामध्ये वास्तव दरडोई उत्पन्न दिल दीर्घकाळ पर्यंत वाढत असते म्हणून हिंदी मध्ये सतत आणि नियमित पणा असतो दरडोई उत्पन्नात वाढ होते दीर्घकालीन सोबत असते स्वरूप असते तसेच व्यक्ती ही संकल्पना संख्यात्मक आहे यामध्ये संघटनात्मक बदल होत नाही आणि समस्या फारश्या सोडवल्या जात नाहीत आर्थिक वृद्धीचा फायदा असा की यामध्ये स्तूल देशांतर्गत उत्पन्नात वाढ होते उत्पादनात वाढ होते दरडोई उत्पन्नात वाढ होते आणि त्याच बघ दरडोई उपभोगत वाढ होते जगातील सर्व देशांचे उद्दिष्ट सर्वांगीण आर्थिक विकास हाच आहे दुसऱ्या महायुद्धानंतर या संकल्पनेला बळ मिळाले ही संकल्पना व्यापक स्वरूपाचे आहे यामध्ये आर्थिक वृद्धीचा समावेश आहे मानवाच्या कल्याणासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांमध्ये प्रगतिशील सभाचे बदल घडून आणणे म्हणजे आर्थिक विकास होईल किंवा चिरस्थायी विकास होईल या विकासाला गुणात्मक बाजू आहे यामध्ये लोकांच्या बहुतेक कल्याणात वाढ होते तसेच दारिद्र्य निरक्षरता हो ग आई बालमृत्यू घट इत्यादी उपाय केले जातात बेकारी कमी केले जाते त्याचप्रमाणे नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन आणि संवर्धन केले जाते म्हणून चिरस्थायी विकास ही काळाची गरज आहे

अभ्यासाचे उद्दिष्ट

1 आर्थिक विकासाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना व त्याचा अभ्यास करणे
2 चिरस्थायी विकास ही संकल्पना समजावून घेणे
3 चिरस्थायी विकासाचे घटक घटकांचा अभ्यास करणे
4 पर्यावरण आणि विकास यामधील संबंध अभ्यास करण

आर्थिक वाढीचा उच्च आणि स्थिर स्तर राखणे हे शाश्वत विकासाच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक आहे, आर्थिक वाढ सोडून देणे हा पर्याय नाही परंतु शाश्वत विकास हा आर्थिक वाढीपेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे, वाढीचा दर्जा तसेच प्रमाण महत्त्वाचे आहे.

जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोग यांनी चिरस्थायी विकास या संकल्पनेचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार आणि प्रचार केला आहे

I पर्यावरण - निसर्गाचे कायमस्वरूपी दुष्काळ व शाश्वत विकास करता येणार नाही त्यासाठी प्रत्येकाने जीवनशैली मध्ये बदल केला पाहिजे आपली जीवनशैली पर्यावरण पूरक असली पाहिजे पर्यावरणाचे संतुलन आणि संवर्धन कसे होईल याकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे आपली वसुंधरा म्हणजे पृथ्वी तिला सुजलाम सुफलाम करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे आपले सर्व आधुनिक उद्योग धंदे नैसर्गिक साधन संपत्ती व अवलंबून आहे ते जतन करणे पुन्हा निर्मिती करणे तसेच पर्यावरणात सोडणारे वायू याचे नियंत्रण करणे महत्त्वाचे आहे औद्योगिक क्रांतीमुळे विविध उद्योगधंद्यांचा हे काय झाला आहे परंतु वातावरणामध्ये हरित वायूंचे प्रमाण त्याचे उत्सर्जन वाढले आहे त्याचा गंभीर परिणाम विविध रोग आणि नैसर्गिक संकटे होत आहे त्यामुळे चालू पिढीबरोबर भावी पिढीचे आयुष्य धोक्यात आले आहे त्यामुळे त्यामुळे पर्यावरण संवर्धन करणे प्रत्येकाचे काम आहे

2 आर्थिक- देशातील शास्त्रात विकास हा आर्थिक सामाजिक आणि पर्यावरण दोघं व उपाय योजना यांच्याशी संबंधित असतो ज्या वेळी देशातील असंख्य लोकांना त्यांच्या आवडीच्या वस्तू विकत गेले मोठ्या प्रमाणात शक्य होते त्यामुळे आर्थिक विकास झाला असे समजण्यात येते आर्थिक प्रश्न आणि पर्यावरण घटक यांचा जवळचा संबंध असतो म्हणून आर्थिक नियोजन करताना नवीन बाजारपेठांची निर्मिती विक्रीची संधी कार्यक्षम सुधारणा खर्चामध्ये बचत ऊर्जेमध्ये बचत इत्यादींचा मार्ग अवलंबन केला जातो म्हणून शाश्वत विकास करताना नैसर्गिक घटकांमधील समतोल ठेवणे व पर्यावरणाचे संवर्धन करणे महत्त्वाचे आहे पर्यावरण रहासास आर्थिक विषमता कारणीभूत आहे कारण यामुळे लोकांमध्ये भेदभाव निर्माण होतो समाजामध्ये श्रीमंत आणि गरीब असा वर्ग निर्माण होतो श्रीमंत लोकांमुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर गरजेपेक्षा जास्त होतो कारण ते लोक मोठ्या प्रमाणात स्वयंचलित वाहने वापरतात त्यामुळे त्यांना इंधन आणि ऊर्जा जास्त प्रमाणात वापर होतो त्यामुळे पर्यावरणाचा नाश झपाट्याने होतो याउलट गरीब लोकांना नैसर्गिक साधन संपत्ती साधन संपत्ती नैसर्गिक साधन संपत्ती यांचा पूर्णपणे पैशाच्या अभावामुळे वापर करता येत नाही तसेच दारिद्र्यामुळे निर्णय क्षमता वाढते आरोग्याचे ज्ञान नसल्यामुळे लोकसंख्यावाढीला सहाय्य ममिळते म्हणून चालू पिढीला पर्यावरण सर्वेक्षण नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्य वापर दारिद्र्य निर्मूलन लोकसंख्या नियंत्रण इत्यादी क्षेत्रांमध्ये काम करावे लागेल शाश्वत विकास करणे म्हणजे सर्वांगीण विकास करणे आणि पर्यावरण संवर्धन हे फक्त शास्त्र नसून ते एक बहुअंगी शाश्वत विकासाचे शास्त्र आहे

3 ऊर्जा विकास

कार्य करण्याच्या क्षमतेला ऊर्जा म्हणतात. ऊर्जा विकास. विजेचा वापर ऊर्जेवर अवलंबून असतो अणुऊर्जा सौर ऊर्जेतून निर्माण होते इ. अक्षय आणि अक्षय ऊर्जा उर्जेद्वारे निर्माण होते ज्यामुळे हवा आणि जल प्रदूषण टाळले जाते परंतु त्याच वेळी I तेल इत्यादींचा वीज निर्मितीसाठी वापर केला जातो. . इ. प्रदूषण हा शेती आहे - हा दुसरा सर्वात महत्वाचा घटक आहे ज्याशिवाय शाश्वत विकास इत्यादींचा विकास करणे अर्थव्यवस्थेसाठी अशक्य आहे. औद्योगिक क्षेत्राचा विकास शेतीच्या विकासाचा मधून होत असतोआणि म्हणून शेतीकडे दुर्लक्ष होता कामा नये, भारत, कृषी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे शेतीद्वारे लोकसंख्येसाठी अन्न निर्माण करते. विविध कच्च्या मालाचा पुरवठा केला जातो. कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी निघते उपाय केले पाहिजे वास्तविक.

4 कृषी - सर्वात महत्वाचा घटक आहे शेती हा कणा आहे ज्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा विकास होणे अशक्य आहे उदाहरणार्थ, इंग्लंड, फ्रा रशिया, इस्रायल इ. औद्योगिक क्षेत्राचा विकास कृषी क्षेत्राद्वारे झाला आहे आणि म्हणूनच विकास करताना शेतीकडे दुर्लक्ष होता कामा नये. भारतासारख्या देशात, शेती प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण करते आणि शेतीद्वारे लोकसंख्येला अन्न पुरवते. साखर, कापड, कागद, रसायने, विविध उद्योगांना पुरवठा केला जातो.

आधुनिक यंत्रसामग्रीसह मोठ्या सघन शेतीमुळे कृषी उत्पादकता वाढण्यास मदत झाली. याचे कारण म्हणजे उत्पादकाचा वापर आणि

शाश्वत विकास विविध व्याख्या

1 "अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची उच्च आणि स्थिर पातळी राखणे. आर्थिक वाढ सोडून देणे म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ होय.

2 प्रॉम कमिशन. व्याख्या - पर्यावरण विकासाच्या क्षमतेशी तडजोड न करता शाश्वत विकास म्हणजे नैसर्गिक आणि पर्यावरणीय लोकसंख्या इत्यादींचा अभ्यास. कालांतराने उत्पादनाचा शाश्वत विकास आणि त्याची क्षमता आणि आवश्यक असल्यास ते दुसऱ्या प्रणालीमध्ये बदलणे. संसाधनांची दीर्घकालीन उत्पादकता आणि सध्याची गरज धोक्यात न येता शाश्वत असणे

3 शाश्वत विकास म्हणजे अशी प्रक्रिया की यामुळे पर्यावरणाचा त्रास होत नाही आणि त्यामुळे भावी पिढ्यांचे उत्पादन क्षमता कमी होत नाही याचा सार्थ शाश्वत विकास म्हणजे जीवनाच्या सर्व पैलू मधील बदल लोकांच्या त्यांच्या आजूबाजूच्या सामाजिक आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिस्थितीबद्दलची त्यांची धारणा बदलण्याची इच्छा आणि नैसर्गिक संसाधनाचा सध्याचा वापर बदलण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीची तयारी यालाच शाश्वत विकास म्हणतात

4 शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याचा गर्जा पूर्ण करणारा विकास होईल याचा अर्थ शाश्वत विकास हा संसाधनाचा वापर विवेक पूर्ण करणारे एक प्रारूपआहे ज्याचा उद्देश पर्यावरणाचे लक्ष्मण करताना मानवी गरजा पूर्ण करणे आहे जेणेकरून वर्तमान काळातील गरजा पूर्ण होऊन भावी पिढीसाठी सुद्धा गरजांची पूर्तता होईल असा विकास करणे होय.

म्हणून शाश्वत विकासामुळे भावी पिढ्यांना धोक्यात न आणता सध्याची आर्थिक स्थिती टिकाऊ आहे आणि म्हणूनच शाश्वत हा चार-पायांचा दृष्टिकोन आहे

शाश्वत विकासाची वैशिष्ट्ये

1 पर्यावरण आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन आणि संवर्धन करणे तसेच हरितवायू कमी करणे जागतिक हवामान उष्णता कमी करणे त्यासाठी प्रयत्न करणे

2 पर्यावरणाला अनुकूल बांधकामे इमारती बांधणे नैसर्गिक बायोडिग्रेडेबल साहित्याचा वापर करणे

3 पाण्याचा विवेकाने वापर करणे

शाश्वत विकासासाठी दारिद्य निर्मूलन आवश्यक आहे गरीब लोकांच्या जगण्या साठी च्या गरजा भागवताना नैसर्गिक साधन संपत्ती ची आणि पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणात आणि होते दारिद्य आहे भूक आणि कुपोषण यांची समस्या वाढवते त्यामुळे अन्नधान्य मिळवताना अनेक अडचणी येतात म्हणून सार्वजनिक सार्वजनिक सार्वजनिक वितरण व्यवस्था भक्कम करणे कार्यक्षम करणे महत्त्वाचे आहे शाश्वत विकासामध्ये नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण होत असतात त्यासाठी पारंपारिक कौशल्य नवीन पद्धतीने अमलात आणण्याची गरज आहे तसेच आर्थिक सुधारणा आणि बाजारातील संधी याचा लाभ मिळवण्यासाठी गरिबांना साक्षर आणि मूलभूत शिक्षण मिळणे महत्त्वाचे आहे शाश्वत विकासासाठी मुलभूत शिक्षण ही पूर्व आहे जीवन निर्वाहाची खात्री देणे हे चिरंतन विकासासाठी महत्त्वाचे आहे.

विकासामुळे क्रय शक्ती वाढते आणि बाजार भिमुख ग्राहक असल्यामुळे उपभोगत मोठ्या प्रमाणात वाढ होते त्याचा परिणाम देशातील साधनसंपत्तीवर डबा पडत आहे शिक्षण आणि सार्वजनिक जागृती द्वारे त्याला मदत करण्यासाठी नियंत्रित करण्यासाठी विविध उपाय केले पाहिजे उपभोगाच्या अपेक्षित मर्यादा व मापदंड निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे आणि त्यासाठी शिक्षण कायदे करून त्याची अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे आहे शाश्वत विकास हा प्रत्येक व्यक्ती आणि राष्ट्र त्यांच्यासाठी अतिशय महत्त्वाचा आहे पर्यावरण समाज आणि अर्थव्यवस्था यांच्या योग्य समन्वय यामुळे शाश्वत विकास साध्य करणे शक्य झाले आहे आज जागतिक हवामानाच्या बदलामुळे प्रदूषणामुळे आणि पर्यावरणाच्या रहसमुळे शाश्वत विकासाला महत्त्व आहे आज जगात ज्या वेगाने आर्थिक विकास होत आहे तोच उकल करण्यासाठी शाश्वत विकास शिवाय पर्याय नाही.

जागतिकीकरणामुळे सर्व जगाच्या अर्थव्यवस्था मुक्त झाले आहेत त्यांचा विकास होत आहे त्यामुळे शाश्वत विकासाला जागतिक पातळीवरील महत्त्व प्राप्त झाले आहे भारताने याविषयी बांधिलकी दाखवण्यासाठी GATT करारावर सही केली आहे भारताचा शाश्वत विकासाच्या संदर्भात पर्यावरण पर्यावरण संरक्षण संबंधात आंतरराष्ट्रीय यांच्यामध्ये सक्रिय सहभाग आहे आणि जवळपास सर्व प्रमुख पक्षीय पर्यावरण करारात सामील आहेत भारताने राष्ट्रीय कर्तव्य आणि प्रतिज्ञपत्राद्वारे स्थानिक धोरण आणि कायदे केले आहे.

वास्तविक निसर्गाने मानवाला अनेक नैसर्गिक संसाधने मुक्तहस्ताने दिले आहेत उन वारा पाऊस जमीन इत्यादी दिले आहेत आणि हे सर्व विनामूल्य आहे त्याच्या उपयोगा मधून मानवाच्या मूलभूत दर्जा अन्न वस्त्र निवारा भागवल्या जातात नैसर्गिक संसाधने एक निका वन अवलंबून असतात याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे सुरुवातीच्या काळामध्ये नैसर्गिक संसाधने विपुल प्रमाणात होती परंतु जलशी लोकसंख्या वाढली तसे नैसर्गिक साधन संपत्ती कमी पडू लागली मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी निसर्गावर अतिक्रमण केले त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाची अपरिमित आणि झाली त्यातून विविध पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या वास्तविक पृथ्वीवरील सर्व लोकांचे भवितव्य पर्यावरणाच्या संवर्धनामध्ये आणि जतना मध्ये अवलंबून आहे यामधूनच चंतल विकासाची कल्पना निर्माण झाली म्हणून चिरंतन विकास ही एक परिवर्तनशील प्रक्रिया आहे त्यामध्ये साधनसंपत्तीचा पूर्ण उपयोग गुंतवणूक दिशा तांत्रिक विकास तसेच संघटनात्मक व संस्थात्मक बदल त्याच प्रमाणे मानवी गरजा आणि महत्वकांक्षा महत्वकांक्षा लग्नकार्यासाठी प्रयत्न करणे भावी सामर्थ्य वाढवणे याचा समावेश होतो म्हणून मानव मानवता आणि निसर्ग यांच्या नावे संतुलन ठेवणे शाश्वत विकासाचे मुख्य ध्येय आहे त्यामुळे चिरंतन विकासामध्ये पूर्नाविनिकरणीय साधनसंपत्तीवर त्यासाठी छोटे छोटे प्रकल्प राबवले जातात त्यामध्ये व्यवस्थित असते आणि प्रतिकारक्षमता असते त्याचप्रमाणे प्रकल्प राबवताना परंपरागत मूल्य व त्याचे ज्ञान वापरले जाते मानवाची प्रतिष्ठा जपली जाते त्यामधून सार्वजनिक जीवनाची देखबाल आणि सन्मान होत असतो राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो तसेच खत्रीच्या सहन क्षमतेचे व विविध गतीचे संवर्धन केले जाते जी साधनसंपत्ती पुन्हा पुन्हा निर्माण केली जात नाही अशा आमचा वापर विवेक पूर्ण पद्धतीने केला जातो त्यामधून पृथ्वीची पोषण क्षमता कायम तिथून ठेवली जाते तसेच पर्यावरणाची देखभाल केली जाते अशाप्रकारे विकास करताना पर्यावरणाला कमीत कमी हानी होईल हे पाहिले जाते लोकसंख्या नियंत्रण केले जाते नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जाणीवपूर्वक संवर्धन केले जाते जतन केले जाते यामधून आर्थिक वृद्धी साधने व काय वाढवणे तसेच समाजाची गरज ओळखून विकास करणे विशेष म्हणजे पर्यावरणाचे संरक्षण करणे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा कचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावणे तसेच कचरा निर्माण होऊ नये म्हणून विविध उपाय लोकांच्या क्षमतेनुसार त्यांच्यामध्ये कौशल्य निर्माण करणे आणि यामधून लोकांच्या आरोग्याची पातळी सुधारणे यामुळेच शाश्वत विकासाचे महत्व अधोरेखित होते.

शाश्वत विकासाचे निर्देशांक

1 सामाजिक निर्देशांक यामध्ये शिक्षण आरोग्य रोजगार पाणीपुरवठा स्वच्छता घरबांधणी दर्जेदार जीवन पद्धती सांस्कृतिक विकास आर्थिक विषमता दूर करणे गुन्हेगारीचे उच्चाटन करणे लोकसंख्या नियंत्रण करणे सामाजिक आणि नैतिक मूल्य जपणे महिलांना समाजामध्ये प्रतिष्ठेची वागणूक देणे इत्यादी सहाय्याने चिरंतन विकासाचे मोजमाप केले जाते यालाच सामाजिक निर्देशांक असे म्हणतात

2 पर्यावरण विषयक निर्देशांक यामध्ये शुद्ध पाणी भूगर्भातील पाणी शेतीचा विकास सुरक्षित आणि विपुल प्रमाणात अन्नधान्य सागवी पर्यावरणाचे रक्षण माशांमधील जैवविविधता जैवतंत्रज्ञान प्रदूषित हवामान जागतिक हवामानातील बदल समुद्रपातळी मधील बदल नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विवेकी वापर पीक बदल तसेच पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी आणि संतुलनासाठी विविध निर्णयांचा समावेश होतो आणि या बघ विकासाचे मोजमाप केले जाते

3 संस्थात्मक निर्देशांक यामध्ये सर्वसमावेशक निर्णय सहकार संस्थांची निर्मिती विकास कायदेशीर चौकट नैसर्गिक आपत्तीचे योग्य व्यवस्थापन त्यामध्ये लोकांचा सहभाग विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचा विकास लोक जागृती तसेच नागरी भागातील समाजाची भूमिका इत्यादींचा समावेश होतो वास्तविक शाश्वत विकास ही संकल्पना सर्वसमावेशक आहे ती जीवनाच्या सर्वांना स्पर्श समाजाची संस्थात्मक बांधणी करत असताना या निर्देशांक वापरला जातो

4 आर्थिक निर्देशांक मध्ये आर्थिक स्वावलंबन कर्जमुक्त ता ऊर्जेचा योग्य वापर उपभोग आणि उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या पद्धती वाहतूक खाणकाम आर्थिक संघटना विकास आणि व्यापार उत्पादकता इत्यादींचा वापर होतो त्यामुळे आर्थिक विकास मोजता येतो सर्वसाधारणपणे बेकारीचे प्रमाण लोकसंख्या वाढीचा दर दरडोई सकल देशी उत्पादन देशांतर्गत दरडोई पाण्याचा वापर जमिनीचा वापर खतांचा वापर शहरातील प्रदूषण पातळी विजेचा वार्षिक उपभोग या वरून चिरंतन विकास बोलला जातो त्याचप्रमाणे पर्यावरणाच्या संबंधित आजाराचे प्रमाण आरोग्य सुविधा रस्त्यावरील अनाथ मुले शहरी भागातील वृक्षारोपण भूगर्भातील पाण्याचे प्रदूषण शेती क्षेत्रातील धारणक्षमता बचतीचे प्रमाण वाहतुकीची सक्षमता इत्यादी गोष्टींचा विचार चिकन विकास करताना केला जातो

संदर्भ

1 विकास आणि पर्यावरणाचे अर्थशास्त्र डॉक्टर वसुधा पुरोहित विद्या बुक्स औरंगाबाद
2 आर्थिक विकासाचे नवे पर्व प्राध्यापक सी प खेर
3 विकास आणि पर्यावरणीय अर्थशास्त्र डॉक्टर इंगळे अरुणा प्रकाशन लातूर
4 विकासाचे अर्थशास्त्र व सिद्धांत डॉक्टर मनाली फडणवीस
5 शाश्वत विकास दत्ता वानखेडे पी बी डी प्रकाशन पुणे
6 www sustainable development.in

हिंदी भाषा, संस्कृति और जीवन-दर्शन

प्रा. डॉ.गनी गफूर साहब शेख .
(हिन्दी विभाग)
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय मुक्रमाबाद,
तहसील , मुखेड़ जिला, नांदेड़
महाराष्ट्र 431719.
shaikhgg5555@gmail.com

आज हिंदी किसी प्रांत की भाषा न होकर अखिल भारतीय राष्ट्रभाषा के समृद्ध स्वरूप को प्राप्त कर चुकी है। सभी उपभाषाओं एवं बोलियां से सहयोग देकर हिंदी आगे बढ़ बढ़ी है। विद्वानों ने सिंधु शब्द से ' हिंदू 'का विकास माना है। हिंदू का ' हिंद' हो गया और हिंद में रहने वालों की भाषा को हिंदी कहा जाने लगा। हिंदी का महत्व हिंदी का महत्व राजभाषा राष्ट्रभाषा एवं अंतर्राष्ट्रीय भाषा के कारण ही नहीं बल्कि यह भारतीय संस्कृति की वाहक एवं पहचान है। "साहित्य को संस्कृति का दर्पण कहा जा सकता है। "1जैसे साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता रहा कुछ लोगों को साहित्य को समाज का दर्पण मानने में इसलिए आपत्ति है कि वह साहित्य को समाज की फोटोग्राफी अर्थात वह चित्रण नहीं मानते। साहित्य का संस्कृति से घनिष्ठ संबंध है। सांस्कृतिक परंपरा से साहित्य बहुत कुछ लेता है और उसमें बहुत कुछ जोड़ता भी है। दोनों एक दूसरे के पूरक है।साहित्य की भाषा उसके मुहावरे ,लोकोक्तियां ,लोक कथाएं और लोक गाथाएं और अप्रस्तुत विधानआदि ।वह सांस्कृतिक परंपरा से द लेता है और सांस्कृतिक चेतना के विकास में साहित्य भी सहायक होता है।भारतीय संस्कृति हमारी राष्ट्रीय एकता का आधार है ।

इस संस्कृति के निर्माण में केवल आर्यों का ही नहीं बल्कि द्रविदों एवं पूर्व के अन्य आदिवासियों का भी महत्वपूर्ण योगदान रहा है । हमारा भारतीय साहित्य का सामासिक संस्कृति के अनु प्रणीत है। जिसकी परंपरा लगभग 5 -6000 वर्षों से आज तक सतत विद्यमान है ।संस्कृति अपनी व्यापक अर्थ में संपूर्ण मानव सभ्यता की उपलब्धियां का संयुक्त खजाना है। आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी जी ने लिखा है-" मनुष्य की श्रेष्ठ साधनाओं का ही दूसरा नाम संस्कृती है ।भारत जैसे बहुभाषी ,बहू जातीय है देश में एक साथ इतनी संस्कृतियों धर्म और आचार्य विचार का आज का समन्वय हुआ है कि इस देश में संस्कृतीका समन्वित और मिश्रित को रूप अब स्थिर हो गया है। जिस तरह सागर अनंत नदियों की जल राशि को समाहित कर विशालता अर्जित करता है, उसी तरह भारतीय संस्कृति ने भी कई चिंतन धाराओं ,कई विचार, शैलियों और न जाने कितनी व्यवहारगत और असमानताओं को अपने भीतर पचाकर अनूठी समनवयात्मकता का परिचय दिया है। भारत की इस बहुआयामी संस्कृति को ही सामाजिक कहा गया है जिसमें चिंतन ,सृजन ,भाषा, कल्पना और आचरण की तमाम विभिन्नताओं के बावजूद एक अद्भुत सामासिकता लक्षित होती है।"2 भारतवर्ष की एकता इसकी अनेकता में निहित है ।भारत बहू विशाल देश है ।यहां अनेक जातियों के लोग रहते हैं। अनेक भाषाएं बोलते हैं ।उनके रहन सहन के तरीके भी अलगअलग है। इन विभिन्नताओं के बीच - भारत की सांस्कृतिक एकता छीपी है ।भारतीय संस्कृति एक महासागर के समान है ।जिसमें अनेक संस्कृतियों की नदियां आकर व विलीन हो गई है। लोक संस्कृति से काव्य में सत्य, शिवम, सुंदरम की रक्षा होती है। लोक सस्कृति के माध्यम से भारत के संपूर्ण समाज का प्रतिनिधित्व किया जा सकता है। हिंदी विश्व की तीसरी महान भाषा है। राष्ट्रीय एकता एवं जन जागरण में हिंदी का महत्वपूर्ण योगदान रहा। यह भारत के सभी राज्यों में बोलीऔर समझी जाती है। हमारी राष्ट्रीय स्वतंत्रता एवं एकता हिंदी की गरिमा के कारण ही संभव है। वस्तुत: हिंदी भारत की आत्मा है। जन साधारण की अभिव्यक्ति का आधार है ।व्याकरण सम्मत होने के कारण यह मानक भाषा है , किसका अपना समृद्ध साहित्य है। हिंदी एक अखिल भारतीय भाषा के रूप में राष्ट्रीय एकता को परिपुष्ट करती रही ।जहां हिंदी केंद्र सरकार की कामकाज की भाषा है वहां यह संस्कृत भाषा के रूप मेंआध्यात्मिक, राजनीतिक, आर्थिक, व्यापारिक एवं सामाजिक संपर्क को बढ़ाने में महत्वपूर्ण भूमिका रखती है। सरल भाषा होने के कारण अधिकांश भारतीयों द्वारा बोलीऔर समझी जाती है ।सामान्य ज्ञान की भाषा होने के कारण भारत के अधिकांश भागों के निवासी प्रचलित हिंदी में अपने विचारों को अभिव्यक्त कर गौरव का अनुभव करते हैं।हिंदी के माध्यम से राजनीतिज्ञ अपनी पार्टी की

नीतियों को सामान्य जनता को सरलता पूर्वक समझाते रहे हैं । इतना ही नहीं आज के बदलते हुए सामाजिक परिवेश के अनुरूप हिंदी को रोजी-रोटी की भाषा बनाना होगा। हिंदी में सॉफ्टवेयर का आधिकारिक विकास करना होगा जिसके हिंदी में ईमेल करना और अधिक सहज हो सके। आज युवाओं को यह समझना होगा कि हिंदी हमारे राष्ट्रीय गौरव की प्रतीक है। हिंदी में वार्तालाप कर हम गौरव का अनुभव करें इसी में हिंदी के उज्जवल भविष्य की घोषणा नहीं है निहित है। वस्तुत: हिंदी को प्रतिष्ठित करने का दायित्व आज नवयुवकों पर है। हिंदी किसी एक प्रदेश ,किसी एक संप्रदाय ,किसी एक जाति की भाषा नहीं बल्कि इस भाषा को पंथनिरपेक्ष रूप देने में अमीर खुसरो , कबीर ,अब्दुल रहीम , रसखान आदि का योगदान स्मरणीय है ।जहां यह संतों और फकीरों के प्रवचन की भाषा रही वहां नानक, दादू , सुर ,तुलसी, मीरा ने काव्यात्मक अभिव्यक्ति देकर संवारा । स्वामी दयानंद ने हिंदी गद्य के माध्यम से जनमानस को जगायाऔर हिंदुस्तानी का प्रबल आग्रह लेकर महात्मा गांधी ने सत्याग्रह का शंखनाद किया।जहां यह सुभाष चंद्र बोस का आजादी का संदेश देने वाली जन जन की भाषा रही। वहीं भारत भारती के रूप में मानव अधिकारों का दमन करने वालों के विरुद्ध हुंकार भरती दिखाई पड़ी और भारतीयों को उनके प्राचीन गौरव का स्मरण कराती रही ।"आज हिंदी भाषा में लिखा गया साहित्य विभिन्न विषयों में हिंदी में किया गया शोध साहित्य एक बहुत बड़ा भंडार बन गया है ।आज इसके उच्च कोटि के साहित्य पर हिंदी भाषाओं को गर्व है।"3

हिंदी साहित्य का मूलाधार साहित्यकार का जीवन दर्शन होता है और इसलिए ही साहित्यकार अपने दर्शन के अनुकूल अपनी साहित्य में जीवन मूल्यों का निर्धारण करता है। जीवन की दृष्टि विशेष से देखना परखना ही जीवन दर्शन है।जीवन दर्शन का दर्शन शब्द दृश्य धातु में लयुट प्रत्यय लगने से बना है। जिसका अर्थ है देखना।साहित्य में दर्शन के दो रूप होते दृष्टिगत होते हैं प्रथम शास्त्रीय दर्शन ।द्वितीय जीवन दर्शन। शास्त्रीय दर्शन के तात्पर्य है दर्शन के शास्त्रीय दृष्टिकोण को प्रस्तुत करना अर्थात जीव, आत्मा ,परमात्मा ,जगत ,माया आदि पर विचार करना।शास्त्रीय दर्शन में किसी प्रसिद्ध दार्शनिक द्वारा स्थापित विशेष मत की गणना की जाती है जैसे अद्वैत वेदांत सांख्य दर्शन आदि ।जीवन दर्शन के अंतर्गत प्रत्येक व्यक्ति का जीवन के प्रति दृष्टिकोण चित्रित किया जाता है ।इसमें साहित्यकार के मत ,विश्वास ,नैतिक आदर्श ,मूल्य ,मान्यताएं और धारणाएं आती है।प्रत्येक साहित्यकार एक विशिष्ट दृष्टिकोण से जीवन का अध्ययन करता है वह अपने मनोभावों के अनुसार जीवन की समस्याओं संघर्षों और गति को देखता है ,तद् नुसार ही अपनी रचनाओं में जीवन की व्याख्या एवं आलोचना करता है ।अतः साहित्यकार का जीवन को दृष्टि विशेष से देखना परखना ही जीवन दर्शन है ।साहित्य पर साहित्यकार के संपूर्ण चिंतन एवं मनन की छाप पड़ती है ।

डॉ, सर्वपल्ली राधाकृष्णन ने जीवन को संयोग ,भाग्य और चरित्र के ताने-बाने से ग बुना रहस्यमय कपड़ा कहा है। जीवन में प्रेम की भी आवश्यकता है परंतु जीवन में केवल प्रेम की ही नहीं और न प्रेम जीवन का एकमात्र आधार है। प्रेम के साथ जीवन में संघर्ष एवं कर्म भी अनिवार्य हैं ।संघर्षों से विजय प्राप्त की जा सकती है कर्म द्वारा। संघर्ष ही मनुष्य को खरा बनाते हैं। अतः समस्त जीवन ही संघर्ष है। पग पग पर हमें लड़ना पड़ता है, युद्ध करना पड़ता है कायम रहने के लिए। जीवन के संघर्ष कल और परिस्थिति के अनुसार बदलते रहते हैं।संघर्ष में यह निश्चय नहीं किया जा सकता कि किसकी विजय हो ।संघर्ष अनादि एवं अनंत है।मानव सृष्टि में जब तक विषमता।संघर्ष निरंतर चलता रहेगा। "टेढ़े मेढ़े रास्ते का उमानाथ भी जीवन में संघर्ष को महत्व देता है।"4 जीवन में सुखदुख दोनों आते हैं किंतु सुख-दुख के संग्राम से भयभीत नहीं होना चा-हिए वरना दृढ़ता पूर्वक कर्म करते रहना चाहिए क्योंकि चलते रहना ही जिंदगी है और वह भी बिना यह जाने हुए कि हम कहां चलते हैं, किस तरफ चलते हैं ,किस लिए चलते हैं।प्रेम संगीत में भी कवि निरंतर कर्म की प्रेरणा देता है। कर्म जीवन का अभिन्न अंग है। जीवन की सफलता श्रेष्ठ कर्म करने से है।प्रत्येक व्यक्ति को अन्याय का शमन तथा न्याय का समर्थन करना चाहिए। समाज की कुरूपता को दूर करना भी जीवन का उद्देश्य है ।टेढ़ेमेढ़े रास्ते का उमानाथ यही कहता है सभी को सत्कर्म करने चाहिए- । मनुष्य कर्मानुसार फल प्राप्त करता है। बहुमूल्य जीवन का प्रत्येक क्षण काम में लाना चाहिए। अपने उद्देश्य तक पहुंचाने के लिए मनुष्य को मार्ग की बाधाओ तृष्णा एवं वासना का शमन करना आवश्यक है। जीवन नश्वर है ,क्षणभंगुर है ,यह सोचकर मनुष्य को मनुष्यता का व्यवहार करना चाहिए ।सेवा ,दया, प्रेम ,ममता, सहानुभूति,सहयोग आदि भावना को धारण करके मानव को जीवन की पूर्णता प्राप्त करनी चाहिए। वासुदेव दत्त का चित्रलेखा का भिक्षु उप गुप्त यही संदेश देता है।

प्राणी मात्र के साथ मानवता का व्यवहार करते हुए निरंतर आगे बढ़ते जाना ही जीवन का उद्देश्य है। इस प्रकार जीवन का उद्देश्य एहिक एवं पारलौकिक के प्रति है, जिसे मनुष्य कर्म ,परिश्रम एवं मानवचित गुणों द्वारा ही प्राप्त कर सकता है। भारतीय समाज में पाप पुण्य को विशिष्ट स्थान दिया गया है।भारतीयों का मत है कि जो पाप करता है वह नरक का भागी होता है और जो पुण्य करता है वह स्वर्ग का। अतः सर्वप्रथम पाप पुण्य के स्वरूप को समझ लेना आवश्यक है। पुण्य से तात्पर्य है पवित्र कार्य, श्रेष्ठ कर्म, समाज द्वारा मान्यता प्राप्त उचित कर्म अथवा कर्निय मानवीय कर्म। इसके विपरीत समाज के प्रतिकूल और अकर्निय कार्य एवं आचरण ही पाप है ।डॉक्टर राम रतन सिंह भ्रमर ने पाप पुण्य के स्वरूप की ओर संकेत करते हुए कहा है "यदि मनुष्य की आंतरिक प्रवृत्तियां विषय ऐसे कर्मों को रोकने की प्रेरणा देती है जो समाज के लिए अत्यंत घातक और गरहीत है तो उसका यह कृत्य कुकृत्य ही कहा जाएगा उसे पाप कहा जाएगा पुण्य नहीं ।"5 सामान्यतः सत्य ,अहिंसा, प्रेम ,असत ,सेवा ,दया तथा सहानुभूति आदि पुण्य कर्मों के अंतर्गत आते हैं तथा इसके विपरीत भाव पाप में।भारतीय इहलोग तथा परलोक दोनों में आस्था रखते हैं।उनका विश्वास है कि जो व्यक्ति श्रेष्ठ आचरण करता है उसका इह लोक तो बनता ही है ,परलोक भी सुधर जाता है।

नैतिकता समाज की आधार शिला है । प्रत्येक समाज अपने अंदर शांति तथा व्यवस्था स्थापित करने के लिए एक विशेष आचार्य पद्धति का निर्धारण करता है ।इस अचार पद्धति का उद्देश्य सामाजिक जीवन को व्यवस्थित तथा समृद्ध बनाना होता है ।समाज के कभी व्यक्ति परस्पर स्नेह, सहानुभूति ,दया ,करुणा ,सहयोग ,मित्रता ,त्याग एवं सेवा भाव रखकर व्यवहार करें तो इससे समाज में सु व्यवस्था आ जाती है। समाज का ऐसा सु व्यवस्थित रूप ही नैतिकता के नाम से अभिहित किया जाता है। अतः सामाजिक जीवन में शांति, सु व्यवस्था, समरुद्धि एवं समानता उत्पन्न करने वाली नैतिकता ही है।नैतिकता के तात्पर्य है जो नीति के विभूषित हो, मर्यादित हो और आदर्श की ओर संकेत करता हो ।प्रत्येक समाज की नैतिकता कीअपनी भिन्नभिन्न - कसौटी होती है ।एक समाज में जीस व्यवहार की प्रशंसा की जाती है, भिन्न स्तर वाले दूसरे समाज में उसकी निंदा हो सकती है।

इस प्रकार नैतिकता का स्वरूप देश का समाज वातावरण तथा विभिन्न परिस्थितियों के अनुसार भिन्नभिन्न होता है ।इसे - स्थाई सार्वो भौतिक सर्वकालिक एवं सर्वो लौकिक नहीं माना जा सकता। नैतिकता में मानव मात्र के कल्याण के साथसाथ - मानव मात्र की स्वतंत्रता और समता के आदर्शों को प्रमुख स्थान दिया जाता है । इसमें रंग जाति तथा विशिष्ट धर्म को ही नहीं अपनाया जाता,वरना समता को ध्यान में रखते हुए उच्च आदर्शों की कल्पना की जाती है। नैतिकता की सीमा में अबाध हो जाने पर मनुष्य परस्पर हितों का ध्यान रखते हुए सभी कार्य करते हैं ।भारतीय संस्कृति में परहित को सर्वाधिक महत्व दिया गया है।"नैतिकता मानव सभ्यता का मूलाधार है।"6 इसलिए समाज में नैतिकता की अत्यधिक आवश्यकता होती है। समाज में फैली विश्रृंखलता ,स्वेच्छाचरितता ,दुराचारिता एवं अ व्यवस्था को दूर करने में नैतिकता का विशेष सहयोग रहता है ।नैतिकता के माध्यम से ही जीवन की विषमताओं विफलताओं तथा कठौताओं को दूर करने का प्रयास किया जा सकता है नैतिकता का चरम लक्ष्य सामाजिक सामंजस्य को बनाए रखना है।नैतिक मान्यताओं के पीछे प्रत्येक युग की अर्थव्यवस्था और सांस्कृतिक मान्यताओं का हाथ होता है। भारतीय संस्कृति के अनुसार नारी की रक्षा का उत्तरदायित्व पुरुष पर होता है। स्त्री को आश्रय देना ,उसकी रक्षा करना यह पुरुष का कर्तव्य है और स्त्री को अपनाकर अपने को पूर्ण बना ले ।सृष्टि में पुरुष अपूर्ण है क्योंकि उसके म मत्व पर केंद्रीयभूत होने के कारण उसमें दया, त्याग , सहानभूति,आदि की कोमल भावनाओं का अभाव है ।स्त्री और पुरुष के मिल जाने से जीवन पूर्ण होता है। फिर कामवासना का भी प्रश्न स्त्री और पुरुष के साथ होने से हल हो जाता है, इसीलिए विवाह का जन्म हुआ है ।विवाह एक पवित्र बंधन है जिसमें स्त्री पुरुष सदा सदा के लिए बंध जाते हैं ।

संक्षेप में हिंदी भाषा हमारी निश्चित रूप से राष्ट्रभाषा होकर सभी भारतीयों की शान है।और भारतीय संस्कृति यह गंगा जमुना संस्कृति मानी जाती है।अर्थात विविधता में एकता यही भारतीयों की विशेषता रही है ,उसी प्रकार अनेक भाषा भाषीयो को लेकर चलने वाली हिंदी यह प्रमुख भाषा है ।और उस भाषा में एकता का बोध कराना यही जीवन दर्शन है ।और यही जीवन दर्शन हिंदी साहित्य में विपुल मात्रा में बिखरा पड़ा है।आशा है, इसका दर्शन हमें हिंदी साहित्य पढ़ने से निश्चित रूप से होगा।

पाद टिप्पणी :

1) डॉक्टर सुदेश, भाषा साहित्य और संस्कृति :सार्थक प्रकाशन नई दिल्ली पृ-95
2)डॉक्टर रविंद्र नाथ मिश्रा , साहित्य विविध परिदृश्य:विशाल प्रकाशन दिल्ली पृ-20

3) डॉ नरेश कुमार ,मानक भाषा :रितिका प्रकाशन दिल्ली पृष्ठ 35
4) भगवती चरण वर्मा, टेढ़े-मेढ़े रास्ते: पृ 190
5) रामयतन सिंह , हिंदी दस सर्वश्रेष्ठ कथात्मक प्रयोग :भ्र म र संपादक अरविंद गुर्टू, : पृ-103
6) डॉक्टर विदूला सिंह ,भगवती चरण वर्मा साहित्य और जीवन दर्शन: शिरीष प्रिंटर्स दिल्ली 7.

समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण

प्रा. डॉ. कदम एच. पी.
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

प्रस्तावना

जागतिक राजकारणात अपरिहार्यपणे अनेक राष्ट्रांचे परस्परांशी संबंध व संघर्ष निर्माण होत असतात. केवळ स्वत:च्या भौगोलिक मर्यादेत राहून कोणत्याही राष्ट्राला अलिप्तपणे सुखी व संपन्न जीवन जगणे शक्य नसते. परंतु या सिद्धांताला छेद देत भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी अलिप्ततावादाचे धोरण स्वीकारले, रुजविले असे म्हणता येईल. अलिप्ततावादाचे तात्पर्य आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात लष्करी स्वरूपाच्या व गटातटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहणे म्हणजे अलिप्ततावाद होय. भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी सूत्रे हातात घेतली तेव्हा त्यांच्यासमोर अनेक आव्हाने होती. देशाची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती सुधरवणं हे मोठं आव्हान तर होतंच, पण जगभरात ब्रिटीश इंडिया ही जी ओळख निर्माण झाली होती. ती मिटवून स्वतःचं अस्तित्व निर्माण करणं ही सर्वात मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर होती. कारण, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधरवण्याचा मार्ग यातूनच तयार होतो. अलिप्तता हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम पंडित नेहरूंनी 1954 मध्ये कोलंबोतील एका भाषणात केला. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात लष्करी स्वरूपाच्या व गटातटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहणे म्हणजे अलिप्ततावाद होय. म्हणजेच 'होकारात्मक तटस्थता' असा अलिप्ततेचा अर्थ लावला जातो. अशाप्रकारच्या भारताचे परराष्ट्र धोरण यशस्वीपणे राबविण्याच्या दृष्टीने अलीप्ततावादाच्या माध्यमातून झालेल्या प्रयत्नांचा अढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. भारताच्या परराष्ट्र धोरण विषयक तत्वे आणि विचारसरणीचा अभ्यास करणे.
2. अलिप्ततावादाची भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील भूमिका जाणून घेणे.
3. समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण अभ्यासणे.
4. अलिप्ततावादी धोरणाचे भारताच्या समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध व शांतता प्रस्थापनेतील योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही विषयाचे किवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण याचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण याचे अध्ययन पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील मित्रत्वाचे व संघर्षाचे संबंध

आधुनिक यंत्रयुगात आर्थिक विकास व अधिकाधिक उत्पादन यांचा अवलंब केल्या खेरीज कोणत्याही राष्ट्राला सामर्थ्यसंपन्न होता येत नाही. सुसज्ज प्रयोगशाळा, अलौकिक बुध्दीचे शास्त्रज्ञ, उत्कृष्ट शिक्षणव्यवस्था व सिद्ध झालेल्या प्रयोगांचा व्यापारी उपयोग करण्याची तयारी इ. गोष्टी राष्ट्राचे आंतरराष्ट्रीय संबंधातील स्थान ठरविण्याला कारणीभूत ठरतात. विशेषत: प्रचंड कारखान्यांसाठी लागणारा कच्चा माल व उत्पादन केलेल्या मालासाठी बाजारपेठा आंतरराष्ट्रीय संबंधात संघर्ष

निर्माण करण्याला कारणीभूत होतात. लष्करी सुसज्जता, संहारक शस्त्रांचा शोध, उत्कृष्ट शिक्षण दिलेले खडे व राखीव सैन्य, युद्धविशारद सैन्याधिकारी इत्यादींची राष्ट्रसामर्थ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यकता असते. पहिल्या महायुद्धात इंग्लंडने तयार केलेले रणगाडे, जर्मनीच्या पाणबुड्या व दुसऱ्या महायुद्धात अमेरिकेने वापरलेला अणुबाँब, ही त्या राष्ट्रांना जागतिक राजकारणात निर्णायक महत्त्व मिळवून देण्याला कारणीभूत ठरली. त्याशिवाय स्थिर शासन व कठीण परिस्थितीतही राष्ट्राच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पाठपुरावा करणे यांतच राष्ट्राच्या मनोधैर्याची कसोटी असते; तर अंतर्गत बंडाळी, अस्थिर शासनसंस्था, रक्तपात, लुटालूट, राष्ट्राला जागतिक राजकारणात मागे पाडण्यास कारणीभूत होतात. दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या जागतिक परिस्थितीत जीवनविषयक तत्वज्ञानाच्या वैचारिक संघर्षाला अधिकच तीव्रता व कटुता प्राप्त झाली आहे. कोणत्याही राष्ट्राला जगात आज मान्यता पावलेल्या लोकशाही व साम्यवाद ह्या दोन विचारसरणींपैकी कोणती जवळची वाटते, यावरूनच त्याचे आंतरराष्ट्रीय संबंधातील मित्रत्वाचे व संघर्षाचे संबंध प्रस्थापित होतात. वैचारिक दृष्टीकोन समान नसल्यास केवळ समान संकटामुळे परस्परांच्या निकट आलेली राष्ट्रे अधिक काळ मित्रत्वाने राहू शकत नाहीत, हे मागील काही वर्षांच्या अनुभवाने सिद्ध झाले आहे.

अलिप्ततावादी धोरणाचे महत्त्व

भारताच्या बाबतीत आजही अलिप्ततावाद परराष्ट्र धोरणाचा गाभा आहे. त्यामुळेच भारत इतर राष्ट्रातील प्रश्न, शांततेच्या चर्चेन्या मार्गाने सोडवणे संयुक्त राष्ट्र संघटनेला समर्थन देणे ही तत्वे आजही भारत अनुसरुन आहे. परराष्ट्र धोरणातील स्वायत्तता हा अलिप्ततावादी विचारसरणीतील महत्वाचा मुद्दा आहे. भारतासह इतर देशासाठीही महत्वाचा आहे. त्यामुळे विचार म्हणून किंवा चळवळ म्हणून उद्दिष्टांमध्ये फारकत केल्यास अलिप्ततावादाची राजकीय स्वरुपाची उद्दिष्टे पूर्ण झाली आहेत. पण आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टे आजही साध्य झालेली नाहीत. तिसऱ्या जगातील देशांना आजही गरिबी उपासमार लोकसंख्या, निम्न जीवनस्तर, बेकारी, निरक्षरता अशा प्रकारच्या समस्या भेडसावत आहेत. आज चीन व अमेरिका जगावर अन्याय कारक धोरणे लादत आहेत. त्यांचीच मनमानी चालवीत आहेत. थांबविण्यासाठी आज अलिप्ततावादी चळवळीची गरज भासत आहे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. अलिप्ततावादी धोरणानुसार वसाहतवादाचे चटके बसलेल्या आणि नव्याने स्वतंत्र झालेल्या आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देशांचा आता पुन्हा महासत्तांच्या नादी नं लागता एकेमेकांना साहाय्य करून पुढे जाण्याचा हा प्रयत्न होता. साधनसामुग्री, शस्त्रास्त्रे यांचं पुरेशी भांडवल नसतानाही केवळ एकजुटता आणि निषेध याच्या जोरावर या देशांनी अनेक आफ्रिकन देशांना पारतंत्र्यातून बाहेर पडण्यासाठी मदत केली होती. सुरवातीच्या काळात शीतयुद्धाच्या राजकरणात अडकून नं राहता आपले इन्टेरेस्ट जपण्याचा भारताचा प्रयत्न सुरवातीला चांगलाच चालला. अवघ्या दशकापूर्वी स्वतंत्र झालेल्या देशाचा पंतप्रधान त्यावेळेला जागतिक स्तरावरचा नेता झाला होता.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात लष्करी स्वरुपाच्या व गटातटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहणे म्हणजे अलिप्ततावाद होय. अलिप्ततावाद म्हणजे तटस्थ राहणं नव्हतं तर मोठ्या देशांच्या प्रभावाखाली नं येता निर्णय स्वतः घेण्याचं स्वतंत्र होतं. याही परिस्थितीत नाटो सारखी लष्करी युती नं करता भारत आपले इंटरेस्ट जपत होता. 1965 च्या पाकिस्तान विरुद्धच्या युद्धात जेव्हा अमेरिका आणि इतर पाश्चिमात्य देशांनी शस्त्रात्रे पुरवण्यास बंधनं घातली तेव्हा भारतानं लगेच रशियाबरोबर युद्ध विषयक करार करत हत्यारांचा आणि पाठिंब्याचा बंदोबस्त केला होता. हा करार अलिप्ततावादाचेच एक महत्वपूर्ण फलित होते. दुसरे महत्व असे आहे की, अशाप्रकारचा करार करताना दोन देश समान पातळीवर येऊन करार करतात. मात्र संरक्षण विषयक करारात कोणतातरी एक पावरफुल देश तुमच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेतल्यासारखं वागतो. भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणामुळे रशिया आणि अमेरिका हे दोन्ही देश भारताला आपल्याकडे वळवण्यासाठी नेहमी प्रयत्नशील असत यामुळे भारत आपल्या गरजेनुसार दोघांशी संबंध प्रस्थापित करू शकत होता. याव्यतिरिक्त भारताला जगात मान होता त्याच कारण म्हणजे भारताची बाजू नैतीकतेची होती.

तत्कालीन परिस्थितीत नवीन स्वतंत्र झालेल्या देशांच्या स्वातंत्र्याचे व सार्वभौमत्वाचे रक्षण भारताच्या अलिप्ततावादाचे धोरणाने झाले पाहिजे असे नेहरूंचे होते. कारण शांततेच्या धोरणामुळे भारताला आपला सर्वांगिण विकास करता येईल. शिवाय भारतीय स्वातंत्र्याला व लोकशाहीला अंतर्गत धोक्यापासून संरक्षण मिळेल असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. कोणत्याही देशातील अंतर्गत धोरण आणि परराष्ट्रीय धोरण या दोन्हीचा आद्य हेतू देशाचे आणि देशांतर्गत जनतेचे हिस साधण्याचे असतो. त्यादृष्टीने

संरक्षण विषयक धोरण, भौगोलिक, लोकमत आणि आपल्या परंपरा सगळेच विचारात घ्यावे लागते. पं. नेहरूंना जागतिक शांतता अपेक्षित होती. याकरीता अंतर्गत शांतता बरोबर बाहय शांतता अपेक्षित होती याकरीता सीमेवरील सीमाबाहय देशांत शांतता राखण्यासाठी अनेक देशांना धोरणात समाविष्ठ करणे नेहरूंना अपेक्षित होते. भारताला यामुळे शांतता व सहकार्य देशांचा सर्वांगिण विकास करणे शक्य होईल व अधिक काळ देशांचा सामाजिक, आर्थिक, व सर्वांगिण विकास करणे अधिक सोईचे होईल. असा त्यांचा आशावाद होता. याबरोबरच त्यांना अमेरिका, रशिया या महासत्तांच्या गटामध्ये सामील न होता जागतिक व्यासपीठावर भारतास सन्मानाचे स्थान मिळविता येईल असाही आशावाद होता. अशाप्रकारे महासत्तांच्या बलाढय शक्तींशी तोंड देण्यासाठी अलिप्ततावाद या माध्यमातून तिसऱ्या शक्तीच्या निर्मितीची आवश्यकता तत्कालीन परिस्थितीत व्यक्त करण्यात आली.

समारोप

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू भारताच्या अलिप्ततावादाची धोरणाचे स्पष्टीकरण करताना म्हणतात की, "कोणत्याही राष्ट्राचे अंकित म्हणून न राहता, आम्ही एक स्वतंत्र राष्ट्र या नात्याने आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये भाग घेऊ; आम्ही सत्तागटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहू इच्छितो. अमेरिका, रशिया या महासत्तांच्या गटामध्ये सामील न होता जागतिक व्यासपीठावर भारतास सन्मानाचे स्थान मिळविता येईल." त्यामुळेच विधायक क्रियाशील व निश्चित स्वरूपाचा नीतीप्रवाह म्हणून अलिप्ततावादी धोरणास महत्त्व आहे. आजही या धोरणाचे अंतरराष्ट्रीय स्तरावर असणारे एक महत्वपूर्ण धोरण मानले जाते. हेन्री किसिंजर यांनी त्यांच्या 2014 च्या वर्ल्ड ऑर्डर या पुस्तकात भारत आणि यूएसच्या सुरुवातीच्या इतिहासामधील धागा पकडून भारताच्या अलिप्ततावादाचे धोरण मान्य केले होते. या धोरणाचे कौतुक करताना अमेरिकेचे हेन्री किसिंजर म्हणतात की, "या धोरणाचा सार असा होता की यामुळे भारताला शीतयुद्धाच्या काळात दोन्ही ब्लॉकमधून पाठिंबा मिळू शकला अमेरिकेकडून विकास सहाय्य आणि अमेरिकेच्या बौद्धिक वर्गाचा नैतिक पाठिंबा मिळवला तर सोव्हिएत गटाकडून लष्करी मदत आणि राजनैतिक सहकार्य मिळवले." भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अलिप्ततावादाला महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले. हे धोरण विधायक क्रियाशील व निश्चित स्वरुपाचे आहे. शेवटी असे म्हटले जाऊ शकते की, आंतराष्ट्रीय क्षेत्रातील एक कायम टिकणारा नीती प्रवाह म्हणून अलिप्ततावादी धोरणास महत्व आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. हॅन्स कोचलर - लोकशाही आणि कायद्याचे आंतरराष्ट्रीय नियम
2. अँड्र्यू लिंकलेटर -आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे सिद्धांत
3. प्रा. जे. एन. दिक्षित - भारतीय विदेश नीती, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली.
4. प्रा. पवन कुमार - भारत की विदेश नीती, ओमेगा पब्लिकेशन. नई दिल्ली.
5. डॉ. बी. डी. तोडकर - भारत आणि जग, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे.
6. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर - भारत आणि जग, सकाळ पेपर्स, जून 2005
7. व्ही. बी. पाटील - भारताचे परराष्ट्र धोरण, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे 2005.

कृषी पर्यटन : महत्व, आवश्यक सुविधा,फायदे आणि अडचणी

प्रोफेसर डॉ. एम.डी.कच्छवे
वाणिज्य विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जिल्हा परभणी.

प्रस्तावना :-

अति प्राचीन काळापासून मनुष्यला भूतकाळातील ऐतिहासिक घटना, किल्ले ,मंदिरे ,राजवाडे, लेण्या इत्यादीचे त्याला कुतूहल वाटत असते. जे भूतकाळात झाले ते जाणून घेण्यासाठी तो नेहमी धडपडत असतो. मानवाची ही नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. म्हणून माणूस त्या ऐतिहासिक स्थळांना भेट देण्यासाठी प्रवास करतो. त्यांनी केलेल्या प्रवासास पर्यटन असे म्हणतात .जी व्यक्ती असा प्रवास करते त्या व्यक्तीला पर्यटक असे म्हणतात. पर्यटनाचा मुख्य उद्देश मानवी जीवन आनंददायी बनविणे आहे. पर्यटनाची व्याप्ती ही काळानुरूप बदलत असते. प्राचीन काळी पर्यटन हे देवधर्म,यात्रा, जत्रा इत्यादीसाठी पायी किंवा बैलगाडीने प्रवास करीत करण्यात येत होते.आजच्या आधुनिक काळात पर्यटनाची व्याप्ती पूर्णपणे बदलत गेली आहे .मनोरंजनासाठी फिरायला जाणे ,आनंद मिळविणे मौजमजा करणे इत्यादीसाठी पर्यटन केले जात आहे. पूर्वी पर्यटन हे पायी बैलगाडी, घोडागाडी इत्यादीने देखील जात होते .मुक्काम हा ठराविक गावात किंवा धर्मशाळेत असायचा .तिथे राहण्याची व जेवणाची पर्यटकाला चिंता नसायची. अलीकडच्या काळात मोटार गाडी रस्ते वाहतुकीमुळे प्रवास केला जात आहे. हॉटेल, लाॅज, रेस्टॉरंट इत्यादी ठिकाणी राहण्याची व जेवणाची सोय उपलब्ध होत आहे. या सर्व गोष्टी घरबसल्या बुकिंग करूनच मनुष्य प्रवासाला बाहेर पडत आहे.पर्यटनाला आलेल्या पर्यटकाला सेवा पुरविण्यासाठी रोजगार निर्मिती होत आहे. उदा. वस्तूंची विक्री, भाजीपाला व फळे ,दूध, मार्गदर्शक इत्यादी पर्यटन हा एक प्रमुख आर्थिक व्यवसाय आहे. पर्यटन व्यवसायापासून मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन प्राप्त होते व रोजगाराच्या संधी प्राप्त होताना पाहावयास मिळतात. पर्यटक आपल्या आवडीनुसार पर्यटन स्थळाची निवड करतो .21 व्या शतकात पर्यटन हा व्यवसाय सर्वात जलद गतीने विकसित होत आहे. या व्यवसायात भांडवल गुंतवणूक कमी आणि फायदा जास्त असल्यामुळे विकसित आणि विकसित देशाचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे. मानवाला त्याच्या दैनंदिन जीवनातून विरंगुळा मिळावा म्हणून तो पर्यटनासाठी बाहेर पडत आहे. कोणत्याही प्रदेशातील पर्यटन व्यवसायाचा विकास हा वाहतूक सेवा निवासी सेवा मनोरंजनाचा ती बाजारपेठ इत्यादी घटकावर अवलंबून असते.आर्थिक विकास साधणारा व्यवसाय म्हणून पर्यटन हा जागतिक उद्योग बनला आहे.

'पर्यटन ' संज्ञा प्रवास (Tour)या शब्दाशी संबंधित आहे. प्रवास (Tour)हा शब्द लॅटिन भाषेतील(Tornos) या शब्दापासून आलेला आहे.(Tornos) शब्दाचा मूळ अर्थ वर्तुळ किंवा वर्तुळाकार असा आहे. या शब्दापासून वर्तुळाकार प्रवास हा शब्द रूढ झाला. एका व्यक्तीने किंवा व्यक्ती समूहाने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी अभ्यासासाठी मनोरंजनासाठी किंवा इतर कामासाठी केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन होय .पर्यटन हे पूरस्थितीच्या वेळ घालवण्याचे एक साधन म्हणून जगभरात लोकप्रिय झाले आहे .निसर्गाची ही विविध रूपे पर्यटकांसाठी आकर्षणाचा बिंदू ठरत आहे.(Tourist) हा शब्द लॅटिन भाषेतील(Tourn) या शब्दापासून आलेला आहे.पर्यटना जी व्यक्ती प्रत्यक्षात पर्यटन करते त्या व्यक्तीला पर्यटक (Tourist)असे म्हणतात. पर्यटनाचा मुख्य उद्देश मानवी जीवन आनंददायी बनविणे आहे. पर्यटनाची व्याप्ती ही काळात बदलत असते प्राचीन काळी पर्यटन हे देवधर्म यात्रा जत्रा इत्यादीसाठी पायी किंवा बैलगाडीने प्रवास करीत करण्यात येत होते. पर्यटन ही एक प्रक्रिया आहे. कृषी पर्यटन हे कृषी व पर्यटन या विभागाचा समन्वय आहे .पर्यटक शेताला भेट देतील शेतीच्या विविध पैलूचे दर्शन व अनुभव घेतील .ताजा भाजीपाला फळे खरेदी करून प्रदर्शन मुक्त वातावरणाचा आनंद घेतील तसेच ग्रामीण भजन ,जागरण, गोंधळ, भारुड ,कीर्तन, प्रवचन अशा विविध लोककलांचा आनंद घेतील यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील दरी कमी होईल. ग्रामीण माणूस शहरी भागाला जोडला जाईल. आनंद मिळविण्यासाठी मनोरंजनासाठी प्रवासी संकल्पना सर्वप्रथम युरोपमधील रोमन लोकांनी रुजवली .ग्रामीण भागात नैसर्गिक साधन संपत्तीची श्रीमंती आहे. ती शहरातील लोकांना सारखी आकर्षक करत असते. शेती ही संकटात

सापडली असून शेतीत राबणारा शेतकरी हा संकटात आहे .संकटातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांना स्वतःलाच मार्ग काढावा लागतो .कृषी आधारित व कृषी प्रक्रिया उद्योगाबरोबरच शेतकऱ्यांनी कृषी पर्यटनाचा विचार केला तर निश्चितच त्याच्या उत्पन्नात वाढ होऊन ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय राहणार नाही. शेतकऱ्यांना या व्यवसायाची कल्पना यावी म्हणून कृषी पर्यटनामधून देशातील ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास त्यांना मिळते .कृषी पर्यटन हा एक कृषीवर आधारित व्यवसाय असून तो सर्वांसाठी खुला आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून पर्यटकांना कृषी क्षेत्रात संबंधी माहिती मिळतेच तेथील हस्तकलेच्या वस्तू ग्रामीण लोकांच्या दैनंदिन जीवनाचे तसेच सांस्कृतिक व परंपरांची देखील माहिती मिळते बंदिस्त शहरी जीवनाला कंटाळून मुक्तपणे नैसर्गिक जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी उत्सुक असणारे पर्यटन एखाद्या शेतकऱ्याच्या शेतात किंवा निसर्गाच्या सानिध्यात असणाऱ्या गावात राहण्यासाठी वेळ घालवण्यासाठी येत असतात .त्यांची जेवणाची राहण्याची करूणुकीची फिरण्याची सोय केलेली असते .ही पर्यटक तेथे आपल्या वेळेनुसार आनंदाने राहता राहतात.

• **संशोधनाचे उद्देश :-**

खालील गृहीतके निश्चित करून संशोधनाचे उद्देश निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

1)पर्यटन आणि पर्यटक यांची संकल्पना स्पष्ट करणे

2)कृषी पर्यटनाचे महत्त्व शोधणे

3) कृषी पर्यटना साठी आवश्यक बाबी शोधणे

4) कृषी पर्यटनाचे फायदे जाणून घेणे

5) कृषी पर्यटनासमोर येणाऱ्या अडचणी शोधणे

6) निष्कर्ष काढणे.

• **संशोधनाची गृहीतके :-** संशोधनाची गृहीतके खालील प्रमाणे आहेत.

1)अलीकडच्या काळात शहरी भागातील लोक ग्रामीण भागात जाऊन आपला वेळ घालवताना दिसत आहेत .

2) कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत बनत आहे कृषी पर्यटनाच्या ठिकाणी सर्व सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात असल्यामुळे दिवसेंदिवस पर्यटकांची संख्या वाढत आहे.

• **संशोधन पद्धती :-** वरील उद्देश गृहीत धरून शोध प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी शोधनिबंध, क्रमिक पुस्तके, मासिके, इंटरनेट , संदर्भ ग्रंथ इत्यादीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

• **पर्यटनाची व्याख्या :-**

1) "शेती आणि शेतीशी संबंधित उपक्रम पाहण्यासाठी केलेला प्रवास म्हणजे कृषी पर्यटन होय." 2) "पर्यटनातून रोजगार निर्माण करणे गरीबी दूर करणे यासारख्या मानवी प्रयत्नांची एक ठोस अशी व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे कृषी पर्यटन होय. "

• **भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ :-** पर्यटन उद्योगाच्या भारतातील विकासाबाबत इसवी सन 1963 मध्ये समिती नेमण्यात आली होती या समितीने 1965 मध्ये पर्यटन खात्याअंतर्गत हॉटेल महामंडळ भारतीय पर्यटन महामंडळ व भारतीय पर्यटन वाहतूक महामंडळ अशी स्वतंत्र महामंडळ स्थापन केली तिन्ही महामंडळी विसर्जित करून एका मंडळात दिलेलीकरण करण्याचे ठरले त्यानुसार ऑक्टोबर 1966 मध्ये भारतीय पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली.

• **कृषी पर्यटनाचे महत्त्व :-** शेती संदर्भात माहिती व मनोरंजनासाठी कृषी प्रवचन आवश्यक आहे. सध्याच्या या बदलत्या काळा शेतीकडे पाण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे .प्रयोगशील व प्रगत शेतकरी आपल्या शेती व्यवसायाला कृषी पर्यटनाची जोड देताना दिसून येतात .कृषी पर्यटनामुळे समाजातील लोकांचे मनोरंजन होते .नवनवीन शेतीचे उत्पादन, तंत्र उत्पादन रचना माहिती, शेती उपशागतीचे आधुनिक लहान-मोठे यंत्र ,अवजारे ,सिंचन पद्धती ,पिकांची माहिती इत्यादी कल्पना येण्यास मदत होते यामुळे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून शेतकऱ्यांमध्ये वाढ होते .याचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण भागात लोकांचे उत्पन्न शेतमाल

उत्पादन उत्पादकता पूरक उद्योग विकास रोजगार व राहणीमान इत्यादी मध्ये वाढ होण्यास मदत होते. ग्रामीण भागामध्ये पर्यटकांना शेतावर प्रत्यक्ष चालणाऱ्या सर्व कामांमध्ये समाविष्ट केले जाते. यामध्ये दूध काढणे, भाजीपाल्याची लागवड करणे, मिरचीची तोडणी करणे ,शेतावर नांगर करणे ,एखाद्या पिकाची काढणी करणे इत्यादी सर्व कामांमध्ये त्यांना समाविष्ट केले जाते .यामुळे त्यांना ग्रामीण कृषी कार्याचा अनुभव मिळतो .ग्रामीण भागातील विविध यात्रा, सण-उत्सव ,आठवडी बाजार व त्यातील विविध वस्तू त्यांना विकत घ्याव्या वाटतात .ग्रामीण भागातील विविध खेळ ,विटी दांडू लंगडी ,लपंडाव यांचा ते मनसूक्त आनंद घेतात तसेच कृषी पर्यटन केंद्रात रात्रीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणावर गवळणी, भारुड, जागरण, गोंधळ ,लावणी इत्यादी ग्रामीण संस्कृतीची ओळख करून देणाऱ्या संस्कृती कार्यक्रमाचे आयोजन केलं जाते.कृषी पर्यटनामध्ये शेतावरील विविध जनावरे ,शेळ्या ,मेंढ्या ,गाई, म्हशी आणि बैल तसेच शेतीपूरक व्यवसाय यामध्ये कुक्कुटपालन, मच्छी पालन ,शेळीपालन, ससे पालन ,वराह पालन इत्यादीची माहिती देणे तसेच वस्तू खरेदी करणे .मळ्यातील बैलगाडीमध्ये सफर करणे, ट्रॅक्टर वर फेरफटका मारणे इत्यादी गोष्टीतून त्यांना खूप आनंद मिळतो.

1) शेतावरील मुक्काम त्यांना नेहमीच्या शहरी वातावरणापासून दूर घेऊन जातो.
2) ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या पदार्थांची चव त्यांना अधिक चांगली वाटते चुलीवरची ज्वारीची भाकरी त्यांना चांगली वाटते .
3) अशा वातावरणात एक दोन दिवसाच्या मुक्कामामध्ये ते शहरी भागातील वातावरण विसरून जातात. निसर्गाच्या सानिध्यात एकरूप होऊन जातात.
4) ताण-तणाव विसरून जातात आणि ग्रामीण जीवनामध्ये रमून जातात त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारत जाते .
5) शेतीपूरक उद्योगाचा विकास करणे व नवीन शेतीविषयक तंत्राची माहिती उपलब्ध करून देणे
6) कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकास होतो
7)कृषी पर्यटनामुळे व्यवसाय नियोजनबद्ध पद्धतीने व योग्य व्यवस्थापन तत्त्वाचा अवलंब करून यशस्वी करता येतो
8) पारंपारिक शेतीचा त्याग करून आधुनिक पद्धतीने शेती करणे शक्य होते
9) कृषी पर्यटनामुळे उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार इत्यादीमध्ये वाढ घडून आणता येते
10) कृषी पर्यटनामुळे प्रयोगशील व प्रगत शेतकऱ्यांना आपल्या शेती व्यवसायाला कृषी पर्यटनाची जोड देता येते
11) कृषी पर्यटन केंद्र सुरू करताना कृषी पर्यटनाकडे एक व्यवसाय म्हणून पहावे डोंगराच्या कुशीत किंवा कमीत कमी अंतरावर दर्या खोऱ्यात नदी नाले जंगल इत्यादी ठिकाणी पर्यटकांना पोहोचण्यासाठी रस्ते असावे.
12) कृषी पर्यटन केंद्रासाठी निवडलेल्या ठिकाणी हे निसर्गरम्य असावे .

• कृषी पर्यटन केंद्रावरील सोयी सुविधा :-

पर्यटन केंद्र सुरू करण्याचा निश्चय झाल्यानंतर पर्यटन केंद्रावर खालील सुविधा असणे महत्त्वाचे असते. त्या सुविधा कमीत कमी खर्चामध्ये कशा देता येतील याकडे विचार करणे महत्त्वाचे असते .

1) रस्त्याची सुविधा :-पर्यटकांना पर्यटन केंद्रावर पोहोचण्यासाठी रस्ता असावा.
2) झाडे व फुले लावावी :- रस्त्याच्या दोन्ही कडेला सुंदर फुलांची व फळांची झाडे असावीत
3) स्वागत कक्ष उभारावा :- पर्यटक पर्यटन केंद्रावर पोहोचल्यानंतर स्थानिक परंपरेनुसार त्याचे स्वागत करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा असावी. स्वतः उपस्थित राहिल्यास अधिक चांगले.
4) स्वच्छ व सुंदर घरकुल :- पर्यटन केंद्रावर पर्यटक आल्यानंतर त्याला राहण्यासाठी स्वच्छ व सुंदर घरकुल असावे. या घरकुलासाठी लाकूड ,बांबू ,गवत व स्थानिक साधनांचा वापर करावा. नैसर्गिक साधनांचा वापर केल्यामुळे पर्यटकांना त्या ठिकाणी प्रसन्न वाटते.
5) पोहण्यासाठी सुविधा :- पर्यटन केंद्रावर किंवा आसपास तलाव ,नदी ,कालवे, विहीर ,स्विमिंग पूल असावा त्यामुळे त्यांना पाण्यात पोहण्याचा ,उड्या ,डुबक्या मारण्याचा आनंद मिळतो त्यामुळे ते आपला जास्तीचा वेळ घालतील.

6) घोडा गाडी व बैलगाडीची सोय :- पर्यटन स्थळावर लहान मुलांना फिरण्यासाठी वेगवेगळ्या साईट पाहण्यासाठी बैलगाडी, घोडा गाडी ,घोडा स्वारीची, उंटासह सवारी ची सोय असावी.

7) पशुपक्षी व प्राणी संग्रहालय :- कृषी पर्यटन स्थळावर कुकुट पालन, शेळी पालन ,मेंढी पालन, जनावरांचा गोठा ,ससे पालन, कबूतर पालन ,मोर ,बदक, चिमण्या इत्यादी पशु पक्षी असावेत त्यामुळे पर्यटकांच्या आनंदात भर पडेल.

8) शेतीची अवजारे :- पर्यटकांना नेहमी शेतकरी व शेतीच्या कामाबद्दल माहिती करून घेण्याची उत्सुकता असते. त्यांना शेतातील नांगरणी, पेरणी, खुरपणी ,पिकाला पाणी देणे पिक कापणे ,हुरडा पार्टी , गुरे राखणे इत्यादी गोष्टी त्यांना प्रत्यक्ष दाखवाव्यात त्यामुळे ते वारंवार येतील.

9) संग्रहालयाची सुविधा :- पर्यटन केंद्रावर संग्रहालय असावे त्यामध्ये शेतीची अवजारे व त्यांची माहिती परिसरात उपलब्ध असणारे प्राणी, पशुपक्षी यांची चित्रे व माहिती गावांची ऐतिहासिक ,सामाजिक, धार्मिक पार्श्वभूमी चित्ररूप असावे. सांस्कृतिक सण ,समारंभ इत्यादी गोष्टी संग्रहित असाव्या.

10) स्थानिक खेळ :- पर्यटकांच्या मनोरंजनासाठी स्थानिक खेळ उदाहरणार्थ विटी दांडू ,लपंडाव , कबड्डी, कीर्तन ,भजन , कथाकथन, भारुड गवळण ,पोवाडा कार्यक्रमही त्यांच्या इच्छेनुसार आयोजित करावीत.

11) विक्री केंद्र :-पर्यटकांना स्थानिक वस्तूंची खरेदी करता यावी म्हणून पर्यटन केंद्रावर वेगवेगळी फळे, भाजीपाला ,फुले,कंदमुळे ,औषधी वनस्पती ,लोणचे पापड, हस्तकलेच्या वस्तू इत्यादी.

12) हाॅटेल व निवासाची सोय :- कृषी पर्यटन केंद्रावर पर्यटकांना स्थानिक भोजन व नाश्त्याची मेजवानी मिळावी म्हणून त्यांच्या आवडीनुसार अन्नपदार्थ उपलब्ध करून देण्यासाठी रेस्टॉरंट असावे.

13) संरक्षण यंत्रणा :- आपल्याकडे आलेल्या प्रत्येकांची त्यांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेणे हे आद्य कर्तव्य असते म्हणून त्यांना जंगली प्राणी किंवा पाळीव प्राण्यांपासून इजा होणार नाही याची काळजी घ्यावी त्यांचे साहित्य चोरीला जाणार नाही याची दक्षता घ्यावी अचानक उद्भवणारे आपत्तीला सामोरे जाण्यासाठी संरक्षण यंत्रणा असावी.

14) नोंदवही व सूचनापेटी :- पर्यटन केंद्रावर येणाऱ्या पर्यटकांच्या प्रतिक्रिया नोंदविण्यासाठी नोंदवही असावी.त्यात पर्यटकांचा पूर्ण पत्ता, मोबाईल नंबर लिहिण्यास सांगावे किंवा तशी व्यवस्था नोंद करावी .त्यांच्या काही सूचनांचा स्वीकार करण्यासाठी सूचना पेटी ठेवावी.

15) विविध भाषा येणारा नोकरदार नियुक्त करावा :-   पर्यटक हे काही जाणून घेण्याच्या उद्देशाने पर्यटन केंद्रावर येत असतात त्यांची भाषा वेगवेगळी असते. त्यांच्याच भाषेमध्ये संवाद साधण्यासाठी तशी यंत्रणा असावी .त्यांच्या शंकांचे समाधान करावे त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांची अभ्यासपूर्ण उत्तरे द्यावी.

16) झोपाळ्याची सुविधा :- पर्यटन केंद्रावर झोक्याचा आनंद घेण्यासाठी झोपाळा ,झोका झाडावर बांधलेला असावा तलावातील पाण्यामध्ये फिरण्यासाठी बोट किंवा होडी असावी .

17) निरोप समारंभ घ्यावा :- पर्यटक पर्यटन केंद्रावरून जात असताना त्यांच्यासाठी पारंपारिक पद्धतीने छोटेखानी निरोप समारंभ घ्यावा. त्यांचे फोटो घ्यावेत व आपल्याला परवडेल व त्यांच्या कायम आठवणीत राहील अशी एखादी भेट वस्तू त्यांना द्यावी.

- **कृषी पर्यटनाचे फायदे :**

पारंपरिक शेतीचा आर्थिक चेहरा बदलून टाकण्याचे सामर्थ्य कृषी पर्यटन व्यवसायात आहे .त्याचे अनेक फायदे आहेत. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळू शकते.

1) ताजा शेतमाल तसेच प्रक्रिया केलेला शेतमाल यांना चालती फिरती बाजारपेठ मिळते. आपण पिकलेल्या मालाची किंमत स्वतःलाच ठरविता येते. पर्यटकांना हे सगळं ताजा ताजे मिळते

2) ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीची एकमेकांना ओळख होते. शेती अनुभवायला मिळते आपण खातो ते कुठून येतं किती मेहनतीतून बनत हे समजते त्यामुळे शेतकऱ्यांचं वास्तव जीवन शहरी लोकांना समजतं

3) शेती पूरक व्यवसायामुळे शेतीचा विकास होतो. शेतकऱ्यांना जोड व्यवसाय असल्याशिवाय त्यांचा सर्वांगीण विकास होत नाही
4) कुटुंबातील सदस्य व तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. आपण तयार केलेल्या वस्तूला तिथेच बाजारपेठ मिळते
5) ग्रामीण व शहरी लोकांतील संस्कृती व नैतिक मूल्याची देवाणघेवाण होते.
6) तयार केलेल्या मालाला तेथेच बाजारपेठ मिळाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत त्यांना मिळते आणि शेतीवरचा ताण कमी होतो.
7) कृषी पर्यटनामुळे ताणतणाव कमी होतो . पर्यटक हे आपल्या वेळेनुसार तान तणाव घालवण्यासाठीच पर्यटन निवडत असतात
8) शेतकऱ्यांना व पर्यटकांना नवनवीन माहिती मिळते.
9) पर्यटकांच्या ज्ञानात भर पडते : ग्रामीण भागातील तरुण-तरुणी महिला बचत गट यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात मदत होते त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो .
10) वेगवेगळ्या ठिकाणचे लोक व त्यांची जीवन व संस्कृती यांची माहिती होते .
11)शहरी लोकांच्या संपर्कामुळे शेतकऱ्यांच्या राहणीमानांचा दर्जा सुधारतो.
12)महिला बचत गटांना स्थानिक कारागिरांना कलाकारांना त्यांनी तयार केलेल्या वस्तू व सेवेला बाजारपेठ मिळते त्यामुळे प्रसिद्धी होते .
13) गावची लोककला खाद्य संस्कृती यात्रा उत्सव परिसरातील पर्यटन वैभव यांचे जतन व संवर्धन होते.

• **कृषी पर्यटना समोरील येणाऱ्या अडचणी :-** ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी कृषी पर्यटन महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. कृषी पर्यटन चांगले असले तरी खालील प्रमाणे काही अडचणी दिसून येतात.
1) शेतकऱ्यांना कृषी पर्यटनाचे अपुरे ज्ञान आहे.
2) पर्यटक आणि शेतकरी यांच्यातील सुयोग्य संभाषण कौशल्याचा अभाव आहे.
3) कृषी पर्यटन केंद्राच्या उभारणीसाठी भांडवलांची कमतरता आहे.
4) कृषी पर्यटन हा संघटित क्षेत्रातील व्यवसाय आहे.
5) शहरी पर्यटकांच्या गरजा व आवडीनिवडी हे शेतकऱ्यांमधील अज्ञान आहे.

• **निष्कर्ष :-**

ग्रामीण भागातील संस्कृती नैसर्गिक साधन संपत्ती टिकवून आहे. शहरी भागांमध्ये विकासाबरोबरच काही समस्या निर्माण झालेल्या असल्या तरी शहरी भागातील लोक आपला वेळ घालवण्यासाठी ताण तणाव दूर करण्यासाठी ग्रामीण भागांमध्ये येत आहेत. कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून नवयुवकांना रोजगाराच्या संधी आहेत.ग्रामीण भागातील युवक महिला तसेच महिला बचत गटातील महिलांना बनवलेले पदार्थ यांना गावातच बाजारपेठ उपलब्ध होत आहे. कृषी पर्यटन केंद्राचे मार्केटिंग शासन स्तरावर होणे महत्त्वाचे आहे .शेतात जाऊन शेती व स्वतः शेती पूरक अवजारे चालविणे, चुलीवरच्या जेवणाचा आस्वाद घेणे ,निवांत झाडाखाली झोपणे, रात्री मोकळ्या आकाशातील चांदण्यांचा अनुभव घेणे ही कृषी पर्यटनामुळे शक्य होते. शहरा जवळची गाव झपाट्याने शहरीकरणात घुसत आहेत. नैसर्गिक वातावरण नेहमी व्यस्त जीवनापासून दूर असते. आधुनिक जीवनात ताण तणाव प्रचंड वाढलेले असल्यामुळे शांत ठिकाणी आकर्षणाचे केंद्र ठरत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) प्रा नानासाहेब पटनुरे व इतर : ग्रामीण अर्थशास्त्र अरुणा प्रकाशन लातूर
2) पांडुरंग तावरे कृषी व ग्रामीण पर्यटन समृद्ध शेतीचा राजमार्ग 3) मनोज हाडवळे : कृषी पर्यटन आणि ग्रामीण विकास
4) डोंगळे बी.के. : कृषी पर्यटन महासंघ कोषाध्यक्ष

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान

डॉ.मोहन मिसाळ,
इतिहास विभाग प्रमुख,
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ जिल्हापरभणी .

भारतीय स्वातंत्र्याची दोन आंदोलने स्पष्टपणे दिसून येतात. .एक ब्रिटिशांच्या जोखंडातून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी झालेली स्वातंत्र्ययुद्ध तर दुसरे सवर्णांच्या सामाजिक मानसिक,आर्थिक,गुलामगिरीतून,मुक्त होण्यासाठी झालेले सामाजिक आंदोलने होत. या दोन्हीही आंदोलनाचा मूलभूत गाभा हा भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हाच होता. फक्त त्यांचे मार्ग भिन्न होते.अशा पद्धतीने दोन विचार प्रवाह या काळा मध्ये अस्तित्वात असलेले आपल्याला दिसून येतात. या दोन्ही मतप्रवाहाचा विचार आजच्या लेखात आपण करणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

१) सामाजिक व स्वातंत्र्य लढ्यात कामगिरी करणाऱ्या स्त्रियांचा आढावा घेणे.
२) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची प्रेरणा नवीन पिढीस देणे.
३) सामाजिक व राजकीय इतिहासाचा आढावा घेणे.

ब्रिटिशांनी सातासमुद्रापार येऊन भारतावर राज्य प्रस्थापित केले. ब्रिटिश लोक हे अल्पसंख्याक होते परंतु बहुसंख्यांक लोंकावर त्यांनी राज्य केले.आमच्यातील फुटीरताही भारतीय स्वातंत्र्य गमाविण्यास कारणीभूत ठरली.या दीडशे वर्षाच्या कालखंडामध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधामध्ये अनेक उठाव झाले.त्यापैकी सर्वात मोठा उठाव हा 1857 चा होता. या उठावात अनेक राजेमहाराजे,संस्थानिक आणि सामान्य जनता सहभागी झाली होती. याचबरोबर अनेक स्त्रियांचा सुद्धा सहभाग होता . भारतीय धर्मग्रंथांनी स्त्रीला अबला म्हणून तिचे चित्रण केले होते. याचीपरिणीती स्त्रियांच्या गुलामगिरीत झाली असे असताना स्त्रियांनी घराबाहेर पडून या स्वातंत्र्य लढ्यात आपला सहभाग दर्शविला. याची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

स्त्रियांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीतील सहभाग-

तथागत गौतम बुद्धापासून सामाजिक उत्थानाचा प्रयत्न भारतात सुरू झाल्याचे दिसून येते. तथागत गौतम बुद्धांनी वर्णव्यवस्थेला तडा देण्याचे काम केले .पुढे भारतात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी ई.स.1848 मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा काढली .आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून भारताची प्रथम महिला शिक्षिका बनविण्याचे काम केले. याची प्रेरणा पुढे घेऊन शशिकांत बॅनर्जी यांनी इसवीसन 1865 मध्ये आपल्या पत्नीच्या सहकार्याने मुलींचे हायस्कूल काढले.इसवी सन 1871 मध्ये त्यांनी दुसरी मुलीची शाळा काढली .इसवीसन 1871 मध्येच स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणासाठी संस्था स्थापनकेली. इसवी सन१८८७ मध्ये त्यांनी विधवासाठी विधवागृह स्थापन केले .याच बरोबर त्यांनी ब्राह्मो समाजाच्या वतीने आठ पुनर्विवाह घडवून आणले. स्वतःच्या पुतणीचा विवाह सुद्धा त्यांनी अशाच पद्धतीने केला.

न्यायमूर्ती रानडे आणि स्त्रियांची चळवळ-

रानडे यांनी इसवी सन1887 पासून भारतीयराष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाला लागून अखिल सामाजिक परिषद भरवण्याचे काम सुरू केले या समाज परिषदांच्या माध्यमातून मुंबई व मद्रास प्रांतामध्ये महिलांच्या सभा घेण्यास सुरुवात झाली.संमती वयाच्या वादात तोंड देण्यासाठी अहमदाबाद व सिंधमध्ये समाज सुधारणा मंडळे स्थापन झाली.इसवीसन1895 मध्ये पुण्यात काँग्रेसचे अधिवेशन भरले असता टिळकांच्या अनुयायांनी सामाजिक परिषद परिषदेस काँग्रेस अधिवेशनाचा मंडप वापरू द्यायचा नाही म्हणून भांडण सुरू केले. शेवटी न्यायमूर्ती रानडयांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये सामाजिक परिषदेचे अधिवेशन भरवले. परंतु इसवीसन 1890 मध्ये पुण्यात मिशनरी लोकांच्या हातची बिस्किटे, चहा न्यायमूर्ती रानडे इतरांसोबत घेतली असता सवर्णांनी ग्रामण्याची धमकी न्यायमूर्ती रानडेंना दिली.अशा वेळेस न्यायमूर्ती रानडेयांनी घाबरून जाऊन प्रायश्चीत घेतले.याचबरोबर

इसवीसन 1873मध्ये विधवा विवाहास पाठिंबा देणाऱ्या न्यायमूर्ती रानडे यांनी स्वतः मात्र अकरा वर्षाच्या कुमारी मुलीशी विवाह केला.हे पण त्यांच्या तत्त्वाशी विसंगतच होते.

सामाजिक परिषद –

1904 पासून रमाबाई रानडे यांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक परिषदेत स्त्रियांनी स्त्री जीवनाचे प्रश्न ,विवाह, वारसाहक्क यावर चर्चा सुरू केली . यामुळे अनेक परिणाम घडून आले. स्त्रियांनी पडदा पद्धत फेकून दिली .

राजकीय चळवळीत सहभाग-

1) *बेगम हजरतमहल –*

1857 मध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधात आगडोंब पेटला होता. या युद्धा मध्ये झाशीची राणी लक्ष्मीबाईया सुद्धा सामील झाल्या होत्या. मेरी झाशी नही दूंगी असे म्हणत त्यांनी ब्रिटिशा विरोधातलढाईकेली .या मध्ये त्यांना वीर मरण प्राप्त झाले. याचाच पुढील भाग अवधची राणी हजरत महल बेगम यांनी पुढे सुरू केलेला दिसून येतो. स्वतःहातात तलवार घेऊन त्या लढत होत्या. त्यांनी मंदिर मस्जीदच्या ऐवजी देशाच्या स्वातंत्र्याला प्रथम मानले.

2) *मॅडम भिकाजी कामा –*

यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत मोठा सहभाग घेतलेला दिसून येतो. त्यांनी सर्वप्रथम भारताचा ध्वज निर्माण केला. परदेशात जाऊन त्यांनी भारतीय तरुणांना स्वातंत्र्य निर्माण करण्याचे प्रेरणाही दिली.

3) *कर्नाटकातील कित्तूरमधील राणी चेन्नम्मा –*

यांनी देखील भारती यस्वातंत्र्य चळवळीमध्ये मोठा सहभाग घेतलेला दिसून येतो. ब्रिटिशा विरोधात वयाच्या 33 व्यावर्षी त्यांनी सैन्याचे नेतृत्व केले .त्यांच्या नेतृत्वाची प्रेरणा तत्कालीन स्त्रियांनी घेतलेली दिसून येते.

4) *कमलादेवी चट्टोपाध्याय-*

कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी सामाजिक सुधारणा सोबत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रामात सुद्धा सहभागघेतला. मूळच्या त्या नाटक कलाकार होत्या .परंतु गांधीजीच्या चळवळीमध्ये त्या ओढल्या गेल्या. ब्रिटिशांनी अटककेलेल्या त्या पहिल्या महिला क्रांतिकारक होत. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी प्रयत्न केला त्यासाठी अनेक छोटे-मोठे लघुउद्योग त्यांनी सुरू केले. महात्मा गांधीच्या सविनयकायदेभंगाच्या चळवळीत इसवीसन 1930 मध्ये त्यांनी सहभाग घेतला होता. त्या विधान सभेच्या पहिल्या आमदार होत.

5) *कॅप्टन लक्ष्मी सहगल-*

सुभाषचंद्र बोस यांनी स्थापन केलेल्या आझाद हिंद फौजेच्या त्या महिला विंगच्या कॅप्टनहोत्या. त्यांनी दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेतला होता.आझाद हिंद फौजेच्या माध्यमातून त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.अपुऱ्या सैन्यानिशी, अपुऱ्या साधनामुळे आझाद हिंदसेनेचा पराभव झाला.सर्व लोकांना अटक करण्यात आली. त्यांच्यावर खटला सुद्धा दाखल करण्यात आला होता. यावेळेस पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी वकिली करून या सर्व युद्ध कैद्याची सुटका करण्याचे काम केले.

6) *अरुणा असफ अली-*

अरुणा असफ अली यांनी गांधीजींच्या भारतछोडो चळवळीमध्ये भाग घेतला होता. त्यांनी अवघ्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी आझाद मैदानावर ब्रिटिशांच्या विरोधात तिरंगाध्वज फडकवण्याचे काम केले होते. त्यांच्या विरोधामध्ये अटक वारंट सोडले होते .अशावेळेस त्यांनी गुप्तपणे प्रचार प्रसार केला. यासाठी गुप्तपणे रेडिओस्टेशन सुरू ठेवले. या माध्यमातून अनेक तरुणांना त्यांनी क्रांती करण्यास प्रवृत्त केले.

7) *मातागिनी हाजरा-*

घर असो की युद्ध असो प्रत्येक ठिकाणी स्त्री हिरीरी ने भाग घेत असते. मातागिनी हाजरा याचे एक उत्तम उदाहरण आहे. मातागिनी हाजरा यांनी महात्मा गांधीच्या असहकार चळवळीत आणि भारतछोडो चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. भारत छोडो चळवळीमध्ये आंदोलन करीत असताना कलकत्ता येथे त्यांच्या उजव्या हातामध्ये तिरंगा होता आणि

वंदेमातरम त्या त्या मोठमोठ्याने गर्जना करत असताना पोलिसांनी त्यांना तिरंगा सोडण्यास सांगितले परंतु त्यांनी तिरंगा सोडण्यास नकार दिला. अशा वेळेस पोलिसांनी त्यांच्या उजव्या हातावर गोळीबार केला.असेअसताना त्यांनी डाव्या हातामध्ये तिरंगा हातात घेऊन पुन्हा ब्रिटिशांच्या विरोधात घोषणा देण्यास सुरुवात केली. शेवटी एक गोळी त्यांच्या हृदय स्थानी लागल्यामुळे त्यांच्या मृत्यू झाला. तरी सुद्धा त्यांनी तिरंगा ध्वज हातातून खाली पडू दिला नाही.

इतर स्त्रियांची कामगिरी- अशाप्रकारे सार्वजनिक व राजकीयचळवळीत भाग घेण्यास स्त्रियांनी सुरुवात केली. यामध्ये सरोजनी नायडू,हिराबाई ,टाटा आणि बेझंट यांनी स्त्रियांना कायदेमंडळात राखीव प्रतिनिधीत्व असावे. अशी मागणी माटेग्यू यांच्या जवळ केली. लंडन मधील गोलमेज परिषदेत ही भारतीय स्त्रियांची बाजू मांडण्यासाठी सरोजिनी,नायडू,हिराबाई,टाटा आणि ॲनी बेझंट यांनी पुढाकार घेतला.सरोजनी नायडू 1925 च्या काँग्रेसचे अध्यक्ष होत्या. स्वतंत्र भारतात उत्तरप्रदेशच्या पहिल्या हिंदू भारतीय स्त्री गव्हर्नर म्हणून काम करण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. पद्मजा नायडू,विजयलक्ष्मी पंडित यांनी पण स्वतंत्र भारतात बंगाल महाराष्ट्रात गव्हर्नर म्हणून काम केले.श्रीमती विद्यालक्ष्मी पंडित व राजकुमारी अमृतपुर यांनी सक्रिय भाग घेऊन आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात मानाची स्थान भारताची मान उंचावली. श्रीमती विद्यालक्ष्मी पंडित यांनी रशिया.अमेरिका या देशात भारताच्या राजद ूत म्हणूनही उत्तम काम केले. भोपाळच्या बेगम यांनी भारतीय स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले.त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्या मुंबईत बद्रुद्दिन तैयबजी यांनीगोषा पद्धतीविरुद्ध चळवळ सुरू केली होती. मुस्लिम स्त्रियांनी पण स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी अखिल भारतीय मुस्लिम महिला परिषद भरण्यास सुरुवात केली. 1919 च्या अखिल भारतीय मुस्लिम महिला परिषदेत मुस्लिम स्त्रियांनी बहुपत्नीत्वाच्या चालीचा निषेध केला. याच बरोबर अखिल भारतीय महिला परिषदेने शिक्षण फंड सुरू केला. या संघटनेच्या प्रयत्नाने 1936 मध्ये दिल्लीस लेडी आर्यविन कॉलेज स्थापन करण्यात आले. 1930 मध्ये शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी लेडीआय र्विन कॉलेज मध्ये व्यवस्था करण्यात आली.अशा प्रकारे भारतीय स्त्रियांनी त्यांची उन्नती करण्यासाठी सामाजिक परिषदेच्या माध्यमातून हे सर्व उपक्रम राबविले.

निष्कर्ष

वरील बाबीवरून हे स्पष्ट होते की ज्या स्त्रिया केवळ चूल आणि मूल यामध्येच अडकल्या होत्या. विविध समाज बंधनांनी जखडलेल्या होत्या.त्या स्त्रियांनी सामाजिक स्वातंत्र्याची आणि राजकीय स्वातंत्र्याची लढाई लढली.यासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदानही दिले. हे सामाजिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य टिकविण्याचे काम आता आपल्या शिरावर आले आहे. याची जाणीव प्रत्येक भारतीय स्त्रीने जर ठेवली तर निश्चित पणे भारताचे स्वातंत्र्य कायम अबाधित राहील.

संदर्भ ग्रंथ.

१) आधुनिक भारताचा इतिहास -र.म.लोहार
२) आधुनिक भारताचा इतिहास- डॉ. अनिल कटारे
३)भारतीय स्वातंत्र्याची दोन आंदोलने -डी.आर.ओहाळ

भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व मानवी हक्क

डी.एस.पटवारी
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय,औसा

प्रस्तावना

"स्त्रियांची स्थिती सुधारल्याशिवाय समाजाच्या कल्याणाची कोणतीही संधी नाही. पक्ष्याला फक्त एका पंखाने उडणे शक्य नाही"..... स्वामी विवेकानंद

एखाद्या राष्ट्राचा दर्जा ठरवायचा असेल तर त्या राष्ट्रातील स्त्रीयांचा समाजातील वास्तविक दर्जा कसा आहे? यावरून राष्ट्राच्या दर्जाची कल्पना करता येते. आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्त्रीयांचा दर्जा, हा राष्ट्राचा दर्जा ठरवण्याचे मापदंड ठरत आहे, त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्र महिला सक्षमीकरणास पुरस्कृत करत आहे. विकसनशील राष्ट्रे महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात घटनेच्या माध्यमातून आणि कायदेशीर मार्गाने वाटचाल करत आहेत. तर अविकसित राष्ट्रे महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने हळूहळू पावले टाकत आहेत. जागतिक स्तरावर अन्य जागतिक प्रश्नाप्रमाणे महिलांचे अधिकार, त्यांचा दर्जा व त्यांचे सक्षमीकरण आदी प्रश्न जागतिक चर्चेचा विषय ठरत आहेत. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्र महिलांच्या अधिकारासाठी, त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा उंचवण्यासाठी कायद्याच्या माध्यमातून प्रयत्नशील आहे.

भारताच्या बाबतीत स्त्रीयांचा कायदेशीर दर्जा व वास्तविक स्थिती यात अंतर आहे, कायद्याने स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने समानत्व तर दिले आहे, परंतू वास्तविक स्थिती मात्र अगदी वेगळी आहे. ही बाब अगदी अलीकडची वा सद्यस्थितीत जरी जाणवत असली तरी लिंग भेदाच्या आधारावर स्त्रीयांना नेहमी विषमतापूर्ण वागणुक देण्याचा प्रयत्न येथील समाजव्यवस्थेने वा राज्यव्यवस्थेने केला हा इतिहास नाकरता येत नाही. किंबहुना आज स्त्री सक्षमीकरणा संदर्भात जे अडथळे येत आहेत, त्यामागील कारणांचा शोध घेण्याच्या पार्श्वभूमीवर एकुणच स्त्रीयांच्या स्थितीबाबतचा ऐतिहासिक आढावा घेणे महत्वपुर्ण ठरते. भारतीय स्त्रीयांच्या स्थितीबाबत अभ्यास करणा-या अनेक विचारवंतांनी, लेखकांनी भारतीय स्त्रीयांच्या दर्जाबाबत विविध कालखंडात कसा बदल होत गेला याबाबत आपली निरीक्षणे नोंदविली आहेत.

त्यांच्यामते वर्तमान काळातील भारतीय महिलांच्या स्थितीला ऐतिहासिक संदर्भ जबाबदार आहेत. यास धर्म, रुढी, प्रथा, परंपरांची बंदिस्त चौकट आहे. या चौकटीत स्त्रीयांचे स्वातंत्र्य, हक्क, विचार व भावना यांना बंदीस्त करण्यात आले आहे. चेतन मेहता यांनी आपल्या 'महिला एवम् कानून' या ग्रंथात "इतिहासाच्या एका टप्यावर अगदी निर्भळ स्वातंत्र्य उपभोगणारी भारतीय स्त्री आज सामाजिक संकेत, पितृसत्ताक समाज व्यवस्था, धार्मिक रुढी आणि मानसिक दुर्बलतेमुळे, दुय्यम हतबल व परावलंबी जीवन जगत असल्याचे मत नोंदवले आहे.

एकुणच अगदी प्राचीन धर्मग्रंथ असोत की, इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात विचारवंतानी व्यक्ती केलेली मते असोत, ब्रिटीशपूर्व अथवा ब्रिटीशकाळ असो की, स्वातंत्र्योत्तर काळ असो भारतीय स्त्रीयांची स्थिती ही नेहमीच वर्तुळाच्या परिघावर राहिलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्त्रीयांबाबत असणा-या सामाजिक वा अन्य परिस्थीतीचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती :

इतिहासाची कालगणना ज्या कालखंडापासून सुरु होते, तो कालखंड इसवी सन म्हणून गणला जातो. यापूर्वीचा कालखंड इसवी सन पूर्व असा गणला जातो. परंतु "इतिहासाच्या पूर्वी देखील इतिहासपूर्व असा एक कालखंड होता, जेव्हा मनुष्य हा केवळ 'मानव' म्हणून राहत असे, त्याच्या बुद्धीचा फार विकास झालेला नव्हता, त्यामुळे निसर्ग नियमाप्रमाणे व इतर प्राण्याप्रमाणे तो जीवन व्यतित करत होता. या काळात निसर्गाच्या सानिध्यात राहत असलेल्या मानवी समुहात मातृवंशीय सत्ता उदयास आली."*

मातृसत्ताक कुटुंबातील स्त्री ही कुटुंबाची प्रमुख, अपत्याची पालक आणि नंतर कालांतराने उदयास आलेल्या टोळ्यांची किंवा गणाची प्रमुख होती. "मनुष्याच्या पृथ्वीवरील पदार्पणापासून ते इ.स.पूर्व ३ हजार वर्षापर्यंत, मातृवंशीय समाजव्यवस्था

लाखो वर्षे टिकून होती, हे आज मान्य झालेले संशोधन आहे." "शेतीचा शोध स्त्रीयांनी लावला, त्यामुळे स्त्री ही पुरुषाच्या आधी स्थिर झाली. "" निसर्गतः पुर्नोत्पादनाची जबाबदारी स्त्रीवर असल्यामुळे याकाळात अपत्यांच्या संगोपनाची पूर्ण जबाबदारी मातेवर असे. त्यामुळे अपत्य जगविण्यासाठी तिला प्रयत्नशील व विचारशील रहावे लागे. "स्वतःच्या मुलाशी संवाद साधण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे आवाज स्त्री काढत असे तिच्या या आवाजातूनच पुढे शब्द व भाषेची निर्मिती झाली. यावरून प्राचीन स्त्रीचे भाषेमधील कार्य लक्षात येते. "

"नांगर शेतीच्या तंत्राचा शोध लागल्यानंतर शेतीची अवजड कामे करण्यासाठी स्त्रीयांच्या बरोबरीने किंबहुना अधिक प्रमाणात पुरुषांचा सहभाग होऊ लागला आणि त्या अवस्थेपासून स्त्री-पुरुष सहभागाचा समतोल ढळू लागला"" तरी परंतु पुढील काही काळ मातृसत्ताक व्यवस्था टिकून होती, ज्यात कुंटुंबाची प्रमुख स्त्री होती. कालांतराने जमीनदारी व्यवस्था निर्माण झाली आणि शेतीच्या कामातील स्त्रीयांचा प्रत्यक्ष सहभाग कमी झाला. केवळ घरातील गृहकृत्यांची जबाबदारी आणि त्याच्या व्यवस्थापनामध्ये ती बंदिस्त झाली. वेदांच्या निर्मितीनंतर स्त्रीयांच्या उपजत नैसर्गिक स्वातंत्र्यावर बंधने येण्यास सुरुवात झाली.

वैदिक कालखंडातील स्त्रीयांचे सामाजिक, आर्थिक स्थान :

इसवी सन पूर्व ३००० ते इसवी सन पूर्व २५०० ऋग्वेदिक काल म्हणून ओळखला गेला. आर्यांचे भारतात आगमन होईपर्यत भारतात मातृसत्ताक व्यवस्था टिकून होती परंतु पुरूषप्रधान आर्यांनी भारताची मुळ मातृसत्ताक कुंटूब समाजव्यवस्था व गणपध्दती संपुष्टात आणली.

आर्याच्या टोळ्या या पुरुषप्रधान होत्या. त्यांची कुटुंब व्यवस्था, समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान व्यवस्थेबर आधारित होती. ज्यात कुटुंबाचा व राज्याचा प्रमुख केवळ पुरुष असे. आर्यांच्या भारतात आगमनानंतर मूळ भारताचे रहिवासी ज्यांना 'द्रविडियन किंवा अनार्य' म्हणून ओखळले जाऊ लागले. या आर्य-अनार्य संघर्षातून, युध्दातून आर्य जेते ठरले आणि अनार्य म्हणजेच द्रविडियन पराभूत झाले. त्यामुळे आर्याची संस्कृती, मुल्य व देवतांच्या कल्पना यांचा प्रसार करणे व तो जित लोकांवर बिंबवणे त्यांना शक्य झाले. आर्यांना लिपी आवगत होती. त्यामुळे साधारणतः इ.स.पू. २५०० ते इ.स.पू. १५०० या कालखंडा दरम्यान आर्यानी पहिला वेद ऋग्वेद लिहीला, आर्य पुरुषप्रधान व्यवस्था मानणारे होते. परंतु स्त्रियांना या काळात अनेक स्वातंत्र्य त्यांनी मान्य केले होते. त्यांच्यावर फार कठोर बंधने या काळात नव्हती. उलट ऋग्वेदातून या काळात स्त्रीयांच्या तत्कालीन अधिकारांचा संदर्भ मिळतो. "याकाळातील मुलींना मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण दिले जाई. साधारणतः वयाच्या आठव्यावर्षी मुंज होऊन त्या देखील गुरुगृही शिक्षण घेत असत." या काळात बालविवाह अस्तिवात नव्हते. "साधारणतः सोळाव्या वर्षी मुलींचा विवाह होत असे व त्यांना 'सद्योवधू' म्हणून संबोधले जात असे." विवाहाबाबत स्वतः जोडीदार निवडण्याचे स्वांतत्र्य स्त्रीयांना होते. काहीं स्त्रिया विवाह न करता उच्चशिक्षणाने पंडिता बनत. ऋग्वेदातून अशा स्त्रीयांच्या नावाचा उल्लेख आढळतो. घोषा, बिश्ववरा या स्त्रीयांनी ऋग्वेदातील काही सुक्ते लिहिलेली आहेत. त्या काळातील स्त्रीया सार्वजनिक तसेच बौद्धिक चर्चामध्ये सहभागी होत. धार्मिक कृत्यात पुरुषाप्रमाणे स्त्रीया देखील सहभागी होत. याकाळातील स्त्रीयांना 'अग्निहोत्राचा' देखील अधिकार होता.

"ऋग्वेदकालीन समाज आर्थिक अधिकाराबाबत स्त्रीधनावर स्त्रीचा पूर्ण हक्क मान्य करत असे, पतीकडून, कुटुंबियांकडून किंवा भेट म्हणून मिळणा-या दागिने पैसा इत्यादीवर स्त्रीयांची मालकी असे. या संपत्तीचा वापर करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य स्त्रीयांना असे या संपत्तीवर तिचा पती किंवा इतर कुटुंबीय अधिकार सांगु शकत नसत."

मुलींना देखील बडिलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळत असे विशेषतः जर पुत्र नसेल तर वारसाहक्क पूर्णतः कन्येला प्राप्त होत असे. "अविवाहित मुलीला पित्याच्या मृत्युनंतर त्यांच्या संपत्तीत वारसा हक्काने हिस्सा मिळत असे."

ऋग्वेद काळात घटस्फोटासंबंधी संदर्भ आढळत नाहीत. विवाह हा पवित्र धार्मिक संस्कार समजला जात असे, ऋग्वेद काळातील महिलांचा दर्जा कुटुंब आणि समाज दोन्ही ठिकाणी उच्चप्रतीचा होता. याकाळातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेने त्यांचे अस्तित्व, अधिकार नाकारलेले नव्हते. त्यांच्याविषयी द्वेष, वैरभाव किंवा दुय्यम स्थानाची भावना रुजलेली नव्हती. विवाह संस्काराने त्यांच्या अधिकारात, दर्जात कोणताही बदल होत नसे, याउलट विवाह उपरान्त त्यांना गृहलक्ष्मी, स्वामिनी अर्धांगिनीचा दर्जा बहाल होत असे. विवाहामुळे त्यांना कोणताही त्याग करावा लागत नसे. 'हुंडा' प्रथा देखील उदयास आलेली नव्हती. या काळात एकपत्नीत्व तसेच बहुपत्नीत्वाची प्रथा अस्तिवात होती. परंतू याचा परिणाम स्त्रीयांच्या अधिकारावर व स्थानावर होत

नसे. कुटूंबात तिला आदराचे स्थान होते. कुटूंबातील प्रत्येक सदस्य तिच्यावर अबलंबून असे. कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत तिचा सहभाग असे. कुटूंबात व राज्याबाबत सल्ला देण्याचे कार्य ती करत होती.

"वैदिक काळात मातेला आदराचे स्थान होते. अपत्यासाठी ती निर्माती संरक्षक व पहिला गुरु असे." सावत्र मातेला देखील आदराचे स्थान असे, "याकालखंडात विधवांबाबत कोणत्याही कुप्रथा समाजात रुजल्या नव्हत्या विधवांना पुर्नविवाहाचा अधिकार होता." पुर्नविवाह करणा-या स्त्रीस मात्र इतर स्त्रीयांप्रमाणे कुटुंबात व समाजात फार आदराचे स्थान नसे. "पुर्नविबाहीत स्त्रियांचा उल्लेख 'पुर्नभा' असा केला जात असे. " वैदिक काळात सतीप्रथेचा उल्लेख आढळत नाही. याचा अर्थ याकाळात सतीप्रथा अस्तिवात आलेली नव्हती. "आर्यामध्ये द्रविडियन लोकांच्या संकरातून 'नियोग' पद्धतीचा स्वीकार झालेला होता. विधवा स्त्रीस व ज्या स्त्रीचा पती संतती निर्माण करण्यास अकार्यक्षम असे अशा स्त्रीया नियोगाद्वारे पुत्र प्राप्ती करू शकत असत. नियोगाद्वारे झालेल्या संततीला 'दत्तक' मुलाचा दर्जा प्राप्त होत असे."

ऋग्वेदातील सुक्तामध्ये कुठेही मुलगी होऊ नये यासाठी उल्लेख आढळत नाही.परंतू ऋग्वेदानंतर लिहीलेल्या अथर्ववेदामध्ये मात्र पुत्रप्राप्तीसाठी प्रार्थना आढळुन येतात. ऋग्वेदोत्तर कालखंडात पुरुषप्रधान व्यवस्था, कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय अशा सर्व क्षेत्रात स्थिरावली होती आणि स्त्रियांकडे पाहण्याचा ऋग्वेदकालीन दृष्टीकोन या काळात बदलला होता.

एकंदरीत वैदिक काळातील स्त्रीयांसाठी हा कालखंड त्यांच्या अधिकारांच्या दृष्टीने अतिशय अनुकूल होता. शिक्षणामुळे स्त्रीयांचा दर्जा व अधिकाराबाबत जागृतता होती. काही प्रमाणात आर्थिक अधिकार देखील या काळातील स्त्री उपभोगत होती, स्त्रीयांबाबत, विधवांबाबत कोणत्याही कुप्रथा या काळापर्यंत समाजात रुजल्या नव्हत्या, असे अनेक अभ्यासकांचे, इतिहासकारांचे मत आहे.

वैदिक उत्तरोत्तर काळातील स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती (इ.स.प १५००- इ.स.पू.५००)

"बैदिकोत्तर कालखंड हा साधारणतः इ.स.पूर्व १५०० ते इ.स.पू. ५०० हा गृहीत धरला जातो. " वैदिकोत्तर कालखंडात अनेक स्मृती, उपनिषदे, अरण्यके, ब्राम्हण्यके, यांचे लिखाण झाले होते. याकाळातील सर्व ग्रंथातून स्त्रीयांबर अनेक बंधने सांगितलेली आहेत. तात्पर्य वैदिकोत्तर कालखंडातील स्त्रीयांवर या काळात अनेक बंधने आली होती. त्यांचे स्वातंत्र्य संकुचित होण्यास सुरुवात झाली होती. त्यांचा सामाजिक दर्जा दुय्यम होण्यास हा कालखंड ब-याच अंशी जबाबदार आहे. "या कालखंडात विधवा स्त्रीयाबाबत सती सारखी कुप्रथा रुजण्यास सुरुवात झाली होती. "

"वैदिकोत्तर काळात मुलींच्या शिक्षणाच्या स्वांतत्र्याबर सर्वप्रथम निबंध आले. मुलींना गुरुगृही जाऊन शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाकारला गेला. "

उच्च वर्णातील व सधन घरातील मुलींना मात्र घरी शिक्षण दिले जात असे. या काळात स्त्रीयांनी बेदांचे अध्ययन करण्यावर निबंध लादले गेले. स्त्रीया व शुद्र या दोघांना वेदाध्ययन निषिद्ध ठरवण्यात आले. तसेच सभांमधून स्त्रीयांच्या सहभागावर बंधने घातली गेली. स्त्रीयांचा शिक्षणाचा अधिकार नाकारल्यामुळे केवळ कौटुंबिक कर्तव्य त्यांना पार पाडणे अपेक्षित होते. "बहुपत्नीत्वाची प्रथा याकाळात अधिक दृढ झाली. पत्नीबर पतीची पूर्ण मालकी प्रस्थापीत झाली. " समाजात त्यांचे स्थान जरी या काळात दुय्यम होते, परंतु तरी कुटुंबात मात्र त्यांना आदराचे स्थान व गृहस्वमिनीचा दर्जा कायम होता. "वैदीकोत्तर काळात आर्य व द्रविडीयन यांच्यातील बिबाह संबंध या काळातील स्त्रीयांचा दर्जा घसरण्यास मुख्यतः कारणीभूत होता." कारण आर्य हे पुरुषप्रधान व्यवस्था मानणारे ब द्रविडीयन मातृसत्ताक व्यवस्था प्रमाण मानत असत. त्यामुळे द्रविडीयन संस्कृतीतील मातृसत्ताक व्यवस्था संपण्यासाठी स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने जाणिवपूर्वक या काळात घालण्यात आली या कालखंडातील निर्मित सर्व साहित्य व ग्रंथ याची साक्ष आहेत.

स्त्रीयांच्या आर्थिक हक्काबाबत त्यांच्या स्त्रीधनावर असणारा मर्यादित हक्क या काळात देखील मान्य करण्यात आला होता. परंतु वडिलोपार्जित संपत्तीत त्यांना वारसा हक्क नव्हता. तसेच पतीच्या संपत्तीमध्ये देखील तो जिवंत असेपर्यंत तिला 'बारस' म्हणून हक्क नसे. पतीच्या मृत्युपश्चात आणि जर संपत्तीची बाटणी झाली तर बिधवा स्त्रीस मुलाच्या बरोबरीत हिस्सा मान्य केला जात असे. वैदिकोत्तर काळात वैदिक काळातील स्त्रीयांना असणा-या स्वातंत्र्यावर बंधने येण्यास सुरुवात झाली होती. परंतु त्यांचे काही अधिकार मात्र या काळात देखील संरक्षित होते. धार्मिक कृत्यात पतीच्या बरोबरीने त्यांचा सहभाग महत्वाचा

मानला जात होता, विधवा स्त्रीयांवर मात्र या काळात अनेक बंधने आली. "आर्य संस्कृतीने विधवा पुर्नविवाह नाकारले. तसेच विधवांचे स्थान कुटुंबात, धार्मिक व सामाजिक कार्यात अशुभ समजले जाऊ लागले. नियोग पद्धत संपुष्टात आली.

स्मृती कालखंड - (इ.स.पू. ५०० ते इ.स.५००)

"स्मृती कालखंडात साधारणतः इसवी सन पूर्व ५०० ते इसवी सन ५०० याकाळात अनेक स्मृती पुराणे लिहिली गेली विशेषतः मनुस्मृती ग्रंथ व अर्थशास्त्र या दोन ग्रंथातून तात्कालीन स्त्रीयांच्या स्थितीबाबत अनुमान काढले जातात." अभ्यासकांच्या मते स्त्रीयांच्या अधिकाराबाबत अतिशय अधोगतीचा, प्रतिकुल काळ म्हणून स्मृती कालखंड ओळखला जातो. वैदिकोत्तर काळात जरी स्त्रीयांच्या शिक्षणांवर व विधवांवर बंधने आली होती. तरी कुटुंबात स्त्रीयांना आदराचे स्थान होते. मातेला समाजात मानाचा दर्जा होता. पत्नी या नात्याने ती पतीच्या बरोबरीने धार्मिक कृत्यात सहधर्मचारिणी होती. परंतू स्मृतीकाळात, विशेषत 'मनुस्मृती' द्वारे, मनुने स्त्रीयांसाठी सामाजिक, आर्थिक व अस्पष्टपणे राजकीय अधिकार ब स्वातंत्र्ये नाकरली. "मनुस्मृती ग्रंथाद्वारे मनु हा हिंदु धर्मियांसाठी पहिला कायदा निर्माता (First Law Giver) ठरला." मनुस्मृती हा ग्रंथ प्राचीन न मध्ययुगीन काळात हिंदूसाठी प्रमाणग्रंथ ठरला. मनुस्मृतीतील अनेक बचने ज्यांनी कालांतराने रुढी, प्रथांचे स्वरुप धारण केले व या रुढी, प्रथांनी भारतीय भूमीत कायमची मुळे रोवली. प्रथा या कायद्यापेक्षा अधिक ताठर असतात, या तत्वाप्रमाणे भारतात स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक कायदे असून देखील भारतीय सामाजिक व्यवस्था व लोकमानस मात्र आजही मनुस्मृतीस प्रामाणिकपणे आचरणात आणत आहे.

मनुच्या मनुस्मृतीने केवळ पुरुषप्रधान व्यवस्था घट्ट रुजबली असे नाही, तर 'स्त्रीयामध्ये देखील त्या पुरुषांपेक्षा दुय्यम आहेत' हा समज कायमस्वरुपी निर्माण करून ठेवला, त्यामुळे महिलांना स्वतःची तुलना पुरुषांच्या बरोबरीने करण्यासाठी वारंवार पहावयास मिळातात. एकीकडे मनु 'यत्र नार्यस्तू पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता' असे म्हणून त्यांना आदराचे स्थान देतो तर दुसरीककडे 'न स्त्री स्वातंत्र्यम् अर्हति' म्हणून स्त्रीयांना सर्व नैसर्गिक हक्क आणि स्वातंत्र्य नाकारतो. "मनुस्मृतीच्या दुस-या अध्यायातील ११३ व्या श्लोकात म्हटले आहे. 'पुरुषाच्या ठिकाणी अपवित्रता निर्माण करणे हा स्त्रीयांचा स्वभावच आहे."" "मनु स्त्रीयांची तुलना शुद्र व जनावरे यांच्याशी करून हे दोघेही समान मानतो. पत्नीला, तो पतीची वैयक्तिक मालमत्ता मानतो. " स्त्रीसाठी तिचा पती हाच सर्वस्व असला पाहिजे असे मनुस्मृतीत म्हटले आहे.

मनु हा बालविवाहाचा समर्थक होता. मुलींसाठी या कालखंडा दरम्यान विवाहाचे बय ८ वर्ष इतपत कमी झाले होते. मुलींना शिक्षणाचा अधिकार केवळ उच्चवर्णापुरता मर्यादीत राहून सर्व सामान्यासाठी बेदाध्याय व इतर धार्मिक शिक्षण पुर्णतः प्रतिबंधित करण्यात आले होते. "बिधबांच्या पुर्नविवाहावर पूर्वी आर्यवंशाच्या व ब्राम्हण वर्णातील स्त्रीयांवर असलेली बंदी इ.स. १०००. नंतर सार्वत्रिक झाली व विधवा विवाह पूर्णतः बंद झाले." विधवांवर अनेक निबंधे आली. या काळात त्यांचे खानपान, राहणीमान अत्यंत हीनदीन अवस्थेत पोहोचले. "बिधवांना सांभाळण्याच्या जबाबदारीतून व त्यांना मृत पतीच्या संपत्तीतून भागीदारी टाळण्याच्या हेतूने सती प्रथेचे स्तोम वाढवण्यात आले. अभ्यासकांच्या मते अकराव्या शतकापर्यंत सतीप्रथा भारतात सर्वत्र स्थिरावली होती." स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या पूर्णतः कुटुंबातील पुरुषांवर अवलंबून झाल्या स्त्रीचनावरची मालकी मान्य करण्यात आली. परंतु त्यासंबंधीचा उपयोग, विनियोग व प्रसंगी विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार त्यांना नव्हता, सामाजिक क्षेत्रातील स्त्रीयांचे स्वातंत्र्य संपुष्ठात आले. कुटुंबात देखील त्यांना दुय्यमत्व प्राप्त झाले विवाहातील देवाण-घेवाणीचे प्रमाण बाहुन हुंडा प्रथा प्रस्थापित झाली. स्त्रीयांना आयुष्यभर पुरुषांच्या संरक्षणाची गरज मनुने प्रतिपादीत केली.

बाल्य अवस्थेत पिता, तारुण्यावस्थेत पती व वार्धक्य अवस्थेत पुत्र यांनी स्त्रीचे संरक्षण करावे असे मनुस्मृतीत नमुद केले आहे. त्यामुळे स्त्रीया या सर्वस्वी पुरुषांवर अवलंबून राहील्या. त्यांचे परावलंबन हा त्यांच्या अधिकारांचा उपभोग घेण्याच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा बनला. स्मृतीकाळात वंशशुद्धीसाठी वर्णअंतर्गत विवाहांना महत्व दिले गेले. त्यामुळे दोन वर्णातील विवाह संपुष्टात येऊन वर्णव्यवस्था ताठर झाली. "या वर्णव्यवस्थेतून कालांतराने इसवी सन दुस-या व तिस-या शतका दरम्यान भारतात जातीव्यवस्था निर्माण झाली. " ज्यातून शुद्र जाती व स्त्रीया यांचा समाजातील दर्जा अत्यंत हीन झाला. स्त्रीया या 'अबला' बनल्या.

मनुने स्त्रीयांवर लादलेली बंधने कालोघात अत्यंत ताठर बनली. मनुस्मृतीत मनुने स्त्रीयांसाठी काही विशेष अधिकार देखील दिले. परंतू स्त्रीयांना आदर, सन्मान द्यावा या मनुच्या बचनाकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष केले गेले. थोडक्यात मनुस्मृतीच्या

निर्मितीनंतर स्त्रीयांचे सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, धार्मिक आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य संपुष्टात आले. मनुस्मृती तसेच इतर स्मृती व ग्रंथे यातील स्त्रीविषयी लिखाणाची अमंलबजावणी अधिक ताठर व तंतोतंत होत गेली, स्त्रीयांना कुटुंब, समाज, धर्म, निती, अर्थ, राजकारण कोणत्याही क्षेत्रात सहभाग राहिला नाही. त्यांचे क्षेत्र चार भिंतीमध्ये मर्यादित झाले.

वैदिक काळातील स्वतंत्रपणे अधिकार उपभोगणारी स्त्री, स्मृतीकाळातील गृहबंदीनी झाली. वैदिकोत्तर काळ, स्मृतीकारानंतर निर्माण झालेल्या रामायण, महाभारत व पुराणे यांनी देखील स्त्री अधिकार नाकारले. रामायण, महाभारत ही दोन महाकाव्ये व यातील आदर्श स्त्री चरित्रे रंगवून लेखकांनी भारतीय स्त्रीयांसाठी आदर्शत्वाची चौकट तयार केली, सीता, कौशल्या, तारा, मंदोदरी, सावित्री, कुंती, गांधारी, द्रौपदी इत्यादी स्त्रीचरित्रे पुढील काळातील स्त्रीयांचा आदर्श बनली आणि पतीव्रता व आदर्श स्त्री, माता, इत्यादी स्त्रीयांच्या आयुष्याचे लक्ष्य बनले. त्याग, ममता, सहनशीलता, लज्जा, मर्यादा, विचार व अभिव्यक्तीवर निबंध, कोमलता इत्यादी गुणांनीयुक्त स्त्री आदर्श म्हणून गणली जाऊ लागली. परिणामी स्वतःचे हक्क, स्वातंत्र्य, शिक्षण, विचार व निर्णयक्षमता यापासून स्त्रीयांची पिछेहाट झाली. परिस्थितीला विरोध करण्याची क्षमता त्यांच्या ठायी आलीच नाही. सर्व संकटाचे मूळ स्त्रीया गणल्या जाऊ लागल्या, सर्व संकटाचे प्रतिक स्त्री आणि यापुढे युद्धाचे मुळकारण म्हणून देखील स्त्री ठरली.

भारतात बौद्ध व जैन धर्माच्या उदयानंतर हिंदु धर्माला पर्याय निर्माण झाला. या दोन धर्मांनी स्त्रीयांच्या अधिकारांचा काही प्रमाणात पुरस्कार केला. गौतमबुद्धांनी स्त्रीयांना देखील पुरुषांच्या बरोबरीने संन्यासाचा अधिकार मान्य केला. परंतू हा धर्म व त्याची विचारसरणी मर्यादित राहीली. या काळात हिंदु धर्माने आपली पाळेमुळे समाजात घट्ट रुजवली होती. त्यामुळे सामान्य लोकांच्या जगण्यावर या धर्मानी फार मोठा बदल केला नाही. उलट या धर्माच्या विरोधातून हिंदु धर्म अधिक ताठर होत गेला. प्राचीन काळात हिंदु धर्मातील धार्मिक दुटप्पीपणावर व अतार्किक नियम, प्रथांवर टिका करणारा पहिला स्त्री दाक्षिण्य विचारवंत म्हणून चार्वाकाकडे पाहता येते. त्याच्या चार्वाक तत्वज्ञानात स्त्री पुरुष समतेचा पुरस्कार केला गेला आहे. वेदातील अनेक श्लोकांवर जी स्त्रीनिंदा करतात, त्यावर चार्वाकाने कडाडून टिका केली. परंतू या पुरोगामी विचारवंतास सनातनी धर्ममार्तण्डांनी जाळून मारले.

"इसवी सन पूर्व ५०० ते इसवी सन ५०० हा कालखंड स्त्री अधिकारांच्या अधोगतीच्या दृष्टीने अधिक अंधकारमय काळ होता. या काळाने स्त्रीयांसाठी अन्याय, असमानता व असहिष्णुतेची तत्वे काळाच्या पटलावर कायमची कोरून ठेवली. स्त्रीयाबाबत ही परिस्थिती भारतात मुस्लिमांच्या आक्रमणापर्यंत कायम होती. " मुस्लिम काळात स्त्रीयांची स्थिती व त्यांच्या बाबत अनेक वाईट प्रथा, रुढी अधिक फोफावत गेल्या.

ISSN 2349-638x
www.aiirjournal.com

संदर्भ सूची :

१) स्त्रीविषयक चितंन : गायकवाड प्रशांत (संपादक)आ.ह. सांळुखे लोकायत प्रकाशन, सातारा.
२) स्त्री पर्व : सांमत मंगला सुगावा प्रकाशन,पुणे.
३) महिला एवम कानून : मेहता चेतन आशिष पब्लिंसिग हाउस,नई दिली.
४) मनुस्मृती : दुसरा अध्याय ११३ श्लोक.

लेखाकर्म व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा

प्रा.डॉ. बी.आर.शिंदे
कै. रमेश वरपूडकर महा.
सोनपेठ जि. परभणी
(वाणिज्य विभाग)

सार :- *प्राचीन भारताचा व्यापार समृद्ध होता. तेव्हा व्यापारी नोंदी ठेवण्यासाठी "एक नोंद पद्धतीचा" उपयोग केला जात असे. याचाच अर्थ भारतात प्राचीन काळापासून व्यवहाराच्या नोंदी करण्याच्या पद्धती उपयोगात आणल्या जात असे. कालांतराने माणसाची दिवसेंदिवस प्रगती होत गेली. त्या प्रगती बरोबर व्यवसाय उद्योगाची प्रगती होत गेली, त्यातून आर्थिक व्यवहार वाढले त्यामुळे "एक नोंद पद्धती" कमी पडू लागली. म्हणजेच लेखाकर्माच्या विकासाची आवश्यकता होती. त्यातच 1994 मध्ये इटालियन "लुका पीसीओलो" नावाच्या व्यक्तीने "द्विनोंद पद्धती" व्यवसाय उद्योगातील होणाऱ्या आर्थिक व्यवहार व्यवस्थित लिहीण्यासाठी सर्वप्रथम शोधून काढली.*

प्राचीन काळी व्यापार, व्यवसाय, उद्योगाचे क्षेत्र मर्यादित होते. भांडवलाची गुंतवणूक मर्यादित होती. उत्पादनाचे प्रमाण कमी होते. वस्तूच्या विक्रीचेही प्रमाण कमी होते. त्याकाळी उत्पादन प्रक्रिया श्रम पद्धत अस्तित्वात होती. त्याकाळी अशा व्यवसायात व्यवसायाची सर्वच कामे त्या व्यवसायाचा मालक किंवा व्यावसायिक करत असत. म्हणून अशा स्थितीमध्ये व्यवसायिकाला किंवा व्यापाऱ्याला आपल्या व्यवसायातील होणाऱ्या आर्थिक व्यवहाराच्या नोंदी लेखाकर्माच्या नियमानुसार लिहिण्याची आवश्यकता नसे. परंतु, 18 व्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली. आणि व्यापार, व्यवसाय, उद्योगाचे स्वरूप बदलून एकच व्यापाऱ्याचे अस्तित्व संपले. प्रमंडळ पद्धती नावाचा व्यापार, व्यवसाय अस्तित्वात आला. कालांतराने तो व्यवसाय स्थिर झाला. आणि व्यापार, व्यवसाय, उद्योग यांच्या बद्दल त्या स्वरूपामध्ये मालक आणि चालक हे वेगळे झाले. म्हणजेच (भागधारक) आणि प्र मंडळाचा कारभार पाहणारे संचालक, व्यवस्थापक, अधिकारी आणि कर्मचारी हे व्यवसायाचे दोन्ही घटक वेगळे झाले. त्यामुळे अशा व्यवसायाचे अस्तित्व बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी, उद्योगातील उत्पादनावर होणाऱ्या खर्चाचा हिशोब लिहिण्याच्या पद्धतीचा विकास झाला. म्हणजेच आर्थिक व्यवहाराबरोबरच उत्पादन आणि व्यवस्थापन याचे सुद्धा लेखांकन केले जात आहे. त्यामुळे लेखांकनाच्या तीन पद्धती निर्माण केल्या गेल्या जातींनी पद्धतीचा व्यवसाय, उद्योग, व्यापारात उपयोग करून यावर नियंत्रण ठेवण्यात व्यवस्थापकाला यश प्राप्त केले आहे. म्हणून खाली तिन ही पद्धतींचा अभ्यास आपणास लेखात केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

सदर शोध निबंधासाठी खालील संशोधनाची उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे.

1) लेखाकर्मचा इतिहास पाहणे.
2) लेखाकर्माच्या पद्धती शोधणे.
3) लेखाकर्माचे निष्कर्ष काढणे.

संशोधनाचे गृहितके

संशोधनाची गृहीतके खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहे.

1) लेखाकर्माचा जगातील सर्वच देशात वापर केला जातो.
2) लेखाकर्म हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला असून त्यात संदर्भ ग्रंथ, मासिके, दैनिक वर्तमानपत्रातील अग्रलेख इंटरनेट आधीचा वापर करून निश्चित धोरणानुसार शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

लेखांकणाच्या पद्धती

1) आर्थिक लेखांकन (Financial Accounting)

व्यवसाय, उद्योग किंवा व्यापारी संस्था आपल्या उद्योगात चालू आर्थिक वर्षात भांडवलाची गुंतवणूक किती केली आहे. चालू आर्थिक वर्षात व्यवसाय उद्योगाची आर्थिक स्थिती कशी आहे नफा तोटा किती झाला याची सर्व माहिती मिळविण्यासाठी व्यवसायिक संस्था आर्थिक लेखांकनाचा उपयोग करतात. हे लेखांक व्यावसायिक आपल्या व्यवसाय, उद्योगाच्या उपयुक्ततेनुसार तयार करून, यात उद्योगाचे किंवा व्यवसायाचे नफातोटा पत्रक, व्यापारी पत्रक व स्थितीविवरण तयार करतात. या पत्रकावरून व्यवसायाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करता येतो.

हे लेखांकन लेखाकर्माच्या नियमानुसार तयार केले जातात. या लेखाकर्माचे तपासणी व करून व्यवसाय उद्योगाच्या आर्थिक स्थितीचे अध्यायन केले जाते. व्यय तपासला जातो, व्यवसायाचा नफातोटा, व्यवसायाची संपत्ती, देयता, कर्ज व व्यावसायिकांनी केलेली गुंतवणूक इ. माहिती या लेखाकर्मावरून उपलब्ध होते. या सर्व माहितीवरून व्यवसायाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला जातो व व्यवसायाची सत्य माहिती यावरून मिळते.

2) परिव्यय लेखांकन (Cost Accounting)

आर्थिक लेखाकर्मात आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला जातो. तर परिव्यय लेखाकर्मा उत्पादनावर होणारा एकूण परिव्यय, एकक परिव्यय समजून घेण्यासाठी उद्योगात परिव्यय लेखांकनाचा उपयोग केला जातो. परिव्यय लेखन कणामुळे चालू स्थितीत उत्पादनावर होणारा खर्च व भविष्यात उत्पादनावर होणारा खर्चाची माहिती मिळविण्यासाठी या लेखांकनाची आवश्यकता निर्माण झाली. उद्योगात वेगवेगळ्या वस्तूचे उत्पादन केले जाते. वेगवेगळ्या वस्तूसाठी वेगवेगळ्या परिव्यय पद्धतीचा उपयोग करावा लागतो. त्यामुळे परिव्यय पद्धतीची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून भारतात परिवेश लेखांकनाची सुरुवात 1965 रोजी झाली. या लेखांकनासाठी कंपनी कायदा 1956 च्या कायद्यात सुधारणा करून कलम 209 मध्ये उपकलम (डी) आणि कलम 233 मध्ये उपकलम (बी) चे प्रावधान जोडण्यात आले. परिव्यय लेखांकनाचा कायदा केलेला असला तरी, या लेखांकनाचा प्रत्येक उद्योगात उपयोग करून घेतलाच पाहिजे असे बंधन नाही. तरीपण प्रत्येक उद्योगात व्यावसायिकाला उद्योगातील उत्पादनावर होणारा परिव्यय माहिती करून घेण्यासाठी करावाच लागतो. परिव्ययाचा उपयोग केवळ उत्पादन कार्यापुरता मर्यादित नसून वस्तूचे उत्पादन झाल्यानंतर वस्तूची विक्री होईपर्यंत या लेखाकरणाचा उपयोग होतो. परिव्यय लेखाकर्मामुळे परिव्ययावर नियंत्रण ठेवता येते, प्रति एकक परिव्यय, अपव्यय, माहिती करून घेण्यासाठी महत्वपूर्ण आहे. त्याचबरोबर वस्तूची किंमत निश्चित करण्यासाठी या लेखाकर्माचा उपयोग होतो.

3) व्यवस्थापकीय लेखाकर्म (Management Accounting)

व्यवसाय किंवा उद्योगात उद्योगाची आर्थिक स्थिती कशी आहे हे पाहण्यासाठी आर्थिक लेखांकनाचा उपयोग केला जातो तर परिव्ययावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी परिव्यय लेखांकनाचा उपयोग केला जातो. त्याच पद्धतीने व्यवस्थापकीय लेखाकर्मात उद्योगातील आर्थिक व्यवस्थापन, वेळेचे नियोजन, खर्चाचे व्यवस्थापन, कर्मचाऱ्यांच्या कार्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी या लेखाकर्माचा उपयोग केला जातो. व्यवस्थापकीय लेखक कर्म पद्धती ही औद्योगिक क्रांतीनंतर विकसित झाली आणि भारतात या पद्धतीचा उपयोग 1960 पासून सुरू झाला. आज प्रत्येक व्यवसायात किंवा उद्योगात या लेखाकर्माला महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे.

निष्कर्ष

व्यवसायात उद्योगात लेखाकर्माची पद्धत प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. परंतु पूर्वी उद्योग, व्यवसायाचे स्वरूप लहान होते. भांडवलाची गुंतवणूक मर्यादित होती. उत्पादन श्रमावर आधारित होते. परंतु 18 व्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली आणि जगातील प्रत्येक क्षेत्रात कमालीचा बदल झाला. त्याचप्रमाणे व्यवसाय उद्योगांमध्ये सुद्धा बदल होऊन श्रमावर आधारित

उत्पादन बंद होऊन ते यांत्रिक बनले. व्यवसाय उद्योगाच्या स्वरूपात बदल झाला. उत्पादन निर्मितीसाठी यंत्राचा उपयोग होऊ लागला. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण वाढले. वाढत्या उत्पादनामध्ये मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची गरज निर्माण झाली त्यामुळे उपयोग व्यवसायात भांडवलाची उभारणी करण्यासाठी व व्यवसायासची आर्थिक स्थिती कशी आहे.

हे तपासण्यासाठी आर्थिक लेखांकन तर निर्मित उत्पादनावर होणाऱ्या खर्चाचा अभ्यास करण्यासाठी परिव्यय लेखांकन उपयोगात आणले आणि भांडवल, कर्मचारी याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी व्यवस्थापकीय लेखाकर्माची निर्मिती केली. आज या तिन्ही लेखाकर्म पद्धतीच्या उपयोगाशिवाय कोणताही उत्पादक आपले उत्पादनाचे कार्य करू शकत नाही म्हणजेच या तिन्ही पद्धतीला उत्पादन निर्मिती महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

संदर्भ :-

1) परिव्यय लेखांकनाची मूलतत्वे प्रा.डॉ.बीरादार / प्रा. उदगारेकर / प्रा.भुरके.
2) अंकक्षेण - प्रा. डॉ. प्रभाकर हरकाळ
3) उच्चस्तर परिव्यय
लेखांकन डॉ. मेघा कानेटकर / डॉ. मिलींद पाटील.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

आंबेडकरवादी कादंबरी : एक दृष्टिक्षेप

प्रो.डॉ. सा. द. सोनसळे
मराठी विभाग
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जि. परभणी

विश्वभूषण डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोकशाहीवादी तत्वज्ञानाचे पाठबळ घेऊन आंबेडकरवादी कवी, लेखक, नाटककार यांनी आंबेडकरवादी साहित्य वाङ्मयाची निर्मिती केली भारतीय समाजाची हरवलेली आणि हिरावून घेतलेली जीवनमूल्य साकल्याने आपल्या लेखणीतून अविष्कृत करण्याचा जोरकसपणे प्रयत्न ज्या महानुभवी प्रबुद्ध विचारवंतांनी केला .त्यांना इथल्या व्यवस्थेने प्रबुद्ध या ओळखीपासून दूर ठेवण्यासाठी नपुसकलिंगी "दलित" या संज्ञेने हिनविण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धम्म स्वीकाराचा अनुल्लेख करण्यासाठी धर्मांतराची चळवळ शोषिता पर्यंत जाण्यापासून रोखण्यासाठी दलित या संज्ञेची तातडीने योजना करण्यात आली. वास्तविक पाहता आंबेडकर पूर्व कालखंडात ब्रिटिशांच्या आगमना नंतर जे थोडे बहुत अस्पृश्य लिहीत होते त्यांना अस्पृश्यांचे साहित्य म्हणावे आणि बाबासाहेबांच्या वैचारिक क्रांतीच्या उदयानंतर जे बाबासाहेबांच्या विचारांना म्हणजेच स्वातंत्र्य ,समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय विश्वात्मकतेने जे साहित्यिक लिहितात त्यांना आंबेडकरवादी साहित्यिक आंबेडकरवादी साहित्य म्हणावे .ज्यांच्या वाङ्मयात लोकशाहीवादी मूल्य येत नाहीत, संविधानास जे अस्पृश्य मानत नाहीत ज्यांना बाबासाहेबांच्या नावाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तिटकारा आहे अशा मनुवादी गुलामांच्या साहित्याला व्यवस्था जे नाव ठेवील ते त्यांनी स्वीकारावे. परंतु मानव मुक्ती लढ्याच्या नायकाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी गुलामीला लावलेला तुरुंग जगाने मान्य केले आहे. आंबेडकरवादी कवी ,लेखकांची साहित्यकृती "दलित" असू शकत नाही. जो दलित लेखक आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञाना पासून वंचित आहे. त्याचा प्रवास दलिततत्त्वाकडून "हरिजन"या संकल्पनेकडे प्रवाहित होत असतो.

अस्पृश्य महारांच्या गळ्यात गाडगे आणि कमरेला झाडू बांधलेला होता ही शिक्षा केवळ पुणे परगण्यातच पेशव्यांनी दिलेली होती ही शिक्षा सर्वत्र नव्हती. निजाम राजवटीत अस्पृश्य महार निजामाच्या मंत्रिमंडळात होते.(बी .एस. व्यंकटराव आणि बी. शामसुंदर) जशी ही शिक्षा मराठवाड्यात आंध्र प्रदेश किंवा कर्नाटक गुजरात मध्ये नव्हती तशी ही शिक्षा नाग विदर्भात ही नव्हती या शिक्षेचा सर्वत्र संचार नव्हता. दुसरे असे की, प्राचीन काळात ज्यांनी शस्त्रांच्या जोरावर रणांगण गाजविले, जे ज्ञानी होते. आणि बहुजन समाजातील इतर जाती सारखे आर्थिक दृष्ट्या समान होते त्यांना दलित म्हणणे हा विषमतावादी व्यवस्थेचे राजकारण आहे अस्पृश्यातील कोणत्याही जातीने भीक मागितली नाही आहो रात्र कष्ट करणाऱ्या या माणसांना कष्टाचा त्याच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून भीक दिली जायची एवढेच एरवी फुकटची भीक मागणाऱ्या समाजाला कुणी दलित म्हणत नाही. दैन्यावस्थेमुळे आत्महत्या करणाऱ्या समाजाला कुणी दलित मानत नाहीत .डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराला कवडीमोल समजणाऱ्या लोकांनी "दलित" या संज्ञेचा सामाजिक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परिप्रेक्ष्यात आग्रह धरलेला दिसतो. आंबेडकरवादी चळवळीवर मोठे झालेले लेखक, कवी, सवर्ण हिंदूंच्या सहानुभूती खातर दलित ही संकल्पना स्वीकारतात. म्हणजेच ते प्रबुद्ध जनतेला फसवितात. ज्या साहित्यिकांनी आंबेडकरवाद स्वीकारला नाही त्यांच्याकडून स्त्रियांच्या समानतेची अपेक्षाच नाही

आंबेडकरवादी कवींनी मोठ्या प्रमाणात कविता लिहिली आणि पुढे मग कथाकार, कादंबरीकार ही या चळवळीत निर्माण झाले. आंबेडकरवादी कादंबरी आज मोठ्या प्रमाणात येऊ लागली आहे. वंचित ,बहुजन प्रबुद्ध समाजावर आक्रमण होतात ते सातत्याने सलग होतात. त्या आक्रमणाविषयी ज्या पद्धतीचा राग चीड कादंबरीतून व्यक्त होते. अगदी त्याच पातळीवरून अंतर्गत कलह कार्यकर्त्यांचा लाचार, लूबरेपणा, दुभंगलेल्या निष्ठा, सत्ता, संपत्ती साठी केलेले समझोते, हे सुद्धा कादंबरीतून व्यक्त होताना दिसते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाचे झालेले सार्वत्रिकरण आणि खा .ऊ .जा. धोरणांचा एकंदरच समाजावर झालेला परिणाम कादंबरीकार बऱ्यापैकी चित्रित करत आहेत.

डॉक्टर बाबासाहेबांच्या मानव मुक्ती लढ्यानंतर आंबेडकरवादी लेखकांनी कादंबरीतून स्त्रियांचे चित्रण कशा पद्धतीने झाले या विषयीचे चिंतन महत्त्वाचे आहे.

आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी स्त्रियांना कसे व किती स्थान दिले आहे, यापूर्वी मराठी सारस्वतांनी पारंपरिक मराठी साहित्यातील कादंबरीत कसे चित्रण केले होते ?त्या तुलनेत नवविचार स्वीकारलेल्या लेखकांनी योग्य प्रकारे मांडले आहे काय, हा उद्देश आहे. या विषयांचे महत्त्व असे की आंबेडकरवाद स्त्री-पुरुष समान मानतो .समतेच्या पातळीवर स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे हे आधुनिक काळात शोधणे महत्त्वाचे आहे .ज्यांनी आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारले आहे त्या कादंबरीकारांनी स्त्रियांना समानतेचा दर्जा देणे गृहीत आहे. या कसोट्या मधून आंबेडकरवादी कादंबरीकार कसे लिहितात त्याचाच हा लेखाजोखा.

मध्यमवर्गीय मराठी कादंबरीत स्वातंत्र्य पूर्वीचा जो पारंपरिक दृष्टिकोन होता, तो दृष्टिकोन स्वातंत्र्यानंतरही बदललेला दिसत नाही. हिंदू धर्म व्यवस्थेने जे पुरुषप्रधान संस्कृतीचे समर्थन केले त्या नियमांना अनुसरूनच लेखन झालेले दिसते. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू म्हणून लेखक तिच्याकडे पाहतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, पारंपरिकतेचा अभिनिवेश घेऊन कादंबरीकार लिहिताना दिसतात. 1885 मध्ये मराठीत हरिभाऊ आपटेंनी सामाजिक आशय कथा कादंबरीत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आज घडीला प्रामुख्याने दखल घेण्याजोगे ग्रामीण साहित्य आहे. परंतु सरंजामदारी मानसिकता ग्रामीण साहित्यातून कमालीची डोकावताना दिसते. वंचित उपेक्षितांचे चित्र ग्रामीण कादंबरीतून अल्प प्रमाणात का होईना येताना दिसते. परंतु ग्रामीण साहित्यिक आणि क्रांतीबा जोतीराव फुले यांना पूर्णांशाने स्वीकारलेले नसल्याने या ग्रामीण कादंबरीतून सुद्धा स्त्री समानतेचा विचार उदार दृष्टीकोनातून आले नसल्याचेच दृष्टीपथास येते. आनंदाची बाब एकच की, 1990 नंतर च्या लेखकांच्या लेखनात सामाजिक दु:खाविषयी कादंबरीकार लिहित आहेत. हे चांगले लक्षण म्हणावे लागेल.

अस्पृश्य वंचित लेखकांच्या लेखनामागे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा आहे. आंबेडकरवादी लेखकांच्या पहिल्या पिढीतील लेखकांच्या लेखनात रंजन परता हा विशेष दिसतो. काही साहित्यकृती मधून मध्यमवर्गीयांच्या जाणिवा सुखदु:खे हलके फुलके विनोद येतात मध्यमवर्गीय कथा कादंबऱ्या प्रमाणेच चित्रण येतात. उदाहरणार्थ ना. रा. शेंडे अण्णाभाऊ साठे, शंकराव खरात या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचे उदाहरण देता येतील. या बाबी गृहीत धरूनही अण्णाभाऊ साठे, शंकराव खरातांच्या कादंबरी लेखनाबद्दल डॉ भालचंद्र फडके लिहितात "दलितांची (अस्पृश्यांची) कादंबरी समृद्ध करणारे प्रमुख लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे आणि शंकराव खरात. अण्णाभाऊंनी ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्यात दलित जीवनाचा वेध घेण्याची दृष्टी कमी आहे. ते सामान्यतः लोकप्रिय कादंबरीचा फार्मूला माणसाच्या व्यथांना बोलके करू शकतात."1 अण्णाभाऊ साठे आणि शंकराव खरात यांनी अस्पृश्य समाजाचे जीवन जशी मांडले त्या प्रमाणे नामदेव होटकर हि. गो. बनसोडे यांनी या लेखकांनी 1960 पूर्वी कादंबरी लेखन केलेले आढळते. 1960 ते 1970 च्या दशकात आवर्जून उल्लेख करण्याजोगा लेखक दृष्टीस पडत नाही. 1970 नंतर मात्र अनेक लेखक कादंबरी लिहू लागलेले दिसतात. अण्णाभाऊंच्या फकीरा आणि वैजंता या कादंबऱ्यांमध्ये नव्या विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते 1970 ते 1980- 85 दरम्यान कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखकांत शंकराव खरात, ना. रा. शेंडे, हि. गो. बनसोडे, ना. ब. जाधव, केशव मेश्राम, ज. वि. पवार, हरिभाऊ पगारे, निशिकांत शेंडे, भीमसेन देठे, भी. सी. शिंदे, सुधाकर गायकवाड, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, अशोक व्हटकर, मुरलीधर भोसेकर, बी. रंगराव, शंकर भाऊ साठे, सुधीर पवार हे लेखक लिहितात. आंबेडकरवादी लेखकांचा मुळादर्श डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. कष्टकरी कामगारांच्या प्रश्ना संदर्भात जेव्हा लेखनात संदर्भ येतात ते क्रांतीबा जोतीराव फुले यांच्या विचारातून घेतलेले दिसतात. त्या विचारांना कांही समीक्षक मार्क्सवाद म्हणतात. स्त्रिशुद्रातिशुद्रांच्या दु:खाबद्दल आधुनिक भारतात पहिल्यांदा फुल्यांनी विचार मांडलेले आहेत. त्यांचेच प्रतिबिंब आंबेडकरवादी साहित्यकृती मध्ये पडलेले आहेत. मनुवादी व्यवस्थेला नाकारणारे ज्योतिराव फुले हे आंबेडकरवादी कादंबरीचा आदर्श असताना त्या ठिकाणी मार्क्सवादाची रोपण केले जाते. मार्क्सला आमचा विरोध नाही. कारण कार्ल मार्क्स पाश्चात्य राष्ट्रातील प्रश्नावरचे तंतोतंत उत्तर आहे. परंतु भारतीय समाजाच्या जुनाट व्याधीवरचे ते औषध होऊ शकत नाही. त्या दुखण्यावर तथागत गौतम बुद्ध, जोतिबा फुले, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरच इलाज करू शकतात. म्हणून आंबेडकरवादी साहित्यकृती मध्ये बुद्धापासून बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंतच्या विचारवंतांचे विचार येत असतात. हरिभाऊ पगारे यांची 'युगप्रवर्तक' 1970 ही बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मागवा घेणारी कादंबरी आहे. यासारख्या लेखकांनी आंबेडकर

वादाची कास धरून स्त्रियांविषयी कसे चित्र केले आहे, त्या संदर्भात ही स्त्री कुटुंबाकडून कशी छळल्या गेली, समाजातील रूढी परंपरामुळे कशी छळल्या गेली, अस्पृश्य आणि पुढे बौद्ध झालेल्या कुटुंबा मध्ये स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य कसे आहे. धार्मिक रुढी परंपरा ने स्त्रीला कसे छळले आहे. आणि आंबेडकरवादी लेखकांचा या बाबतीत कोणता दृष्टिकोन आहे या बाबतीत कांही महत्त्वाचे उल्लेख पाहू.

स्त्रियां या गुलामांच्या गुलाम होत्या. अस्पृश्य पुरुष हिंदू धर्म व्यवस्थेचा गुलाम आणि या गुलाम यांच्या घरात राहणारी अस्पृश्य स्त्री पुरुषांची गुलाम अशी दुहेरी गुलामी भोगणारी स्त्री कादंबरीकारांनी चित्रित केली

कुटुंबातील व्यक्तीकडून स्त्रियांचा होणारा छळ

भारतीय कुटुंब व्यवस्था ही मोठी गुंतागुंतीची संस्था आहे. कुटुंब व्यवस्थेवर धर्म, रूढी परंपरेचा पगडा आहे. आणि अशी धर्म व्यवस्था अधिराज्य गाजवत असताना स्त्री गुलामासारखी कशी सहन करते हे अण्णाभाऊंनी रत्ना या कादंबरीत चित्रित केले आहे. "रत्ना मार खात होती आता आपण जगणार नाही अशी तिची खात्री झाली होती, ती रडत होती मान खाली घालून दाता खाली ओठ धरून वरून पडणारा मार सहन करीत होती"2 तर बाबुराव बागूलांनी आघोरी या कादंबरीमध्ये आयुष्यभर छळ सहन करणारी आणि म्हातारपणात सुद्धा मुलाकडून त्रास होईल. या भीतीने व्याकुळ झालेली ठकुबाईची भीती व्यक्त करताना लिहिले "तरुणपणी नवऱ्याने खेटराएवढी ही किंमत दिली नाही आता मुलाच्या राज्यातही किंमत राहणार नाही. ठकुबाईच्या मनात हे विचार येतात ती खचून गेली. खिन्न, कष्टी झाली. हाताशपणे मोठा विश्वास टाकून ती चुली जवळ जाऊन दु:ख करीत बसली"3 लहान वयात लग्न झालेली आणि कामाच्या ओझाने वाकून गेलेली स्त्री केवळ दु:खाश्रू वाहते. केशव मेश्राम 'हकिकत आणि जटायू' या कादंबरी मध्ये व्यक्त करतात "त्यांची लहान खुरी बायको.... तांदूळ साफ करता करता ती पेंगत होती कपाळावरले कुंकू घामाने खाली ओघळले होते. पदर थोडा सरकलेला. रडून रडून डोळे लालवट झालेले. नाकाचा शेंडा अधिकच सोलवटलेला"4 तर सासरचा त्रास सहन करता करता दु:खद करून अंत झालेली रंजना अशोक हटकरांनी ' मेलेलं पाणी' या कादंबरीत चित्रित केली आहे." रंजी गेली. आणखी एका आठवड्याने तिला आणून सोडली, आणि तो गेला, रंजी आजारी होतीच. पण तिच्या सौंदर्यात अजून भर पडली होती. सुंदर हातावर लाल भडक उलथण्यांचे डाग होते.

कपाळावर भला मोठा डाग चिगळत होता. आणि गालाची हाडे वर आली होती"5. पोटाला जेवण अंगभर कपडा मनासारखी एखादी वस्तू कधी मिळत नव्हती. अशी मनाचे दमन झालेली स्त्री 'युगविधान' कादंबरीमध्ये बा. स. हाटे चित्रित करतात. "भावजयीने भाकरी उचलली, पोऱ्यात लपवून ती लगभगिनी बाहेर आली आणि घागर उचलली आणि लगबगिने पानवठ्याकडे निघाली. तिथे भावजयी खेरीज कुणीच नव्हते. ती पाठमोरी बसली होती"6. कुटुंबातील सदस्य कडून असा छळ होत होता..

समाज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे दु:ख

भारतीय समाजव्यवस्था धर्मव्यवस्थेवर अवलंबून आहे .रुढी, परंपरा, चालीरीती, अस्पृश्य स्त्रियांच्या बाबतीतच काय परंतु हिंदू धर्मव्यवस्थेने एकंदर स्त्रीला गुलाम समजले आहे. गुलामीचे प्रतीक म्हणून तिच्या गळ्यात काळ्या मण्याची पोत घातली जाते. स्त्रियांनी शिकू नये सार्वजनिक कार्यात भाग घेऊ नये असे एक ना शेकडो नियम मनूने मनुस्मृति मध्ये सांगितले आहेत. आंबेडकरवादी कादंबरीकारांनी त्याच्या दु:खाला देण्याला प्रथम वाचा फोडली 'आभाळा एवढी' कादंबरीत हि. गो. बनसोडे सांगतात "सावित्रीला रक्तबंबाळ करणारी माणसातून उठविणारी बदनाम करणारी आणि म्हणून तिचा दुसरा प्राण झालेली शाळा! आपल्या आयुष्यात येईल. पुन्हा येईल.... असे तिला वाटत नव्हते. आणि ती आली होती धगधगत्या आयुष्यात आज"7. स्त्रीला मन नसते. तिला इच्छा नसतात. अशी समाजाची मानसिकता अण्णाभाऊ साठे 'अलगुज' या कादंबरी मध्ये मांडतात. "तिला काय कळतं ? तिला कसलं आलं मन" 8. अण्णाभाऊ साठे 'कुरूप' कादंबरीत सामाजिक रूढी मुळे 'सुमी'ला होणारा त्रास चित्रित करतात. तर 'चंदन' मध्ये वयाच्या चौदाव्या वर्षी चंदनला मुलगा झाला असे चित्रण करतात. यावरून बालवयात लग्नाची सामाजिक रूढी होती हे लक्षात येते. तर बाल मतांचा प्रश्नही या मधून व्यक्त होतो. बाल वयात लग्नाची पद्धत असल्याचे हरिभाऊ पगारे 'युगप्रवर्तक' मध्ये व्यक्त करतात. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याया बद्दल स्त्री कांहीही बोलू शकत नाही. सर्व

मुक्यानेच सहन करीत जाते. अशी हुंदके गळयात रिचवणारी स्त्री 'शूद्र' या कादंबरी मध्ये सुधाकर गायकवाड यांनी चित्रीत केली आहे. "शब्दच गोठून गेल्या प्रमाणे ती मग एकाएकी स्तब्ध झाली. तिला अजून खूप सांगायचे असावे. परंतु उमाळा गळयातच दाबून ती मुक्याने डोळे ओले करू लागली"9. 'हकीगत आणि जटायू' या कादंबरी मध्ये केशव मेश्राम लिहितात पुन्हः पुन्हा मुली झाल्या तर त्याला स्त्रियांनाच जबाबदार धरले जाते. यातून त्यांचा छळ होतो मुलगी झाली म्हणून मारले जाते. त्यात स्त्रियांचा जीवही जातो "चौवथ्या खेपेला रमी सारखी बाळंत झाली होती पण तिला ह्याही वेळेस मुलगीच झाली होती. त्यामुळे तिचे सासू सासरे आणि नवरा पिसाळले होते. अशातच शब्दाला शब्द वाढत गेला सगळ्या देव धर्माला भावजी हिराला अर्वाच्य शिव्या देत नवऱ्याने तीन दिवसाच्या त्या ओल्या बाळंतीला बेदम मारले होते. आणि त्यातच ती गेली होती"10. जातीव्यवस्था आणि सामाजिक परंपरा इथल्या धर्मव्यवस्थेत आहेत. त्यामुळे सामाजिक प्रथा, परंपरा स्त्रियांना जाचक झाल्या आहेत.

अस्पृश्यांची आर्थिक स्थिती सुद्धा दैन्य अवस्थेची. एकंदर अस्पृश्य हे जातीव्यवस्थेत हलक्या जातीचे म्हणून धर्माच्या नियमांनुसार त्यांना संपत्ती बाळगण्याचा अधिकार नाही. त्यांनी संपत्ती बागायचीच असेल तर गाढवे आणि कुत्रे बागावीत असा धर्माचा दंड होता. त्यात महार थोडे आडमुठे असल्याने ते गाय म्हैस पाळत होते. धर्मव्यवस्था जुगारून देत असत परंतु अस्पृश्यांच्या इतर जाती मांग, चांभार, मेहतर हे धर्मरूढी इमानदारीने पाळत असत. त्या मुळे एकंदरच स्त्रियांच्या जीवनावर त्याचा परिणाम होईल पुरुषच आर्थिक विवंचनेत असतील तर त्या कुटुंबातील स्त्री त्यांच्या पेक्षाही निर्धन असत. मग स्त्रियांची अधिकच घुसमट होत असे. पोटासाठी दिवसरात्रं काच, कागद, जमा करीत कुठे अल्पशा मजुरीवर काम करीत. पोटभर अन्न मिळत नसे. अंगभर कपडा मिळत नसे. ही शोकमग्न अवस्था आंबेडकरवादी लेखकांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. "मेलेलं पाणी" कादंबरीत अशोक हटकर यांनी फाटक्या वस्त्रातील स्त्रीची दयनीय अवस्था चित्रित केली तर अण्णाभाऊंनी ही हीच व्यवस्था 'चंदन' कादंबरीत चित्रित केली. अशी अर्धनग्न अवस्था सुजलाम सुफलाम देशात मोठी शरमेची बाब आहे. 'युग विधान' कादंबरीत काबाड कष्ट करूनही उपाशी राहण्याची वेळ यायची तेव्हा या कादंबरीतील स्त्री ही पाण्याबरोबर कोरडी भाकरी खाते. मेलेल्या प्राण्यांचे मांस खाणे तर, कधी त्या प्राण्यांचे हाडे विकून मीठ मिरची आणणे. कधी शिळे पाके खाणे हरिभाऊ पगारेंनी रमाबाई आंबेडकरांची दैन्यावस्था 'युगप्रवर्तक' कादंबरीत चित्रित केली आहे. पैशा अभावी संसाररथ ओढणं कठीण झालं, म्हणजे मी गौराबाई आणि वडील जाऊ लक्ष्मीबाई वरळीला जात होतो. तिथे शेणी स्थापण्याचे काम करीत होतो. आणि रात्री घरी परतत होतो."11. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या घरची परिस्थिती अशी होती. यावरून इतरांच्या परिस्थितीची कल्पना येऊ शकेल.

धर्म कल्पना धर्म व्यवस्थेचे स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दुःख धर्म रूढीमुळे स्त्रियांची मानसिकता, देवावर विश्वास ठेवून जगणारी स्त्री आंबेडकरवादी कादंबरीतून चित्रीत झाली आहे. हिंदू धर्माच्या परंपरा पाळणारे अस्पृश्य त्या जोखडातून मुक्त झाले नव्हते. स्त्री तर धर्म रुढी पाळण्यात सर्वात अग्रेसर. हिंदू स्त्रीकडे पाहून अस्पृश्य स्त्री सुद्धा नवस उपवास करते. देवाकडे साकडे घालते. 'युगप्रवर्तक' कादंबरीत भवानीची व्यथा सांग पूजा करणारी स्त्री तसेच 'हकिगत आणि जटायू' मध्ये अंबामायची मनोभावे पूजा करणारी स्त्री आहे. तर 'आभाळा एवढी' या कादंबरीत हि. गो. बनसोडे यांनी सावित्रीबाई फुले ह्या लहानपणापासून उपास तपास करतात हे सांगतात. तर 'आंबेडकर भारत' या कादंबरीत बाबुराव बागुल रमाई विषयी सांगतात "रमाला हे सांगितले पाहिजे. पण तुला त्यांच्या पेक्षाही जातीभेद माहित आहे. म्हणून ती सदैव भयभित असते. देवावर भरवसा टाकून असते. त्यांच्या संरक्षणासाठी सांगतील ती व्रते करीत असते. तिला काय सांगावे"12. धर्मव्यवस्थेने स्त्रीला गुलाम केले. तिला व्रत्त, वैकल्य करावयास भाग पाडले. तर कांही स्त्रियांना मुरळी प्रथा लादून गावाने तिचा उपभोग घेतला.

ह्या सर्व जीवनाचे चित्र आंबेडकरवादी कादंबरीकारांनी केले आहे. अस्पृश्य स्त्रियांवर होणारा अन्याय, जुलून पोटतिडकीने मांडला आहे. स्त्रियांचे दुःख गांभीर्याने मांडण्याचा प्रयत्न या कादंबरीकाराने केला. त्या बरोबरच डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदेत मांडलेले 'हिंदू कोड बिल' आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही ही स्त्रियांना मिळाले पाहिजे सामाजिक न्याय स्त्रियांना मिळाला पाहिजे ही मानसिकता या लेखकांची आहे. मराठीतील मध्यमवर्गीय कादंबरी स्त्री सौंदर्याला अधिक महत्त्व देते. तर आंबेडकरवादी कादंबरीकार स्त्रियांच्या मनाला आणि जीवनाला अधिक महत्त्व देतात. स्त्री स्वातंत्र्या विषयी, तिच्या अब्रू विषयी, ममत्वा विषयी, जेंव्हा हे कादंबरीकार लिहितात. तेव्हा एकंदरच स्त्रीविषयक भूमिका उदात्त आणि माणुसकीच्या पातळीवरची असते.

संदर्भ

1. फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह श्री.विद्या प्रकाशन,पुणे,प्र.आ.1997 पृ.209.

2.साठे,अण्णाभाऊ -रत्ना चंद्रकांत शेट्ये प्रकाशन,कोल्हापूर प्र.आ.1975 पृ.55.

3.बागुल,बाबूराव-अघोरी मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे. प्र.आ.

4.मेश्राम,केशव- हकिगत आणि जटायू, लोक वाड्गमय गृह,मुंबई. द्वि.आ.1981,पृ.115.

5.व्हटकर,अशोक –मेलेलं पाणी, प्यापुलर प्रकाशन,मुंबई. प्र.आ.1982,पृ.191.

6.हाटे,बा.स.-युगविधान संबोधी प्रकाशन,मुंबई. प्र.आ.1983,पृ.60.

7.बनसोडे,हि.गो.-आभाळा एवढी, तप प्रकाशन,ठाणे. प्र.आ.1981,पृ.75.

8.साठे,अण्णाभाऊ–अलगुज, मॅजेस्टिक प्रकाशन,मुंबई. प्र.आ.1962,पृ.140.

9.गायकवाड,सुधाकर.- शुद्र, कान्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे. प्र.आ.1980,पृ.49.

10.मेश्राम,केशव- हकागत आणि जटायू, लोकवाड्गमय गृह,मुंबई. द्वि.आ.1981,पृ.118.

11.पगारे,हरिभाऊ- युगप्रवर्तक, अनिल प्रकाशन,मुंबई. प्र.आ.1970,पृ.48.

12. बागुल ,बाबूराव -आंबेडकर भारत, राजहंस प्रकाशन,पुणे. प्र.आ.1981,पृ.151.

भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देसाईगंज (वडसा) जि. गडचिरोली – 441207
E-mail: subhashupate05@gmail.com

प्रास्ताविक :

॥ भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ ऋग्वेद (6/1/10) अर्थात सर्वांचे कल्याण करणाऱ्या बुद्धीसाठी प्रयत्न करू या. शिक्षण मंत्रालयाच्या भारतीय ज्ञान प्रणाली AICTE आणि IKS शिक्षण मंत्रालय (MoE) ची स्थापना ऑक्टोबर 2020 मध्ये करण्यात आली. 2021 मध्ये राष्ट्रीय समन्वयक म्हणून प्रा. गंती मूर्ती (IIT इंदूर) आणि समन्वयक म्हणून डॉ. अनुराधा चौधरी (IITखरगपुर) यांची नियुक्ती झाली. भारतीय मार्ग शाश्वत आहे आणि सर्वांच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील आहे. आपण आपल्या वारशात भेटलेल्या सर्वसमावेशक अशी ज्ञान प्रणाली पुन्हा अवगत करणे आणि भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या मार्गाबाबत जगाला उद्बोधीत करणे हा उद्देश आहे. यासाठी तज्ञांना प्रशिक्षण देणे व महान सभ्यता असलेल्या व विलक्षण जीवनपध्दतीचे ज्ञान जगासमोर आणणे असा प्रयत्न आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीतून दर्जेदार शिक्षण मिळावे तसेच प्रशासकीय सेवेसाठी त्याची उपयुक्तता वाढावी. शालेय शिक्षण सुध्दा दर्जेदार असावे असा प्रयत्न करण्यात आला.

मूळ शब्द :- भारतीय ज्ञान प्रणाली, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, समन्वय, आंतरराष्ट्रीयीकरण

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे चिकित्सक अध्ययन करणे
2. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणामूळे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये होणाऱ्या बदलाचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या माध्यमाद्वारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे मूल्यांकन करणे.

मुख्य विषयाचे प्रतिपादन :

भारतातील विद्यापीठीय शिक्षणावर नियंत्रण ठेवणारी देशातील सर्वोच्च संस्था म्हणजे विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) होय. या आयोगाची स्थापना 28 डिसेंबर 1953 ला झाली. इ. स. 1948 मध्ये डि. एस. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने विद्यापीठ अनुदान आयोग स्थापनेची शिफारस केली. इ. स. 1953 मध्ये तत्कालीन शिक्षण मंत्री मौलाना अबुल कलाम यांच्या हस्ते विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे उद्घाटन झाले. इ. स. 1956 च्या कायद्यानुसार 'युजीसी' ला वैधानिक दर्जा प्रदान करण्यात आला शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार यांच्या अखत्यारीत हा आयोग येतो. उच्च शिक्षणाला दिशा देण्याचे कार्य हा आयोग करत असतो. "उच्च शिक्षणाचा दर्जा , अभ्यासक्रम, संशोधन, प्राध्यापकांची पात्रता, विद्यार्थ्यांचा विकास आणि शैक्षणिक संस्थांचे मूल्यमापन अशी जबादारीची व प्रतिष्ठेची कामे या विद्यापीठ अनुदान आयोगाला करावी लागतात."[1] संयुक्त राष्ट्रांच्या मुख्य शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांपैकी दर्जेदार शिक्षण हे एक उद्दिष्ट आहे. पारदर्शक, प्रभावशाली आणि सर्वसमावेशक शासनयंत्रणेद्वारे दर्जेदार शिक्षणाची परिपूर्तता व्हावी आणि समानतेच्या तत्वांवर आधारित नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची आखणी केली जावी. त्यात बहुविद्याशाखीय विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांच्या माध्यमाने उच्च शैक्षणिक प्रणाली क्रियान्वीत व्हावी. भारतातील उच्च शिक्षण हे स्थानिक व राष्ट्रीय भाषांमध्ये उपलब्ध करून

दिल्या जाणे हा एकमेव उद्देश आहे. NEP2020 मध्ये असे नमूद केले आहे की, 2040 पर्यंत भारतीय ज्ञान शिक्षण प्रणाली ही बहु-विद्याशाखीय संस्था म्हणून नावारूपास यावी.

दर्जेदार शिक्षणाची व्यवस्था व सक्षमीकरण :-

सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित असलेल्या आणि दुर्बल घटकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी न्याय्य व सर्वसमावेशक शिक्षण व्यवस्थेची नितांत गरज आहे. भारतात उद्योजकता सिद्धीस नेण्यासाठी नवोपक्रम राबविणे गरजेचे आहे. शैक्षणिक संस्थांचे सक्षमीकरण करण्यास्तव SCERTs आणि DITEs यांच्या माध्यमांद्वारे शैक्षणिक संबंध मजबूत करण्यावर भर दिलेला आहे. भविष्यात लागणाऱ्या कौशल्याची गरज लक्षात घेऊन तशाप्रकारची समन्वयकारी शिक्षण प्रणाली तयार करण्याचा मान अधोरेखित केला आहे. तसेच नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्यावर भर दिलेला आहे. त्यासाठी नवनवीन संशोधन पध्दतींचा अवलंब करून विकास साधता येईल असे या ज्ञान प्रणालीमध्ये प्रतिबिंबित आहे. संख्यात्मक व गुणात्मक दृष्ट्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढावे आणि संपूर्ण भारतीय ज्ञान प्रणाली ही नॅशनल इन्स्टिट्युट रॅंकिंग फ्रेम वर्क (NIRF) वर आधारीत असावी असे म्हटले आहे. संगणीकरणाच्या साहय्याने क्षमतेत सुध्दा वाढ व्हावी. समग्र शिक्षण कौशल्यपूर्ण असावे. प्रत्येकाच्या क्षमतेचे मूल्यांकन करणारे 'रोड मॅप' असावे ज्याला 'पारेख' असे म्हटल्या जाते.

NEP2020 ला भारतीय ज्ञानाचा समृद्ध वारसा :-

NEP2020 म्हणजे प्राचीन आणि शाश्वत भारतीय ज्ञान आणि विचारांचा समृद्ध वारसा व मार्गदर्शक तत्वे म्हणून ओळखल्या जाते. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये ज्ञान, विज्ञान आणि जीवन दर्शन यांचा अंतर्भाव आहे. जो अनुभव, निरीक्षण, प्रयोग आणि कठोर विश्लेषणातून विकसित झालेले आहेत. प्रणामबद्ध आचरणात आणण्याच्या या परंपरेने आपल्या शिक्षण, कला, प्रशासन, कायदा,न्याय, आरोग्य, उत्पादन आणि वाणिज्य यावर प्रभाव पाडलेला आहे. याचाच प्रभाव भारतातील अभिजात आणि इतर भाषांवर पडलेला आहे. ज्यांचा प्रसार शाब्दिक, मौखिक आणि कलात्मक परंपरेने झालेला होता. याच अर्थाने 'भारताचे ज्ञान' प्रणाली मध्ये प्राचीन भारतीय ज्ञान आणि त्याचे यश व त्यापुढील आव्हाने यांच्याबाबत शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण आणि जीवनाच्या सर्व पैलूंशी संबंधित भारतीय भविष्यकालीन आकांक्षा यांचाही अंतर्भाव आहे. आप्लया भूतकाळाचे रेखाटन करून भारतीय ज्ञानप्रणालीला सुनिश्चित करणे व प्राचीन ज्ञान प्रणालीने ज्ञान प्रसाराचा केलेला अखंड परंपरांच्या प्रतिनिधीत्वाचा अद्वितीय असा दृष्टीकोन प्राप्त केल्याचे दष्टिपथास येत आहे. भारतात येणाऱ्या वर्तमान आणि उद्योन्मुख आव्हानांना निपटून काढण्यासाठी या नव्या शैक्षणिक धोरणात व्यवस्था केलेली आहे.

NEP2020 ची निर्मिती आणि शैक्षणिक व्यवस्था :-

21 व्या शतकातील शासनाने अवलंबलेल्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी शिक्षणाला जोडण्यासाठी धोरणात आवश्यक त्या प्रमाणात बदल केलेला आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सांगितले की, राष्ट्र विकासाच्या महायज्ञात हे नवीन शैक्षणिक धोरण महत्वाची समिधा ठरणार आहे. या शतकाच्या गरजानुरूप प्रज्ञावंत समाज निर्माण करणे, भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनविण्यासाठी आवश्यक ती क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणे, भारतातील युवा शक्तीला विकसित करण्यासाठी योग्य वातावरण आणि त्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी हे शैक्षणिक धोरण उपयुक्त ठरेल अशी आशा आहे. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून तरूणांमध्ये आवश्यक असे व्यवसाय कौशल्य विकसित करण्याचा मानस व विश्वास व्यक्त केलेला आहे. 'नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धारेण 2020' हे 29 जुलै 2020 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारने जाहिर केले. विशेष म्हणजे तब्बल 34 वर्षानंतर आजचे शिक्षण हे विद्यार्थ्यांसाठी आंतरविद्याशाखीय आणि समन्वयकारी असावे व बदलत्या काळानुसार शालेय व उच्च शिक्षणाच्या रचनेत आमुलाग्र बदल करून शाश्वत विकासाचे ध्येय साधण्यात यशस्वी व्हावे असो मानस व्यतीत होतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा आशय :-

शालेय व उच्च शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये शास्त्रोक्त पध्दती अंतर्भूत केली जाईल. जसे आदिवासी बाबत ज्ञान प्राप्त करण्यास स्थानिक आणि पारंपारिक पध्दतीचा अवलंब केला जाईल. त्यात गणित, खगोलशास्त्र, तत्वज्ञान, योग, वास्तुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, कृषि, अभियांत्रिकी, भाषाशास्त्र, साहित्य, क्रिडा खेळ तसेच शासन राज्य आणि संवर्धन याबाबतचाही अतर्भाव

असेल. आदिवासींची वांशिक औषधी पध्दती, वनव्यवस्थापन, पारंपारिक (सेंद्रीय) पीक लागवड, नैसर्गिक शेती इत्यादिबाबतचे अभ्यासक्रमही उपलब्ध केले जातील. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना पर्यायी विषयाची निवड करता येईल. भारतीय ज्ञान प्रणालिवर आधारित एक आकर्षक अभ्यासक्रम देखील पर्याय म्हणून उपलब्ध असेल. या धोरणाच्या माध्यमातून विविधतापूर्ण समृध्दीबाबतचे ज्ञान साध्या व सरळ उपक्रमांचा समावेश करून विद्यार्थ्यांना अवगत करता येईल. शैक्षणिक सहल काढणे, भारतातील पर्यटन स्थळांना भेटी देणे, तीत आढळणारी विविधता, भिन्न संस्कृती, परंपरा आणि ज्ञान यांची माहिती प्राप्त करता येईल. यावरून 'एक भारत' श्रेष्ठ अंतर्गत देशातील 100 पर्यटनस्थळे माहिती होतील. विद्यार्थ्यांना प्रत्येक स्थळाचा अभ्यास करताना त्यांचा इतिहास, वैज्ञानिक योगदान, परंपरा, स्वदेशी साहित्य आणि ज्ञान यांबाबत विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात अधिक भर पडेल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील ज्ञानाची उद्देशपूर्ती :-

1. शिक्षण मंत्रालय नियामक संस्था (UGC आणि AICTE) आणि HEI द्वारे विविध उपक्रम राबविले जातील.
2. भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीच्या संवर्धनावर भर देण्यात आला.
3. U.G. व P.G. प्रोग्रामच्या नोंदणीकृत विद्यार्थ्यांना क्रेडीट अभ्यासक्रमांची व्यवस्था केलेली आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीबाबत शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाईल.
4. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणामूळे भारतीय ज्ञान प्रणालीबाबत सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होईल व ते रिफ्रेशर कोर्सद्वारा ज्ञानाला प्रसारित करतील.
5. कला शिक्षणाची प्रभावी रचना विकसित करण्यासाठी अध्यापन संशोधन आणि कुशल कला असलेल्या गुरूंचा समावेश करून इतर शैक्षणिक क्रियाकलाप नियमितपणे विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी उपयोगात आणले जातील.
6. पारंपारिक शिक्षणासोबत कलात्मक शिक्षणाचा समन्वय साधल्या जाईल.
7. नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामूळे विद्यापीठे आणि महाविद्यालये उच्च शिक्षण प्रणालीकडे वाटचाल करेल. संपूर्ण भारतात उच्च शिक्षण हे स्थानिक भाषांमध्ये व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून रूजविले जाईल.
8. पदवी स्तरावर बहुविद्याशाखीय शिक्षणाची व्यवस्था केली आहे. तसेच विद्याशाखा व संस्था या स्वायत्त बनाव्यात असा निर्धार व्यक्त केला आहे.
9. विद्यार्थ्यांच्यासाठी सुधारीत अभ्यासक्रम, अध्यापनशास्त्र, मूल्यमापन आणि विद्यार्थ्यांचे त्याला समर्थन प्राप्त करणे.
10. अध्यापन व संशोधन हे कार्ये करणाऱ्यांची गुणवत्तेच्या आधारावर नियुक्ती आणि करिअर प्रगतीद्वारे प्राध्यापक व संस्थांची नेतृत्वाची परंपरा कायम करणे.
11. महाविद्यालये आणि विद्यापीठे हे सक्रियपणे संशोधनाची बीजे पेरण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानची स्थापना करण्यासाठी निधी दिल्या जाईल.
12. उच्च शिक्षणासाठी एकाच नियामकाद्वारे "हलके परंतू घट्ट" नियमन असेल.
13. उत्कृष्ट प्रतीच्या सार्वजनिक शिक्षणप्रणालीत मोठ्या प्रमाणात संधी तसेच प्रवेश व समानता यांचा समावेश असेल.
14. वंचित विद्यार्थ्यांना विद्यापीठाद्वारे शिष्यवृत्ती दिल्या जाईल.
15. प्रवेशित विद्यार्थ्यांना आणि अपंग विद्यार्थ्यांना सर्व पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून दिले जातील.

भारतीय ज्ञानप्रणाली व सांस्कृतिक वारसा :-

भारतीय वारसा व संस्कृती याबाबत विद्यार्थ्यांना जाणीव व्हावी असा अभ्यासक्रम तयार केला जाईल. सांस्कृतिक आणि बौद्धीक माहिती सोबतच वैश्विक मानवी मूल्ये, वैदिक गणित, योग, आयुर्वेद, संस्कृत, भारतीय भाषा, भारतीय उपखंडातील पवित्र धार्मिक स्थळे, पुरातत्व स्थळे आणि स्मारके यांचा ज्ञान प्रसार करणारा अभ्यासक्रम असणार. भारतीय साहित्य, शिल्पकला , संगीत, नृत्यप्रकार, नाटक, व्हिज्युअल आर्ट्स, परफारमिंग आर्ट्स , हस्तकला इत्यादींचा त्यामध्ये समावेश असेल. शिक्षण मंत्रालयातील भारतीय ज्ञानप्रणाली विभागाने सांस्कृतिक मंत्रालय आणि अन्य सहभागी संस्थांच्या मदतीने धारा

कॉन्फरन्स मालिकेद्वारे या देशातील किमान 6 करोडपेक्षा जास्त नागरीकांपर्यंत प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीचे विविध क्षेत्रातील योगदान बाबतचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे पोहचविण्यात कमालीचे यश संपादन केलेले आहे. यासोबतच त्याची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता आणि भविष्यातील त्याची व्याप्ती शोधण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीद्वारा ViSION 2047 ला विकासमय करण्यासाठी विविध ज्ञान क्षेत्रातील अग्रगण्य विचारवंतांना आणि अभ्यासकांना एकत्रित आणण्याचे काम केलेले आहे. या ज्ञानप्रणालीच्या भरभराटीसाठी एक रोडमॅप पण तयार केलेला आहे.

शिक्षण मंत्रालय विभाग आणि भारतीय ज्ञानप्रणाली :-

भारत शिक्षण मंत्रालयच्या वतीने भारतीय ज्ञान प्रणाली सर्व पैलूंवर आंतरविद्याशाखेतील संशोधनाला चालना देण्यासाठी पुढील संशोधन आणि सामाजिक अनुप्रयोगांसाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचा संरक्षित आणि प्रसारित करण्याच्या उद्देशाने कार्य करेल. कला आणि साहित्य, कृषि, मूलभूत विज्ञान अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान , आर्किटेक्चर, व्यवस्थापन, अर्थशास्त्र इत्यादी क्षेत्रात आपल्या देशाचा समद्ध वारसा आणि पारंपारिक ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी या विभागातर्फे सक्रिय भूमिका पार पाडण्याचा मानस आहे. AICTE मुख्यालयात स्थित भारतीय ज्ञान परंपरा प्रणाली व शिक्षण मंत्रालय (MoE) ची स्थापना ऑक्टोबर 2020 मध्ये करण्यात आली. या टिममध्ये ऑक्टोबर 2023 पासून प्रा. गंटी एस. मूर्ती राष्ट्रीय समन्वयक आणि तीन सहयोगी तज्ञ आहेत. 18 मार्च 2020 रोजी "भारतीय पारंपारिक ज्ञान प्रणालीचे संशोधन 'भारतीय ज्ञान परंपरा' या विषयावर आयोजित एक दिवसीय कार्यशाळेत MoE च्या समर्पित भारतीय ज्ञान प्रणाली विभागाची उत्पत्ती झाली आहे.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 :-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या मंजूरीनंतर अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेची सुरूवात काही राज्यांमध्ये सुरू झालेली आहे. महाराष्ट्र शासनाने विद्यापीठ पातळीवर शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टीकोनातून हालचाली सुरू केलेल्या आहेत. "महाराष्ट्र शासनाने 16 ऑक्टोबर 2020 मध्ये डॉ. रघुनाथ माशेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी एक कार्य गट स्थापन केला. या कार्य गटाने 30 जून 2021 रोजी आपला अहवाल सादर केला. या कार्य गटाने केलेल्या शिफारशींच्या आधारावर धोरणाच्या अंमलबजावणीबाबत 26 एप्रिल 2022 रोजी डॉ. रविंद्र कुलकर्णी माजी प्र – कुलगुरू मुंबई विद्यापीठ, मुंबई यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने शिफारस केलेल्या शिक्षण आराखड्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 6 डिसेंबर 2022 रोजी शासन आदेश निर्गमित केला. शैक्षणिक वर्ष 2023-24 पासून सर्व अभ्यासक्रमासाठी उपरोक्त आराखड्याची अंमलबजावणी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. परंतू या धोरणाची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या व्यावहारिक अडथळ्यांचा फारसा विचार न करता घाई गर्दीत अंमलबजावणी बाबत शासन आदेश निर्गमित केला."[3]

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 व बदलता आयाम :-

पदवी स्तरावरील तीन वर्ष अभ्यासक्रमाचे चार वर्ष अभ्याक्रम होणार आणि चार वर्ष पदवी नंतर फक्त एका वर्षाच्या पदव्युत्तर शिक्षणात स्थलांतर करणे या संरचनेतील होणाऱ्या बदलांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांकडे अस्तित्वात नसेल तर प्रश्न निर्माण होईल. एक वर्ग वाढणार व कार्यभार वाढणार या सर्व बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे. एक तर शिक्षक भरतीवर निर्बंध आहेत. महाविद्यालयात पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन धोरणानुसार पदवीचे प्रथम वर्ष प्रमाणपत्र, द्वितीय वर्ष पदविकाआणि तृतीय व चतुर्थ वर्षानंतर पदवी ही सरंचना निश्चित करण्यात आलेली आहे. परिणामी अर्धवट किंवा मध्येच शिक्षण सोडण्याचे प्रमाण वाढेल. याचा गाभीर्याने विचार झालेला दिसत नाही. एम. फिल. पदवी रद्द केली आणि चार वर्षाच्या पदवीनंतर संशोधनाचा कोणताही पूर्व अनुभव नसताना पीएच. डी. साठी प्रवेश देण्याचा निर्णय योग्य वाटत नाही. एकंदरीत पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रभाव कमी करून पारंपारिक शिक्षण पद्धतीला उत्तेजन देण्याचा एक प्रयत्न दिसतो आहे. समूहाच्या विकासासाठी पारंपारिक भाषेवर जोर देऊन इंग्रजीचे महत्व कमी केल्याचे दिसते.

भारतीयकरण की भगवेकरण यावर संभ्रम :-

नवीन शैक्षणिक धोरणामूळे भारतीयीकरण करीत आहोत असा दावा केला जातो. पण काही अभ्यासक म्हणतात की, भारतीयीकरणाच्या माध्यमातून शिक्षणाचे भगवेकरण करण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे. संस्कृत आणि इतर पारंपारिक भाषा

यांना अवाजवी महत्व देऊन सनातन धर्माशी निगडीत असलेल्या अनेक मूल्यांचा समावेश अभ्यासक्रमात करण्याच्या हालचाली आणि इतिहासाच्या पूर्नलेखनाच्या प्रयत्नांमूळे शासनाच्या हेतू बद्दल शंका निर्माण होणे सहाजिकच आहे. शिक्षणाला स्पर्धाक्षम बनविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर खाजगी क्षेत्राचा सहभाग घेतला जाणार आहे. परंतु खाजगी क्षेत्राचा शिक्षणातील वावर राष्ट्रासाठी फारसा फलदायक ठरलेला नाही. विना अनुदानित माध्यमाने खाजगी व्यक्ती आणि उद्योगांचा शिक्षणात शिरकाव झाला व कॅपिटेशन फी, डोनेशन या अपप्रवृत्ती सामाजिक मूल्यांना पोखरू लागल्या. राज्य आणि विद्यापीठ पातळीवर जरी अपप्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या समित्या असल्या तरी शैक्षणिक फि सरंचना निश्चित करताना होणारा भ्रष्टाचार आणि खाजगी संस्थांचा दबाव याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. शुल्क व प्रवेश निर्धारण नियम धाब्यावर बसवून केलेल्या प्रक्रियेवर समित्यांना नियंत्रणाचा कोणताच अधिकार दिलेला नाही. अर्थात खाजगी शिक्षणामूळे गुणत्ते ऐवजी बाजारीकरण निर्माण झाले. नफ्याला उत्तेजन मिळाले. शैक्षणिक संकुले निर्माण झाली व शैक्षणिक विषमतेला शक्ती मिळाली.

सरकारी शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण ध्येय :-

सरकारी शिक्षण व्यवस्था सार्वत्रिकरणाला वाव देते. हा जगभराचा अनुभव आहे. शैक्षणिक विषमता आणि शैक्षणिक स्तरीकरणाला पायबंद बसतो. हे निर्विवाद सत्य आहे. पण सरकारी शिक्षणव्यवस्थेचे खच्चीकरण करून भांडवलदारांना शिक्षणाची दारे उघडण्याचा नवीन शैक्षणिक धोरणाचा उद्देश भांडवलशाही व्यवस्थेला जगवतो. शिक्षणाचे खरे उद्दीष्ट स्वतंत्र विचार करणारा, संविधानिक मूल्य जोपासणारा नागरिक निर्माण करणे असून या उदात्त हेतूला नवीन शैक्षणिक धोरणाने हरताळ फासून भांडवलशाहीवादी पाठरखण केली आहे असा विचार समोर येतो. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार कायदा आणि वैद्यकीय महाविद्यालय वगळता देशातील सर्व उच्च शैक्षणिक संस्थांचे नियमन करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक आयोगाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. या आयोगाच्या स्थापनेमूळे उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात केंद्रीकरणाचे युग निर्माण होईल परिणामी नोकरशाहीचे प्राबल्य, दप्तर दिरंगाई आणि भ्रष्टाचाराची लागण यांच्या शिरकावाची समाजाला भोग फेडावे लागतील.

समानता निर्माण करणारी की विविधता नष्ट करणारी व्यवस्था :-

वास्तविकत: उच्च शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचित आहे पण केंद्राने राज्यांना काहीच विचारात घेतले नाही. केंद्र सरकरनेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणीची अधिसूचना निर्गमित केली. त्यामूळे घटनात्मक अधिकारांची पायमल्ली झालीच सोबतच संघराज्यात्मक तत्वाला हरताळ फासले. असे तामिलनाडू, पश्चिम बंगाल या घटकराज्यांनी विरोधात्मक सुर काढला. भारतासारख्या बहुविध संस्कृती आणि परंपरा असणाऱ्या देशात शिक्षणासाठी समान धोरणाची आखणी करणे कितपत योग्य आहे याचा विचारच आलेला नाही. असे म्हणता येईल की, उच्च शिक्षण क्षेत्रात समानता निर्माण करण्याच्या नावाखाली विविधता नष्ट करण्याचा प्रयोग सरकारने सुरू केला की काय? सर्व भारतीयांना एक राष्ट्रीयत्वाच्या कक्षेत आणण्यासाठी विविधतेतून एकता निर्माण करण्या ऐवजी विविधता नष्ट करून एकता निर्माण करण्यासाठी सूरू असलेल्या प्रयत्नातून देशातील अल्पसंख्यांक समुदायाच्या मनात संदेहाचे वातावरण विकसित झालेले आहे. येथे अल्पसंख्यांकांना शैक्षणिक क्षेत्रात आपली उत्तरदायीत्वाची भूमिका निश्चित करण्याची चागली संधी उपलब्ध झाली आहे. ज्यामूळे मानवतावादी स्वरूप प्राप्त होईल.

स्वायत्तता की जबाबदारीच्या तत्वातून पलायन :-

नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना मोठ्या प्रमाणावर स्वायत्तता दिली जाणार आहे. महाविद्यालये पदव्या देणार, विद्यापीठांचे काम संपणार, पण अस्तित्वात असलेल्या महाविद्यालयात पदवी देण्यायोग्य पायाभूत सुविधा, उच्च दर्जाचे मनुष्यबळ आणि गुणवत्ता असेल तर बरे नाही तर स्वायत्ततेच्या नावाखाली सरकार आपल्या जबाबदारीपासून सुटका करून घेत आहे काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. अनेक विद्यापीठे स्वायत्ततेचा उपयोग गुणवत्ता वाढीऐवजी फी गोळा करण्यासाठी करतात. स्वायत्तेच्या नावाखाली उच्च शिक्षण क्षेत्राच्या किल्ल्या खाजगी भांडवलदारांकडे सोपविल्या, हेच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण म्हणते की, शिक्षण हा नफा कमविण्याचा उद्योग नाही व दुसरीकडे खाजगी संस्थांना शिक्षण क्षेत्रात गुंतवणूकीला आमंत्रण देते. गुंतवणूकीत परतावा असतोच. त्यामूळे शुल्कात भरमसाठ वाढ होईल व शैक्षणिक असमानता वाढीस वेग येईल. त्यामूळे शैक्षणिक असमानता टिकवून ठेवण्यास धन्यता मानणारी ही शिक्षण प्रणाली ठरेल यात संदेह नाही.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सुस्पष्ट नाही :-

या धोरणात भारतीय मूल्यांशी बांधीलकी प्रायोजित आहे तर दुसरीकडे आंतरराष्ट्रीय कारणासाठी व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाचा पुरस्कारही केलेला आहे. हे सर्व अनाकलनिय आहे. आधीच्या धोरणात नमूद केलेल्या गोष्टींची इतक्या वर्षात पूर्तता का झाली नाही याची चिकित्सा या धोरणात केलेलीच नाही. खाजगी संस्थांवर Light but Tight हलका मात्र मजबूत असा अंकुश ठेवण्याची कल्पना योग्य पण त्यात Light शब्दाचा समावेश का केला हे कळायला जागा नाही. सद्यपरिस्थितीत धनाढ्य लोकांचाच शिक्षण क्षेत्रावर नियंत्रणात्मक, सत्तात्मक ताबा आहेच. अजून या नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात सुद्धा याला मजबूती मिळाली आहे. शिक्षण हक्क कायदा आणि शैक्षणिक आरक्षणानुसार वंचित व मागासवर्गीय मुलांना नुसता प्रवेश देऊन भागणार नाही तर त्यांना इतर वर्गाप्रमाणे शैक्षणिक हक्क आणि सुविधा प्राप्त होतात की नाही यावर लक्ष देणे देखील अगत्याचे आहे. या शैक्षणिक धोरणात मूलगामी परिवर्तनाची फारशी सखोल चर्चा करण्याची कोणालाही आवश्यकता वाटली नसावी आणि संरचनात्मक बदल झालाच पाहिजे असे धोरणात आवर्जून सांगीतले आहे.

भारत हा कृषिप्रधान आणि कुशल कारागीरांचा देश आहे. परंतु यांच्या जीवनात नवीन धोरणामूळे फारसा फरक पडेल अशा शिफारशींचा थांगपत्ता नाही. अनेक विसंगती व विरोधाभासाचे या धोरणाने सर्वांना दर्शन घडविले आहे. उच्च शिक्षण क्षेत्र खाजगी संस्था आणि भांडलदारासाठी खुले पहिलेपासूनच आहे. आता त्यांना मजबूत आधार या धोरणाने प्राप्त करून दिलेला आहे. खाजगीकरणावर जोर व शासनाचा सहभाग कमी करण्यावर जोर दिलेला आहे. असे म्हणावेसे वाटते की, नवीन उच्च शैक्षणिक धोरण केंद्र सरकारच्या केंद्रीकरण, एक राष्ट्रीयत्व संकल्पना, घटक राज्यांच्या अधिकरांवर गदा, भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांना प्राधान्य, भारतीय भाषांना महत्व या सर्व बाबींची कोठेतरी भलावण केलेली आहे. प्रतारणा म्हणून मूलभूत समस्यांवर भाष्य न करता व समस्यांचे प्रभावीपणे निराकरण करण्यासाठी कोणत्याही सक्षम उपाययोजना सुचविल्या नाही.

संदर्भ सूची :

1. Wikipidia
2. भारतीय ज्ञान प्रणाली iksindia.org भारतीय ज्ञान उत्सव 2023
3. Ministry of Education Government of Inida, 13 सप्टेंबर 2023
4. नाईक, बी. एम : (अनुवाद डॉ. प्रीती पोहेकर) (2023) नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे अंतरंग, औरंगाबाद
5. शिंदे मंदार (2020) : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शालेय शिक्षण (मराठी सारांश) मंदार शिंदे
6. दैनिक लोकसंत्ता दिनांक 20 जानेवारी 2023

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

मीडिया में हिंदी भाषा का प्रयोग और परिवर्तन

डॉ. प्रो. व्ही. बी कुलकर्णी
हिन्दी विभागध्यक्षा
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ. जि. परभणी

प्रस्तावना—

सोशल मीडिया ने लोगों को असीमित ढंग से कभी भी और कहीं भी और किसी के भी साथ अपने विचारों की भागीदारी करने के लिए प्लेटफार्म दिया है। इस पर लोग अपनी भाषा में विभिन्न प्रकार के विचार भाव अनुभव आदि को व्यक्त कर सकते हैं। इसी तरह से लोग इन माध्यमों पर विविध प्रकार के फॉर्मेट, लेखन कार्य कर सकते हैं। भिन्न-भिन्न प्रकार के सोशल मीडिया ने भिन्न-भिन्न तरीके से लोगों को अपनी बातों एवं भावनाओं को अभिव्यक्त करने का अवसर प्रदान किया है। इसलिए भाषा को विभिन्न तरीके से लिखने और व्यक्त करने के नए-नए आयाम विकसित होने लगे हैं। फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, व्हाट्सएप आदि सोशल मीडिया ने अपने-अपने तरीके से अभिव्यक्ति के फॉर्मेट विकसित किए हैं। "वर्तमान समय में मीडिया और हिंदी भाषा का घनिष्ठ संबंध स्थापित हुआ है, जहांँ मीडिया की भाषा हिंदी बनी है. वही हिंदी की लोकप्रियता भी मीडिया से बड़ी है। मीडिया ने हिंदी को विश्वस्तर पर विशिष्ट पहचान दिलाई है।1 हिंदी बहुत ही मजबूत भाषा है, मीडिया के अंतर्गत समाचार पत्र पत्रिकाएंँ, विज्ञापन, रेडियों, दूरदर्शन फिल्म, संगणक आदि साधन जो है वह हिंदी भाषा के प्रचार- प्रसार में अपनी- अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। इन माध्यमों ने अपने प्रचार प्रसार के लिए हिंदी भाषा को चुना है, क्योंकि हिंदी ने जन भाषा, संपर्क भाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा विज्ञापन भाषा, स्वभाषा, विश्व भाषा, मीडिया भाषा जैसे अनेक- अनेक रूपों को अपने भीतर संजोया है। उसी के साथ हिंदी अपने ज्ञान एवं विशेषज्ञ से हमें एक विशाल जगत से हमारा परिचय करवाती है।

हिंदी की प्रमुख वेबसाइट —

अनुभूति, अनुरोध, अभिव्यक्ति, हिंदी नेस्ट, गीत पहल, भारत दर्शन, शब्दांकन, सृजन गाथा, स्वर्ग विभा पूर्वाभास, साहित्य कुंज, समांतर, हिंदी चेतना, गर्भनाल, हिंदी समय, कविता कोश, गद्य कोश, आदि जैसी सैकड़ों ऐसी वेबसाइट है जिन पर हिंदी साहित्य विभिन्न विधाओं में प्रचुर मात्रा में लिखा जा रहा है। और साथ ही इन वेबसाइट्स पर प्रकाशित साहित्य को विश्व भर में पढ़ा जा रहा है।

हिंदी के प्रसार में सोशल मीडिया की भूमिका—

देश ही नहीं वरना पूरे विश्व में मीडिया और सोशल मीडिया का प्रभाव तेजी से बढा है। इसे ध्यान में रखते हुए भाषा सुधार समिति ने आवश्यक सुधार किये। जिससे हिंदी को सरल एवं सहज बनाया जा सके। क्योंकि हिंदी के प्रचार प्रसार में मीडिया, सोशल मीडिया महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। चाहे वह दूरदर्शन हो, समाचार पत्र हो, आकाशवाणी हो, पत्रिकाएं हो, सिनेमा हो, व्हाट्सएप हो, ट्विटर हो या इंस्टाग्राम हो सोशल मीडिया में हिंदी का प्रयोग वर्तमान समय में बढा है। एक समय था जब मीडिया में केवल दो पत्रकार थे प्रिंट मीडिया और इलेक्ट्रॉनिक मीडिया प्रचलित थे। धीरे-धीरे इंटरनेट का उद्भव हुआ तो उसने अपने तरीके से समाज को प्रभावित करना शुरू किया। रेडियो ने हिंदी की पहचान बढायी तो वही सिनेमा ने इसकी लोकप्रियता में चार चांँद लगाये। टेलीविजन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रम से अहिंदी भाषी लोगों को हिंदी सीखने के लिए प्रेरित किया। टी.वी. पर प्रसारित होने वाला कार्यक्रम 'कौन बनेगा करोड़पति' अत्यधिक प्रसिद्ध हुआ। इस कार्यक्रम की वजह से कितने हिंदी भाषी लोग हिंदी सीखे और अच्छा परिणाम प्राप्त हुआ।

आज हिंदी राजनीति मनोरंजन एवं विज्ञापनों की प्रमुख भाषा बन गई है। डिजिटल समय के दौर में हिंदी का स्वरूप भी बदला है। फेसबुक एवं अन्य सोशल मीडिया ने नवोदित हिंदी के साहित्यकारों को अपनी रचनाओं को पाठकों तक द्रुतगति से पहुंचने का कार्य किया है। आज फेसबुक पर कई साहित्यिक पेज जैसे हिंदी पत्रिका पेज, हिंदी कविता पेज एवं हिंदी समीक्षा पेज इत्यादि जहां पर समकालीन हिंदी प्रेमियों की रचनाएंँ एवं समीक्षाएंँ देखी जा सकती है। सोशल मीडिया पर हिंदी का प्रयोग बढ़ने के तीन महत्वपूर्ण कारण

(1) हिंदी का तकनीकी विकास

(2) बाजारवाद का दबाव

(3) हिंदी एवं सहयोगी भाषा से आम जनता का जुड़ाव

इंटरनेट पर हिंदी साहित्यिक सीमाओं को लांघकर अपना प्रसार कर रही है। वह कहानी, उपन्यास से आगे बढ़कर अनेकानेक साहित्येत्तर विधाओं में विश्व की अन्य भाषाओं से कदमताल कर रही है। धर्मेंद्र प्रताप सिंह के शब्दों में, " आने वाला समय हिंदी का है हिंदी का मजबूत पक्ष यह भी है कि यह बाजार की भाषा बन चुकी है जो अंतरराष्ट्रीय स्तर पर इसकी उपयोगिता सिद्ध करने के लिए पर्याप्त है।"2

मीडिया में हिंदी भाषा का प्रयोग और परिवर्तन —

वैश्वीकरण के इस युग में मीडिया अपने आप में एक अर्थतंत्र बन चुका है। इस अर्थतंत्र से जो जुड़ चुके हैं एवं जो जुड़ रहे हैं वे अपने अर्थ स्तर को बेहत्तर बना रहे हैं। अतः ज़रूरी बन गया है कि हिंदी तथा अन्य भाषा को पढ़ने जानने एवं समझने वाले अपने आप को मीडिया से जोड़कर अपने अर्थ स्तर को बेहतर बनाएं। मीडिया में हिंदी तथा अन्य भाषा को पढ़ने जानने एवं समझने वालों के लिए रोजगार के असीम अवसर है। अतः ज़रूरी बन जाता है कि इनअवसरों को अपने हुनर एवं ज्ञान से बखूबी बनाने की कोशिश करें। गत दो दशकों में जिस तीव्रता से प्रिंट व इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का विस्तार हुआ है, जाहिर तौर पर उसमें हिंदी भाषा की बड़ी भूमिका है। मीडिया के माध्यम से देश में एक नए बाजार का सृजन हुआ है। इसका श्रेय निरंतर बदल रही हिंदी को है जो संप्रेषण का सशक्त माध्यम बनाकर करोड़ों दिलों तक पहुंच रही है। बाजार की मांग है कि उसके उत्पाद का संदेश उस भाषा में हो जिसे उपभोक्ता तुरंत समझ ले. और प्रोडक्ट की खूबियों को आत्मसात कर ले। विज्ञापन की क्रिएटिव हिंदी भाषा जादू जगाती हैं। वह बाजार को समृद्ध करती है। अखबारों और सैकड़ो न्यूज़ चैनल और एफ.एम. रेडियो की ग्रोथ ने हिंदी के बल पर ही अपने लिए करोड़ों पाठक, दर्शक, श्रोता तैयार किए हैं।

हिंदी को सरल बनाने में मीडिया का अहम योगदान है। हिंदी समृद्ध, संपन्न और एनरिच हो रही है। "विज्ञापन के क्षेत्र में जिस हिंदी भाषा का प्रयोग किया जा रहा है उसमें एक विशिष्ट प्रकार की गत्यात्मकता तथा लयात्मकता देखी जा सकती है। विज्ञापन की भाषा संघटना इतनी मनमोहन रखने का प्रयास किया जाता है कि विज्ञापन सुनने वालों के मन- मस्तिष्क पर इतना गहरा प्रभाव पढ़ना चाहिए कि श्रोता प्रचार करने वाले के तथ्य पर गौर करने अथवा उसे मनाने के लिए एक प्रकार से बाध्य हो जाए।"3 वैश्वीकरण की प्रक्रिया ने हिंदी भाषा को कुछ नए आयाम दिए हैं। हिंदी को एक वैश्विक स्तर पर पहुंचने में भूमंडलीकरण एवं संचार माध्यमों ने मदद की है। "बहुराष्ट्रीय कंपनियों के कारण हिंदी आज विज्ञापन की हिंदी हो गई है। विश्व स्तर पर सबसे ज्यादा विज्ञापन हिंदी में ही बनाए जाते हैं, क्योंकि विश्व में बोलने और समझने वालों की संख्या की दृष्टि से हिंदी प्रथम क्रमांक पर है। अतः इसमें कोई शक नहीं कि बाजारवाद के कारण ही विज्ञापनी हिंदी का विकास हो रहा है।"4 इससे स्पष्ट होता है कि विश्व बाजार में हिंदी अपने स्तर को बना रही है। और वैश्वीकरण के दौर में बाजार ही अप्रत्यक्ष रूप में हिंदी के प्रचार और प्रसार में जुड़ा है।

आजादी के बाद हिंदी पत्रकारिता का विकास होता गया। प्रो. रमेश जैन लिखते हैं कि, " स्वाधीनता के पश्चात हिंदी पत्रकारिता में महत्वपूर्ण तथा उल्लेखनीय उन्नति हुई। भारत का कोई ऐसा प्रांत नहीं रहा जहांँ से हिंदी पत्र- पत्रिकाएं नहीं हुई थी। प्रसार संख्या में हिंदी को सर्वोच्च स्थान 1978 से प्राप्त हुआ।"5 पत्रकारिता और साहित्य में उतना ही अंतर था जितना की सुगम संगीत एवं शास्त्रीय संगीत में। यह इसलिए था क्योंकि अधिकांश पत्रकार साहित्यकार होते थे और साहित्यकार पत्रकार। इसी पृष्ठभूमि में समाचार- पत्र देश के साथ-साथ साहित्यिक एवं सांस्कृतिक चेतना जगाने का भी कार्य करते थे। आचार्य शिवपूजन सहाय का यह कथन इसी बात की पुष्टि करता है। - " हिंदी दैनिकों ने जहां देश को उदबुद्ध करने में अथक प्रयास किया है। वहांँ जनता में साहित्यिक चेतना जगाने का श्रेय भी पाया है।"6 आज विश्व के अनेक देशों में अध्ययन- अध्यापन तथा सृजनात्मक लेखन के द्वारा हिंदी का विकास हो रहा है। विश्व हिंदी सम्मेलनों के जरिए हिंदी का फैलाव तिव्र गति से बढ़ रहा है। आज प्रयोक्ताओं की दृष्टि से हिंदी विश्व में प्रथम क्रमांक की भाषा बन चुकी है। भारत सरकार के प्रयास से हिंदी के देवनागरी फांँट में एकरूपता लाने का प्रयास किया जा रहा है। पुणे की "सी-डेक" कंपनी के प्रयास से कंप्यूटर के जरिए ध्वनि

टंकण का प्रयास और सौ प्रतिशत सफलता की मंजिल की और तीव्र गति से अग्रेसर हो रहा है। आज संचार माध्यमों के महत्व को नकारा नहीं जा सकता बल्कि " जिस देश के संचार माध्यम जितने अधिक विकसित है उनकी संचार माध्यम प्रणाली जितनी अधिक सक्षम है वह देश सक्षम है, तथा विश्व को अपनी मुट्ठी में बांधने की चेष्टा कर सकता है।"7 भारत में हिंदी का प्रचार एवं प्रसार वैश्विक स्तर साहित्य के माध्यम से जितना हुआ है उससे कई गुना ज्यादा जनसंचार माध्यमों ने किया है।

सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में साहित्य और मीडिया दोनों की महत्वपूर्ण भूमिका है। साहित्य भावना के धरातल पर 'बेहतर मनुष्य' और 'बेहतर समाज' की संकल्पना को साकार करने में समाज का मददगार बनता है। और मीडिया अपनी संचारणशीलता के व्यापक परिप्रेक्ष्य में जन जागरण की पृष्ठभूमि तैयार करता है। " दो ढाई शताब्दी पूर्व तक सूचनाएँ जो केवल शक्तिशाली वर्ग तक सीमित थी, ज्ञान जो किसी खास वर्ग की बापौती था, उसे आम लोगों तक पहुंचने में प्रिंट मीडिया का अवदान अविस्मरणीय है।"8

सारांश—

हिंदी के उज्जवल भविष्य के लिए उसका नई तकनीकों से जुड़ना अत्यंत आवश्यक है। इक्कीसवीं सदी के नव इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों ने हिंदी का इंटरनेट के माध्यम से दिन- प्रतिदिन प्रचार एवं प्रसार हो रहा है। सोशल मीडिया ने हिंदी के विकास के लिए एक जमीन निर्मित की है,। हिंदी के प्रचार- प्रसार के लिए सोशल मीडिया एक सशक्त माध्यम है। हिंदी तभी सशक्त बनेगी जब वह व्यापार, रोजगार एवं वैज्ञानिक विकास एवं प्रसार की भाषा बनेगी। मीडिया के इस युग में हिंदी भाषा के प्रचार एवं प्रसार में हिंदी की विभिन्न वेबसाइट्स, हिंदी ब्लॉग्ज (चिट्ठे) सोशल मीडिया आदि की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। वैश्वीकरण के दौर में दिन प्रतिदिन हिंदी की संभावनाएं बढ़ने लगी है। वैश्विक बाजार में अपना स्थान निर्धारित करने के लिए हिंदी भाषा के विकास में आधुनिक समय में प्रिंट और इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, विज्ञापन, पत्रकारिता और सिनेमा के साथ-साथ इंटरनेट भी हिंदी भाषा के विकास में महत्वपूर्ण योगदान दे रहा है। आज हिंदी किसी गांव की भाषा न रहकर प्रदेश, राज्य, राष्ट्र, विश्व, संपर्क तथा विश्व व्यवसाय की भाषा के रूप में सामने आई है। आज सूचना एवं प्रौद्योगिकी के विभिन्न उपकरणों में हिंदी को भले ही प्रेम पूर्वक अपनाया न अपनाकर उसकी व्यावसायिक आवश्यकता को देखकर अपनाया हो किंतु इससे जनसंचार के इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में हिंदी का प्रवेश उसके भविष्य के लिए सुखद सिद्ध होगा। इंटरनेट की आवश्यकता के अनुरूप हिंदी को ढालने का प्रयास जारी रखते हुए उसकी गति तेज करनी होगी। मीडिया ने हिंदी के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। आज का सच यह है कि जिस तरह हिंदी को अपने प्रसार- प्रसार के लिए मीडिया की जरूरत है। इस तरह मीडिया को अपने विस्तार के लिए हिंदी की आवश्यकता है। हिंदी अब केवल भारत की ही नहीं बल्कि विश्व की भाषा बन चुकी है।

संदर्भ—

(1) मीडिया और हिंदी बदलती प्रवृत्तियांँ- सं- रविंद्र जाधव, केशव मोरे- वाणी प्रकाशन, दरियागंज नई दिल्ली- पृष्ठ 144
(2) मीडिया के बदलते तेवर अनामी शरण बंसल-श्री नटराज प्रकाशन, नई दिल्ली - प्रथम संस्करण 2009 (3)जनसंचार मध्यम एवं हिंदी भाषा- डॉ अंबादास देशमुख- प्रथम संस्करण 2017- पृष्ठ 165
(4) मीडिया: हिंदी और पत्रकारिता- संपादक डाॅ. आरिफ महात, सहसंपादक डॉ रशीद तहसीलदार -पृष्ठ 51
(5) जनसंचार एवं पत्रकारिता कल और आज- सिद्राम कृष्णा खोत- पृष्ठ 41
(6) हिंदी पत्रकारिता और भावात्मक एकता- अर्जुन तिवारी- पृष्ठ 36
(7) भारतीय वृत्तपत्र निबंधक- 2011- 2012
(8) मीडिया हिंदी और पत्रकारिता संपादक डॉ आरिफ महात, सहसंपादक डॉ रशीद तहसीलदार -पृष्ठ 13

नारी विमर्श की संकल्पना

प्रा डॉ वडचकर शिवाजी
के रमेश वरपुडकर कॉलेज सोनपेठ जि.परभणी
sayaliswapnilwsa@gmail.com

भारतीय जीवन में शुरू से अब तक नारी के प्रति दृष्टि का सच्चा लेखा जोखा उपन्यास, कहानी और कविता में मिलता है। इसकी लंबी परंपरा है। हजारों साल पहले जब हमने लिपिक आविष्कार भी नहीं किया था। तब जो रचा जाता था वह मौलिक होता था। हम उसे मौखिक ही दूसरों तक पहुंचा देते थे फिर दूसरी पीढ़ी को यह पीढ़ी दर पीढ़ी परंपरा चलती गई ।उन दिनों नारी - पुरुष का शारीरिक भेद तो मानते थे परंतु और किसी प्रकार का अंतर नहीं था। समाज में नारी- पुरुष का समान भाव ही हमें सदियों तक स्वस्थ समाज बने रहने में सहायक रहा । परंपरा में जो मूल्य हमने स्वयं बने बनाये वे क्रमशः बिखरते गए । वह विघटन हमारे समाज को दुर्बल करता गया। इस प्रकार मानवीय जीवन में अंतर आता गया ।हमारी पारंपरिक समाज व्यवस्था में भी क्रमशः परिवर्तन आता गया कुछ मूल्य टूटे कुछ, मूल्य सुधरे, कुछ स्थाई बनकर आज भी समझ में चमक रहे हैं। नारी के प्रति दृष्टि में यही उतार चढ़ाव हमेशा लगा रहा । इसमें ज्यादा प्रभाव विदेशी आक्रमणों और पर्यटकों का रहा। शासन ने जोर जबरन परिवर्तन कराया। इस तरह समझबूझकर शांति से नए मूल्यों का रूप प्रस्तुत कर परिवर्तन की धारा स्पष्ट की है। स्वदेशी परदेसी परतंत्र में सबसे ज्यादा तनाव नारी ने भोग है।

हमारे भारतवर्ष में मानव चिंतन ही रहा है। उसका निर्माण, विकास, दिशा निर्देश आदि विभिन्न बातों में मनुष्य की चर्चा हुई । बाद में अनेक कारण आते गए और यह कार्यक्रम में उग्र भी हुआ। इसमें असमानता का भी प्रादुर्भाव हुआ। इस प्रकार समाज में स्थित विषम बनती गई ।नारी के प्रति पूरा दृष्टिकोण एक समय नकारात्मक हो गया । पूरा समाज तो कभी भी दो भागों में नहीं बंटा, पर चिंतन दिखने लगा ।यहां तक की विभिन्न सभ्यताओं में भी नारी के प्रति दृष्टि विभिन्न हो गई ।आगे चलकर इसी आधार पर नारी चिंतन भी भिन्न-भिन्न रूप लेकर हमारे सामने आता है ।भारतीय दृष्टि में नारी एक मूल्य है ।तो पाश्चात्य जगत में नारी एक वस्तु है । इस प्रकार नारी विमर्श एक प्रकार की चिंतन धरा है। वैसे नारी विमर्श यह शब्द पश्चिम में "Feminism " का हिंदी पर्याय है ।किंतु पूर्व और पश्चिम में नारी को लेकर भिन्न दृष्टि है । वह नारी किसी परंपरा को नहीं तोड़ वर्तमान से विद्रोह कर रही है। भारत में हजारों वर्षों की रुढियों, परंपरा और प्रचलन को तोड़ नया कुछ करने की बात करती है, मानो वह नारी अपनी अस्मिता का बोध लेकर अपनी मुक्ति की तरफ बढ़ रही है। पश्चिम की विद्वान इंस्टेल फ्रडमेन ने नारी विमर्श को इस रूप में व्यक्त किया है।

"Feminism is a belief that although women and men are inherently of equal worth most ties privilege men as a group.As aresult social movements are necessery to achive political equality between women and men. With the understanding that gender always intersects with other social heirarchies".

अर्थात श्री और पुरुष समान है ।किंतु अधिकांश समाजों में पुरुष को अधिक महत्व दिया जाता है ।अंतः स्त्री पुरुष समानता के लिए सामाजिक आंदोलन जरूरी है । क्योंकि लिंग आधारित अंतर अन्य सामाजिक परंपराओं में प्रवेश करता है। तो संक्षेप में मिलिसेंट ग्रेरेट रहती है

"Faminism has as its goal give every women .The oppotortunity of lucaming the uest that her natural facuslties wake her capablilties".

नारी विमर्श यह अत्यंत गंभीर और नाजुक विषय है। इस विषय को लेकर हमारे समाज में कुछ परिवर्तन जरूर हो रहे हैं ।एक तरफ वैचारिक दर्शन है, तो दूसरी तरफ नई चेतना का प्रसंग है ।तीसरे स्तर पर वह लेखन जहां रचनाकार की कलम चलती है। वह क्या सोचता है, क्या करता है, कैसे अपनी भाषा में व्यक्त करता है। रचनाकार अपने स्तर पर उसे सोचता है, यानि कहने का मकसद यह है कि यह धरातल नारी को अलग-अलग तरह से केंद्रित करते हैं। हर एक के अपने-अपने अनुभव भिन्न-भिन्न हुआ करते हैं ।यहां नारी विमर्श को लेकर ढेरों प्रश्न सामने आ जाते हैं।

पुरुष प्रधान समाज में पुरुषों के बनाए नियम, उनका वर्चस्व, स्त्री की अपनी निरीहता, वह अपने को इस जकड़न से ,रूढ़ियों से , विपरीत परिणाम से निकलने की कोशिश नहीं करती। अर्थात स्त्री के स्वभाव को समझने के लिए स्त्री विमर्श महत्वपूर्ण कड़ी है । यह न कोई विचारधारा है, ना कोई पश्चिम का संस्कार है, आज के बदलते समय के अनुसार हमे सोचने की जरूरत है । यह समय कुछ परंपरा से मुक्त होने का है, मुक्त होना यांनी अपनी संस्कृती को भूलना नही है । एक संतुलनात्मक लचिला पण आधुनिक सोच ही मुक्त होना है। जो हमे नारी विमर्श मे देखने मिलती है। जब भी हम रिस्तों को लेकर सोचते है, तो केवल पती-पत्नी के रूप मे ही ।बल्की यहा इनके अलावा अन्य भी रिश्ते हैं, परिवार में बहन ,बेटी जैसा रिश्ते इस समाज के हर वर्ग से नारी का तार जुडा हुआ हैं। ये प्रेम रस हमे खुली आखों से सब और दिखाता है ,जोडता भी है और भरता भी हैं ।इसी में एक प्रेमिका रूप भी हैं यहा प्यार और संबंध की चर्चा नारी विमर्श को सही दिशा देता हैं। समाज मे स्त्री का स्थान क्या है, उसका समाज मे सोषणहोता है ,या सोशण पती से हो सकता है ,परिवार मे हो सकता है। उसे प्रकार प्रेमी से भी हो सकता है ,परिवार में हो सकता है। परिवार से बाहर नोकरी प्रशासन ,व्यवसाय करणे मे समाज मे जब स्त्री आती है, वहीं पर भी उसे सोशण का सामना करना पडता है। इस सोशण की पीडा अस्मिता का संघर्ष है। जो नारी विमर्श का एक प्रमुख प्रेम कारण हो सकता है। उसकी इच्छा के विरुद्ध एक दृष्टी भी व नही सह पाती यहा नारी का विद्रोह संघर्षरत रूप ही नारी विमर्श को बढावा देता है।

नारी विमर्श का मुद्दा उतना आवश्यक नही, जितना जागृती का आवश्यक है। यहां आधुनिकता संतुलित है। नारी से जुडी कुंठा है ,समस्या है, उसे खुलासा करे, मार्ग स्पष्ट करे। यह सभी नारी विमर्श के अंतर्गत आता है।

नर और नारी समाज मे समान अधिकारों के हकदार है। किंतु पितृसत्तात्मक समाज लिंग के आधार पर नारी को उनके अधिकार में वंचित रखता है । परिणाम स्वरूप नारी हशिये पर रहने के लिए बाते हो गई है। इस असमानता ओं के खिलाफ तथा स्त्रियों के अधिकार प्राप्ति के लिये किये जानेवाला संघर्ष नारीमुक्ती आंदोलन या नारीवाद होता है ।नारीवाद वह सिद्धांत है, जो सभी क्षेत्र मे नारी को प्रमुख पुरुष के समान अधिकार और अवसर की मांग करता है ।हम देखते है की सभ्यता की सुरुवाती दौर में, चाहे वह जहा की भी हो, परिवार का केंद्र नारी ही था। वह अपने परिवार के मुखियाॅ थी, आदिम समाज मे वंशानुक्रम और उत्तराधिकारी माता या नारी के पक्ष मे चलता था ,दुसरे शब्द मे सभ्यता के प्रारंभिक दौर में समाज निश्चित रूप से मातृसत्ताक था। लेकिन इतिहास के किसी मोड पर वह पितृसत्तात्मक समाज मे परिवर्तित हो गया। परिणामतः नारी धीरे धीरे अपनी अधिकारों से वंचित होने लगी जैसे जैसे पितृसत्तात्मक व्यवस्था सशक्त होने लगी वैसे वैसे स्त्रीयों के जीवन भी समस्या और प्रतिबंधो से युक्त होने वाली भारत मे पितृसत्तात्मक समाज आपली सुविधा के अनुसार नारी को या तो देवी नहीं तो दासी के रूप मे देखना चाहता है। किंतु आश्चर्य की बात है कि दोनों रुपों में वह शोषण का शिकार है ।मनुस्मृति मे कहा हैं।

" यंत्र नार्यस्तु पुज्यतें रमन्ते तत्र देवता।:
यत्रैतास्तु,न पूज्यन्तें सर्वास्तन्नाफला क्रिया: ।"

कहकर नारी पूजा की बात कही है, तो दुसरे स्थान पर उसको किसी भी अवस्था मे स्वतंत्र न देने का प्रस्ताव है ।यथा

"पति रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने:
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र महति।"

कहने का तात्पर्य यह है की भारत में नारी जीवन के इतिहास में काफी उतार-चढाव दिखाई देते है। प्राचीन काल मे उसका सन्मान होता था। मध्ययुग मे उसकी दशा अत्यंत दिन थी। आधुनिक युग मे शिक्षा के प्रसार ने उनको फिर से जागृत किया। स्वतंत्रता संग्राम में उनकी सक्रिय भागीदारी इसका सबूत है। समकालीन संदर्भात अपनी अस्मिता के रक्षा के लिए संघर्ष करने वाली नारी का नया रूप दृष्टव्य है।

वैदिक युग मे स्त्री- पुरुष की स्थिति का काफी हद तक समानथी। वैदिक युग में स्त्री शिक्षा का प्रसार था किंतु केवल प्राथमिक शिक्षक होते हुए दर्शन ,मिमांसा जैसे विषयोंपर भी व्याप्त था। वैदिक युग की तुलना मे मध्येकाल मे नारी की स्थिती मे काफी गिरावट आई थी। इस समय और तुरकों के आक्रमण का सबसे बडा दुष्परिणाम नारी को जिल्हा पडा नारी कों झेलना पडा । नारी को जीवन की भूमिकाओं को निभाते समय केवल' भोग विलास की वस्तू 'मात्र माना गया था।

नारी जागरण और स्वतंत्रता संग्राम :

भारतीय इतिहास में हम देखते है ,की उन्नीसवी शताब्दी का उतरार्ध और 20 वी शताब्दी का पूर्वार्ध नारी जागरण की दृष्टि से महत्वपूर्ण है। 19 वी शती चेतना के उदय के लिये प्रसिद्ध है। 19वी सदी को स्त्रियों की शताब्दी कहना उचित होगा। क्योंकि इस सदी मे सारी दुनिया मे उनकी अच्छाई- बुराई ,प्रकृती, क्षमतायें गर्मा गरम बहस का विषय थे । युरोप में फ्रान्सी क्रांति औंर उसके बाद भी स्त्री जागरूकता का विस्तार होना सुरू हुआ और शताब्दी के अंत तक इंग्लंड फ्रान्स जर्मनी के बुद्धी जिवियोंने नारीवादी विचारों को अभिव्यक्ती दी । "19 वी सदी के मध्य तक ऋषी सुधारको के लिए महिला प्रश्न एक केंद्रीय मुद्दा बन गया था । जबकि भारत मे खास तौर पर बंगाल और महाराष्ट्र मे समाज सुधारकानें स्त्रिया मे फैली बुराईयों पर आवाज उठाना शुरू किया।"

हिंदी साहित्य के आदिकाल की सामाजिक स्थिती की समीक्षा करते हुए गोपाल शर्मा ने ।'दिनेश' लिखते है "नारी भी भोग्या मात्र रह गयी थी। वह क्रय विक्रय एवं अपहरण की वस्तू बनती जा रही थी।------- सती प्रथा भी इसी समय के समाज का एक भयंकर अभिशाप थी । फलत: सामान्य जाति कि नारी के लिए पुरुष का जीवन और मृत्यू दोनो ही भयंकर घटना बन जाते थे।" प्रस्तुत कथन से लगता है की अाधिकालीन साहित्य मे नारी का भोग्यारूप ही अधिक चित्रीत होता था। वज्रयान धर्म मे तो मोक्ष प्राप्ति के लिए श्री सेवन अवश्य अंग था ।रासो काव्य मे और विद्यापति की रचना मे नारी का प्रेयसी रूप ही अधिक वर्णित है ।

हिंदी की कृष्ण भक्ति कवित्री मीरा का स्थान स्त्री विमर्श में आज भी महत्वपूर्ण है। पितृसताक की व्यवस्था को ठुकराने का प्रयास मीरा के क्रियाकलापों में देखा जा सकता है । पति की मृत्यु के बाद सती होने के लिए वह तैयार नहीं हुई । विधवा वेश पहनने को भी वह तैयार नहीं हुई। श्रीकृष्ण की मूर्ति के सामने नाचती, गाती रहे। राजमहल छोड़ने का उसका इरादा भी उसके विद्रोह व्यक्तित्व का परिचयक है। मीरा के इस प्रतिरोध और विद्रोह के कारण सुकुमार मिश्रा जी इन्हें समकालीन स्त्री विमर्श का भागीदार मानते हैं " वस्तुतः मीरा हमारी समकालीन है और चल रहे स्त्री -विमर्श की भागीदार है ।अपने उसे प्रतिरोध का तथा विद्रोह के नाते जो उन्होंने अपने ऊपर लगाई गई पाबंदियों के खिलाफ किया। वे स्त्री विमर्श में इसलिए हमारे साथ है की सामंती जकड़बदी के बीच आपकी प्रेम पिपासा की उन्होंने निष्कुंठ अभिव्यक्ति की ।उनके विद्रोह का संबंध है ,लोक,राजपरिवार तथा संबंधियों द्वारा उन्हें दी गई यातना से उन पर थोपी गई पाबंदियों में जिसने मीरा अमान्य किया । यहां तक की राजभवन को लात मार कर वे उसे बाहर आ गई। ।" अपने नारी व्यक्तित्व के अपनी रचनाओं में उन्होंने प्रकट करने का प्रयास किया है। हिंदी साहित्य में एक औरत द्वारा अपनी आत्माभिव्यक्ति का प्रयास निश्चित रूप से सर्वप्रथम होगा इस संबंध में सुकुमार मिश्रा का विचार प्रस्तुत है "निश्चय ही ,संत और भक्त तो वह है, परंतु उनके साथ-साथ एक औरत होने का एहसास भी उनमें बरकरार रहा है ।उनके पदों में संत और भक्त होने के साथ उनके औरत होने लाचार और निरीही औरत होने की पहचान भी जुड़ी हुई है। वस्तुत औरत होने का वह एहसास ही मीरा को हमारे समय के स्त्री विमर्श से जोड़ता है। या औरत मीरा में बराबर जिंदा रही है मीरा ने उसे विचार के स्तर पर और संस्कार के स्तर पर अपने में शिद्दत से जलाए रखा है। जितना सच मीरा का संत या भक्त होना है, उनका औरत होना भी उतना ही बड़ा सच है।"

यह बात निर्विवाद सत्य है कि रीतिकाल में काव्य का मुख्य रस श्रृंगार था। राजश्रित कभी अपने आश्रय दाताओं को तृप्त करने के लिए ही काव्य सृजन करते थे । इस प्रकार के साहित्य में स्त्री का स्वरूप भोग्य के अलावा और कुछ होने की गुंजाइश नहीं थी । रीतिकाल के कवियों की नई संबंधी दृष्टि के बारे में डॉक्टर महेंद्र कुमार ने कहां है " वास्तव में नारी के प्रति कवियों की दृष्टि सामंतिय रही है ।ये उसे पुरुष के समकक्ष समाज की चेतन इकाई अथवा पुरुष का अर्ध्दांग न समझकर भोग्य संपत्ति के समान उसे भोग का मात्र उपकरण समझते हैं ।इनके लिए उनकी समस्त चेष्टाएं चेतन प्राणी की काम- भावना की अभिव्यक्ति न होकर पुरुष की उपभोग्य वस्तु की श्री वृद्धि मात्र है। इतना ही नहीं, वह मानते हुए भी की नारी में पुरुष की अपेक्षा काम की मात्रा अधिक होती है ,काम की अृतप्ति के कारण हुए उसके विरह तज्जन्य व्याधियों के प्रति मानव- सुलभ सहानुभूति के स्थान पर इनमें अपेक्षा अथवा कौतूहल का भाव ही अधिक रहा है ।"

हिंदी साहित्य के आधुनिक काल में नारी के प्रति दृष्टि थोड़ी परिवर्तित लगती है ।स्त्री शिक्षा का प्रसार, बाल विवाह, विधवाओं के दुर्दशा आदि विषयों को लेकर कविताएं लिखी गई और नारियों की स्थिति पर सहानुभूति प्रकट की गई ।द्विवेदी

युगीन कवियों ने विधवाओं के कष्टमय जीवन और शिक्षा विभिन्न नारी की दुर्दशा जैसे विषयों को लेकर कवियों ने काव्य लेखन किया है। मैथिलीशरण गुप्त ने यशोधरा, साकेत, विष्णु प्रिया, जयद्रथ वध आदि रचनाओं में नारी जीवन की दैनिक स्थिति का अंकन किया है। यशोधरा की पंक्तियों में नारी के प्रति सहानुभूति प्रकट हुई है।

"अबला जीवन हाय !
तुम्हारी यही कहिनी
आंचल में दूध और
आखों में पानी ।"

हिंदी साहित्य में नारी जीवन को लेकर पहली बार समग्रता से लेखन करने का श्रेय महादेव वर्मा को जाता है ।विभिन्न विषयों पर चर्चा करते हुए महादेवी ने ।'हमारी श्रृंखला की कड़ियां 'नामक शीर्षक के अंतर्गत नारी जीवन से जुड़ी समस्याओं को बड़े गौर से लिया है। इसमें एक नारी ने नारी समस्या को लेकर कलम चलाते समय नारी घर और घर के बाहर की भूमिका, आर्थिक स्वतंत्रता और नारी, वेश्या जीवन, नए दशक में महिलाओं का स्थान युद्ध और नारी जैसे विषयों के बारे में उन्होंने अपना विचार प्रकट किया है ।भारतीय नारी की स्वतंत्रता के बारे में महादेव वर्मा का कथन उल्लेखनीय है " उनके अनुसार पुरुष स्त्री का शत्रु नहीं है पुरुष से जय प्राप्त करना भारतीय स्त्री का लक्ष्य नहीं है उनका लक्ष्य मात्र अपने अस्तित्व की स्थापना है । " वह लिखते हैं "हमें ना किसी पर जय चाहिए , न किसी से पराजय न किसी पर प्रभुता चाहिए, न किसी का प्रभुत्व । केवल अपना वह स्थान वे विस्तृत चाहिए जिनका पुरुषों के निकट कोई उपयोग नहीं है, परंतु जिनके बिना हम समाज का उपयोगी अंग बन नहीं सकेगी। हमारी जागृत और साधन संपन्न बहाने इस दिशा में विशेष महत्वपूर्ण कार्य कर सकेगी, इसमें संदेह नहीं है।"

केवल हिंदी काव्य ही नारी विचारों से प्रभावित है ऐसी बात नहीं, हिंदी उपन्यासों में नारी का चित्रण हमेशा युग के अनुरूप हुआ है। हिंदी के प्रारंभिक नवजागरण वाले उपन्यास में स्त्री शिक्षा, और विधवा विवाह तथा बाल और वृध्द विवाह का विरोध इस उपन्यासों में नारी केंद्रित उपन्यासों का मुख्य विषय रहा है । प्रेमचंद के समय नारी जीवन के अनेक पहलुओं का यथार्थ चित्रण हिंदी उपन्यासों में हुआ है। नारी-जीवन को कष्टमय बनाने वाले तथ्यों के विरुद्ध इस समय के उपन्यासकारों ने आवाज उठाई ।स्वतंत्र्योत्तर उपन्यासों में अस्तित्व वाद का स्पष्ट प्रभाव है । नारी -जीवन की कुंठा, पीड़ा ,निराशा ,अकेलापन आदि का चित्रण इस समय के उपन्यासों में हुआ है। 1980 के बाद के उपन्यासों में नारीवादी आंदोलन की गूंज सुनाई देती है।

संक्षिप्त: में हम देखते हैं कि नारी मुक्ति संघर्ष का एक लंबा इतिहास है । इस लंबे संघर्ष से गुजरते भी है नारी आज की स्थिति में पहुंच गई है। वर्तमान समय में भी उसका संघर्ष जारी है। क्योंकि आज भी नई उतना स्वतंत्र नहीं जितना स्वतंत्र होना चाहिए ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1)केंब्रिज डिक्शनरी
2) आॅक्सफर्ड डिक्शनरी
3) www.oup.com
4)मनुस्मृति - व्याख्याकार - पंडित श्री हरगोविंद शास्त्री श्लोक 50
5)वही श्लोक 3
6)स्त्री संघर्ष का इतिहास- राधाकुमार,पृ 23
7)हिन्दी साहित्य का इतिहास डाॅ. रामगोपाल शर्मा 'दिनेश' संपा - डाॅ.नगेंद्र पृ 56
8)स्त्री विमर्श मे मीरा-शिवकुमार मिश्र वाडमय जुलाई दिसंबर 2007पृ 30
9)हिन्दी साहित्य का इतिहास डाॅ.महेन्द्रकुमार संपा .डाॅ.नगेद्र पृ 306
10) मैथिलीशरण गुप्त यशोधरा पृ 12
11)महादेवी वर्मा महादेवी साहित्य समग्र 3 पृ 304

मराठी ग्रामीण कवितेची भाषा व वैशिष्ट्ये (कालखंड १९९० ते २०१०)

प्रा.सखाराम बाबाराव कदम
मराठी विभाग, कै. रमेश वरपूडकर,
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
सोनपेठ, जि.परभणी- ४३१५१६

प्रस्तावना:-

मराठी काव्यसमीक्षेत समकालीन कविता '**नव्वदोत्तर कविता**' म्हणून संबोधली जात आहे. 'साठोत्तर कविता' या संकल्पनेप्रमाणेच 'नव्वदोत्तर कविता' ही संकल्पनाही आपणाला विशिष्ट कालदर्शक अर्थाने जशी विचारात घ्यावी लागते, तशीच ती विशिष्ट मूल्यव्यूव्हदर्शक अर्थानेही विचारात घ्यावी लागते. १९९० ते २०१० या दोन दशकांच्या काळात जागतिक स्तरावरील व्यापार, अर्थकारण, राजकारण आणि दहशतवाद या सारख्या घटकांशी ग्रामीण माणसाचे जगणे, मरणे, विचार करणे वा गप्प राहणे, प्रतिक्रिया देणे वा काहीच न करता निष्क्रिय होणे असा या कालखंडाचा प्रभाव जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर पडलेला जाणवतो.

ग्रामीण भागात एकीकडे पावसाचे प्रमाण कमी होत असताना, भ्रष्टाचारामुळे नागरी सुविधांचाही बोजवारा उडालेला दिसतो. अन्नधान्य, दूध, फळे, भाजीपाला जरी ग्रामीण भागात पिकत असला तरी उत्पादकांना तो आवश्यक तेवढा मिळत नसल्याचे विपरीत वास्तव नजरेत भरल्याचे दिसते. राज्यकारभार करणारी मंडळी भ्रष्टाचाराने वेढली गेली, शासकीय अधिकारी कर्मचारी यांची नीतिमत्ता ढासळली आणि त्यामुळे शेतकऱ्याचे अधिकच पतन झाले. एकीकडे अन्नधान्याची साठेबाजी, रासायनिक खतांचे व बी-बियाणे यांचे वाढत जाणारे भाव, त्यांची अनुपलब्धता यामुळे हवालदिल शेतकऱ्यांनी अनेक बँका व सोसायटी यांच्याकडून तसेच खाजगी सावकाराकडून कर्जे घेतली. त्यातच निसर्गाची अवकृपा व सतत नापिकी, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ, कधी गारपीट या सर्व कारणाने शेतीवरच ज्यांचे जगणे अवलंबून आहे तो शेतकरी पुरता खंगला. एकही आशादायक चित्र नसल्यामुळे निराशेच्या खोल गर्तेत अडकला. शेतकऱ्यांच्या घरातील मोठ्यांची दुखणी, उपवर होत चाललेल्या लेकीबाळी, हुंड्याची वाईट व जीवघेणी स्पर्धा यामुळे शेतकऱ्याचे पार कंबरडे मोडले. 'मरण सोपे पण जगणे अवघड बनले'.

या सगळ्या पार्श्वभूमीवर या वीस वर्षांच्या कालखंडातील कवींच्या काव्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये शोधणे हे सोपे काम नाही. तरीही हा शोधनिबंध निमित्ताने छोटासा प्रयत्न . प्रकाश किनगावकर यांच्या 'गावाच्या आकाभोवती' या कवितासंग्रहात 'आजीची गोष्ट' सांगताना माय व आजीची गोष्ट एकच असल्याचे निरीक्षण कवी नोंदवतो. शेतकऱ्यांच्या जीवनात पात्रांची नावं बदलतात मात्र जीवन संघर्षात्मक नाट्य एकच राहते. आजीच्या गोष्टीत आजोबांच्या वाट्याला येणारे वावर तनाळ निघते, बाप पीक कोळपून कोळपून थकून जातो, आजीची बोटं निंदून निंदून दुखरी बनतात, बापाची टाळू तणकटाचे भारे वाहून दबून जाते, खांदे झुकतात, व्यसनांनी घर खचते, तरीही निसर्गाने दान दिले नाही अशी अनेक कारणं कवीला दिसत राहतात. याच कवितेत मायीने सांगितलेली 'लाकूडतोड्याची गोष्ट' मुलाला पटायची... पण नातवांना ती पटत नाही. माय गोष्ट मात्र बदलत नाही पुन:पुन्हा तीच सांगते, यातून शेतकऱ्यांच्या जीवनातील कष्टाचे चक्र तसेच आवर्त होताना दिसते.

'गावाच्या आकाभोवती' या संग्रहातील 'वडांग' ह्या कवितेतील प्रतिमा स्त्री चित्रणाचा अनोखा नमुना ठरते. कृषी जीवनातील संदर्भही प्रतीकात्मक रीतीने मांडणारी 'वडांग' म्हणजे शेताभोवतीचे काटेरी कुंपण.

"आता वाटा दाबून दाबून थकून गेला बाप
अन् वडांग ही विरत गेली दिवसेंदिवस
मायच्या लुगड्यासारखी".

शेताभोवतीच्या काटेरी कुंपणासाठी वापरलेली 'आईच्या लुगड्या'ची प्रतिमा ही तिचे शेतातील राबत असणे, शेतातील पिकाची डोळ्यात तेल घालून राखण करणे, तरीही स्वतः मात्र दुर्लक्षित होऊन झिजून झिजून संपणे हा सारा आशय समोर घेऊन येते. म्हणजेच शेतकऱ्याच्या परिस्थितीचे प्रतीक रूप हे वडांग ठरते. थकलेला बाप आणि विरलेल्या लुगड्याची माय यांची दुरावस्था मात्र थोपवता येत नाही, हा आशय ही कविता सांगते.

'तापलेल्या दूधावरची साय' अशी प्रतिमा, 'रान रांडमुंड बघवेना' अशा प्रतिमा मूळ कवितेतल्या अर्थवाहीपणाला अधिक उठाव देतात व ग्रामीण स्त्रीचे जगणे, भोगणे व सहनशीलपणे परिस्थितीला तोंड देणे आपल्यासमोर आणतात.

वरील प्रातिनिधिक कवितेव्यतिरिक्त सशक्त मराठी ग्रामीण भाषिक वैशिष्ट्य रेखाटणाऱ्या १९९० ते २०१० या दोन दशकाच्या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेत एकनाथ पाटील यांच्या 'खुंट्यावर टांगलेली दु:ख', संतोष पद्माकर पवार यांच्या 'पिढीपेस्तर प्यादेमात', अजय कांडर यांच्या 'आवानओल', प्रकाश होळकर यांच्या 'कोरडे नक्षत्र', शशिकांत शिंदे यांच्या 'शरणागताचे स्तोत्र', सदानंद देशमुख यांच्या 'गावकळा', रमेश चिल्ले यांच्या 'नांगरून पडलेलं शतक', उत्तम कोळगावकर यांच्या 'जंगलझडी' व 'तळपाणी', ललित अधाने यांच्या 'कुणबी बाप', नारायण सुमंत यांच्या 'सातबारा', श्रीराम गोविंद गव्हाणे यांच्या 'होऊ दे रे आबादानी', केशव खटिंग यांच्या 'सालोसाल' आदी कवितासंग्रहांचा उल्लेख करणे अपरिहार्य ठरते. परंतु हा विषय स्वतंत्र प्रबंधासाठी संशोधनाचा आवाका कवेत घेणारा ठरेल.

१९९० ते २०१० या दोन दशकातील मराठी ग्रामीण कवितेचा भाषिक अंगाने अभ्यास:-

हा खरे तर स्वतंत्र संशोधनाचा विषय ठरावा इतके व्यापक अभ्यासक्षेत्र आहे. एवढी भाषिक वैशिष्ट्ये व वेगळेपण या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेत असल्याचे माझ्या निदर्शनास आले आहे. कारण या दोन दशकाच्या कालखंडात महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून लिहिली जाणारी ग्रामीण कविता तेथील स्थानिक भाषा वैशिष्ट्यांसह, बोली व प्रादेशिक रूपातून आकार धारण करताना दिसून येते. येथील कवींच्या काव्यजाणीवा ह्या अधिक वास्तवसन्मुख असल्याचे येथे दिसते. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आशयाची अपरिहार्यता म्हणून या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेची **थोडक्यात** भाषिक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे नमूद करत आहे.

खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे बदललेले ग्रामीण जीवनाचे वास्तव आपल्या बोलीतून मांडताना येथील प्रत्येक कवी या बदलत्या परिवेशाला कसा सामोरा जातो? याचे उदाहरण म्हणून काही प्रातिनिधिक कवींच्या काव्यसंग्रहाचा विचार येथे लक्षात घेणे आवश्यक ठरेल.

अजय कांडर यांच्या 'आवानओल' (२००५) या कवितासंग्रहातून कोकणी बोली व कोकणी मराठी भाषेचा हेल घेऊन येणारी बोली कोकणातील काबाडकष्ट करणाऱ्या स्त्रीचे भावविश्व आणि कृषीजन व्यवस्थेचे ताणेबाणे शब्दबद्ध करते. निसर्ग, प्राणी, पशुपक्षी यांच्यासह वाढताना स्त्रीच्या जगण्यातील धारणा, समजुती यांना कवितारूप देण्यात अजय कांडर येथे यशस्वी होतात. समुद्राची अखंड गाज या कवितेतल्या शब्दकळेत काठोकाठ भरलेली असल्यामुळे विस्तीर्ण खुल्या अवकाशाला ती सतत साद घालते. कृषिजन व्यवस्थेतील जगण्यातील संकेत या कवितेत प्रतिमारूप धारण करतात. येथील झाडांनाच माणूसपण कवी प्राप्त करून देतो. मौखिक परंपरेतील सत्व घेऊन घनदाट होत जाणे हा या कवितेचा स्वभाव आहे.

प्रकाश किनगावकर यांच्या 'गावाच्या आकाभोवती' (२००६) कवितासंग्रहामधून ग्रामीण जीवनातील व्यथा, वेदना, दु:खे यांची अनेकविध रूपे उत्तर महाराष्ट्रातील खानदेशी शेतकऱ्याच्या बोलीच्या वैशिष्ट्यांसह त्यांच्या शब्दकळेत अवतरले आहेत. तुकोबांनी शेतकऱ्यांविषयी व्यक्त केलेली ही दैना निरंतर सुरू असल्याचे तसेच सृष्टीचे पालनपोषण करणारा शेतकरी मरमर मरतो, कष्ट करतो; परंतु त्याच्या वाट्याला दु:खाचेच दान येते. ही परिस्थिती अजूनही बदललेली नाही. ही मध्यवर्ती जाणीव आणि केंद्र असलेल्या या संग्रहातील सगळ्या कविता आहेत.

संतोष पद्माकर पवार यांच्या 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' (२००३) व 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' (२००८) या दोन्ही कवितासंग्रहातून येणारी शब्दकळा खास ग्रामीण आहे. स्त्री, मजूर, गावगाडा आणि कुणबी यांच्या सनातन दु:खाची अभिव्यक्ती गद्यसदृश्य वाटणाऱ्या रचनाबंधामधून दिसून येते. यातील 'झडती बाईपणाच्या मातीची' या भागातील स्त्रीविषयक कविता या दृष्टीने अधिक सत्वयुक्त जाणिवांनी संपन्न आहेत. माती आणि माते चा वेगळाच सर्जनशील संदर्भ येथे सापडतो. खटकेबाज

शब्द, दांभिकतेबद्दलचा अनावर राग,अंबाडी, घायपात, नारळ, मुसळ, इळा अशा कष्टकऱ्यांच्या हाती असणाऱ्या सगळ्या शेतातील अवजारांच्या उल्लेखासह ही भाषा मध्यवर्ती महाराष्ट्रातील भाषेला साजीवंत करते.

बालाजी मदन इंगळे यांच्या 'मेलं नाही अजून आभाळ' (२०१०) या कवितासंग्रहातून आलेली बोली उमरगा परिसरातील काठावरच्या मराठी भाषेला उजागर करते. त्यातही या भाषेमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानविषयक शब्दांचा भरणा भरपूर केलेला दिसून येतो. त्यामध्ये इंटरनेट, डाटा स्पीड, मेमरी कार्ड, इमेजेस, करंट, आकडा, कार्बन,पॅकेज, मोबाईल टॉवर आदी शब्दकळा मराठीसाठी अभिनव प्रकारे उपयोजलेली आहे. कवितेतील आशयाची अपरिहार्यता समजून अनेक इंग्रजी शब्द व संकल्पना सुद्धा बिनदिक्कतपणे कवितेत वावरताना दिसून येतात. (उदा. क्लिक, कनेक्ट, माऊस, सीडी, कम्प्युटर, किक अँड स्टार्ट, फर्स्ट गियर, वन जीबी - टू जीबी, स्क्रीन, एक्झिट, इंडियन आयडॉल, थीम्स, राऊंड इ.). पारंपरिक वाक्प्रचार व म्हणींची नवी घडणही अनेक ठिकाणी केली आहे.

कैलास दौंड यांच्या 'भोग सरू दे उन्हाचा' (२००७) या काव्यसंग्रहातून आजच्या ग्रामीण वास्तवाचे प्रखर आणि जीवघेणे दर्शन घडते. नगर जिल्ह्यातील पाथर्डी परिसराचा दुष्काळी भाग असणाऱ्या प्रदेशातील उध्वस्त होणारा गावगाडा, शेतीची झालेली वाताहत, अवेळी पडणारा पाऊस व त्यामुळे पिकांची धूळधाण झाल्यामुळे देशांतराला जाणारा येथील शेतकरी दणकट असला तरीही कविता मात्र अष्टाक्षरी छंदातून लोकजीवनाला उजागर करते. संग्रहातील एकूण ग्रामीण कविता प्रासादिक भाषेत व्यक्त होते. ग्रामीण समाजाच्या वास्तववादी जीवनाचे भावनाशील वृत्तीने केलेले रेखाटन येथे दिसून येते. संग्रहातील २३ व्या क्रमांकाच्या 'आगोठ' नावाच्या कवितेत पावसासाठी एक छान रूपक येते. मेघांच्या गुरांना फिरायला नभ पुरत नाही म्हणून काही मेघगाई डोंगरावर चरायला उतरतात . भर दुपारची वेळ असूनही सूर्य गुराखी तेथे दिसत नाही. या गाईंना पाण्यावर नेत नाही, पण या मेघगाई सागराचे पाणी पिऊन आलेल्या आहेत व त्यातल्याच दुधाळ गाईंनी सोडलेल्या धारा म्हणजे पाऊस अशी ती प्रतिमा आहे.

शशिकांत शिंदे यांच्या 'शरणागताचे स्तोत्र' (२००५) कवितासंग्रहातून खेड्यामधल्या शेतीची शेतकऱ्याची व त्याच्या तळतळाटाची कहाणी फारच उत्कटतेने आली आहे. येथील उंबराच्या दोड्या, लेकीबाळींच्या माहेरपणाला 'वचनावर वाणी' गहाण ठेवणारे सगेसोयरे, नातेसंबंधात पूर्वी इतकी उष्णता न राहिल्याने मुलांचे फॉर्मल होणे व प्रेम, उत्कटता, माया या गोष्टी कॅज्युअल बनल्याचे कवी नोंदवतो. पाऊस, पेरणी, कळा, वंश इत्यादी शब्दकळा लक्षणीयपणे नजरेत भरते. हा कवी संपूर्ण शेतीशी, मातीशी व त्या जीवनातल्या सुखदुःखाची एकरूप झाल्याशिवाय असा अनुभव कवितेत उतरतच नसतो. हेच सत्य संपूर्ण कवितासंग्रहातून दिसून येते.

उत्तम कोळगावकर यांच्या 'जंगलझडी' **(१९८२)** काव्यसंग्रहातून अंधाराचा पदर, काळंशार पाणी, कडब्यासारखे पोकळ हात, अंधाराची पिलावळ, फुलाचे सरण, हरवलेल्या गाई, म्हाताऱ्याचं काळीज, सांधा निखळलेले हात, फुलांच्या किंकाळ्या, स्वप्नांचे मृत्यू, सायंकाळचे प्रश्न, मोडलेला नांगर, पोपट आणि कंदील या व अशांसारख्या आणखीही खूप साऱ्या प्रतिमा ग्रामजीवनाचा वेगळा पोत दर्शवितात. कोळगावकरांच्याच 'तळपाणी' (२०००) या कवितासंग्रहातील एकूण ८४ कवितांमधून आलेली भाषा समग्र कास्तकाराच्या जगण्याला कवेत घेणारी आहे. उदा.

" कुठनंतरी आय लगालगा आली
आन इनलेल्या टोपल्या घेऊन
गावात इकायला गेली
तवा सूर्य माझ्या डोक्यावर
टोपी सारखा येऊन बसला."…..

"सांजच्याला बा कुठनं तरी
तर्रऽ होऊन भेलकांडात आला
तवा सूर्य बाच्या डोक्यात उतरला व्हता.
आन् त्याचा लालभडक उज्याड
बाच्या दोन्ही डोळ्यातनं

भाईर सांडत व्हता."

(तळपाणी, पृ.४४,४५)

या कवितेतील 'सूर्य' प्रतिमा तारक व संहारक अशा दोन भिन्न अर्थाची निदर्शक म्हणून अतिशय संयतपणे येताना दिसते. याच संग्रहातील 'ताकीद' नावाच्या कवितेत मात्र नेहमी पूर्वेला उगवणारा सूर्य कवीच्या हलगर्जीपणामुळे पश्चिमेला उगवतो आणि कवीला लेखी ताकीद दिल्याचे नमूद आहे. याच संग्रहातील जंगलरान पेटल्याच्या 'बातम्या' असो की 'स्वप्नांचं महानगर' नजरेआड न करता येण्यासारखंच आहे. काळ्या ढगांचे कळप, झाडाने पसरलेले हिरवे तांबूस हात, पाखराची गाणी चुरगाळून फेकलेली, खोलवर वार झाल्यागत वारा तोंड खुपसून पडला आहे, खिळे ठोकून भिंतीवर बंद केलेलं आभाळ, शेतभर पसरत चाललेलं पिसाट गवत, धुळीचा फाटका पदर ऊनच ऊन पिणारा अफाट निर्जन माळ....ही काव्यभाषा आणि तिचा बदलता पोत वाचक मनाचा तळठाव घेतो.

श्रीकांत देशमुख यांच्या 'बळीवंत' (आणि 'आषाढमाती'(२००३) या दोन्ही संग्रहातून पुढे आलेली कविता मराठी ग्रामीण जीवनाचा कथात्मक संवेदनेतून वेध घेते. पारंपारिक मिथकांचा नवा वापरही करतात. 'शेतीवाडीत रात्रंदिवस राबणं हाच विठ्ठल असं मानणाऱ्या श्रद्धाळू, कुणबाऊ मायमाऊल्यांना' कवीने संग्रह अर्पण केलाय. सातशे वर्षापासून साऱ्या कुणब्यांना आणि त्याच्या अठरापगड अलुत्याबलुत्यांना बांधून ठेवणारा, वर्षानुवर्ष स्वतःकडे यायला लावणारा अपरिहार्य विठोबा शेतात रात्रंदिवस राबाताना दिसतो. शेणामातीत कालवणं इथं जिव्हाळ्यात ओढणं असतं, पवित्र करणं असतं. देवाच्या पूजेसाठी हरळी कितीही पवित्र असली तरी कुणब्याला तापदायक असते जाणीव आहे. इथं आईच गुरुदेव त्यांना मुठीत सांभाळत घराचं गोकुळ सारवून घेत आपले लक्ष्मी असणं साकार करते. तिचं जगणं, सोशिकपण, ओटी पोटावरचे धुरेबंधुरे, रानात डसलेले विंचूकाटे आणि गोधडी शिवणं, मोडकळीला आलेल्या बैलगाडीसारखा तिचा देह उठताबसता करकर वाजत असतानाही राबणं चालू असल्याची नोंद कवी घेतो. उध्वस्त होत चाललेली खेडी, आत्महत्या करणारे कुणबी, त्यांच्या जगण्याची चाललेली ससेहोलपट यामुळे हा कवी अस्वस्थ आहे.

केशव सखाराम देशमुख यांच्या 'पाढा'(२००६), 'अथक' (२०१०) व 'चालणारे अनवाणी पाय' (२००८) या तिन्ही कवितासंग्रहातून येणारी कविता ही बापाचं काळभोर जमिनीसारखं दुःख, त्याचा राबण्याचा श्रमसिद्धांत मांडतच नांगराच्या फाळाचे धारदार गणित शिकवते. शेतकरी बाप व त्याला राबण्यासाठी मदत करणारे दावणीवरचे बैल, कष्टात राहणारी माणसं हा कवितेचा आस्थाविषय आहे. येथील 'पावसाचं रांगणं', कृपावंत आभाळ, अघोरी, प्रार्थनेची कोवळी पाने, 'जीभेतून सांडतो भाषेचा विस्तव' यासारख्या प्रतिमा कृषीवलांचे जगणेचं आपल्यासमोर मांडतात. तुकोबा विषयीचा नितांत आदर व्यक्त करतानाच हा कवी आईच्या कष्टवंत हाताचं बळ विसरत नाही. तर तो कवीच्या श्रद्धेचा विषय आहे. 'अथक' या केशव देशमुख यांच्या दुसऱ्या कवितासंग्रहातून आलेल्या शब्दकळेचा विचार करतांना 'शेतांना सुगीची स्वप्न पडोत; पिकांना पाखरांचे स्पर्श लाभोत; चोराचिलटाची दृष्ट न लागो'(अथक, पृष्ठ १३७) असं मागणं मागते. भीषण दुष्काळाबद्दलही तक्रार न करणारा तरीही ढोर वासरू उपाशी राहू नये एवढीच काळजी करणारा शेतकरी येथे दिसतो. येथील प्रेतांवरच्या सत्काराच्या शाली, चाकू सु-यांची घट्ट मैत्री, कुऱ्हाडीचाच पाऊस, लिंगातले सर्जन, लोखंड पेरून कुऱ्हाडीचे पीक घेणारा शेतकरी, करवत आणि कुऱ्हाडीचा हंगाम यासारख्या प्रतिमांमधून अर्थवाही अभिव्यक्ती साधणारा हा कवी 'सोन्याच्या कळस' सारख्या कवितेतून शेतकऱ्याच्या घरात जन्मणाऱ्या अभावग्रस्त जगणाऱ्या मुलीचे शब्दचित्र लक्षवेधक रेखाटत आहे.

अनिल पाटील यांच्या 'मातेरं' या कवितासंग्रहात व-हाडी बोलीचा अस्सल नमुनेदार वापर केल्याचे पाहायला मिळते. खिराळ्याची, यीहीर, सनं, वसानं, घळीत, शितोळा, कटी, सोळून, कुकवाच्या, कपायी, झुलोती, गयात, सोताच, नाइतं, तुह्ये, ओयख, चइन, नोको, सरक्यातीर...

यासारख्या शब्दकळेमुळे आपणास विठ्ठल वाघ यांच्या 'काया मातीत मातीत' (१९९१) काव्यसंग्रहाची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. विठ्ठल वाघांच्या कवितेतील बोलीभाषा वऱ्हाडी अकोला जिल्ह्यातील आहे. बहिणाबाई चौधरी नंतरची खरीखुरी ग्रामीण कविता म्हणून ज्या कवितेला गौरविण्यात आले आहे अशी वाघांची कविता शिवारात प्रतिमा पेरते तर ग्रामात प्रतीकाची पूजा बांधते. कृषी आणि कृषकांशी इमान बाळगणारी ही कविता लोकगीताची लय अंगीकारत लोकजीवनाचा गोडवा सांगणारी, तसेच लोकसंस्कृतीचा जोगवा मागत रानातील रानमेवा घेऊन, लोकतत्त्वीय धारणेतून निर्माण झालेली वाघांची

ग्रामीण कविता आजवरच्या मराठी कवितेला नवरसपूर्ण बनवते. राघू मैनेच्या प्रतीकांची मोठी बहारदार योजना विठ्ठल वाघ यांनी त्यांच्या कवितेतून केली आहे. भावकवितेचे सगळे गुणधर्म वाघांच्या कवितेत आढळतात. त्यामध्ये भुलाईच्या गाण्याचे स्वर जसे येतात तसेच अनेक लोकगीतांचा सुगंध दरवळत राहतो. लोकजीवनातील सांकेतिकतेचा पुरेपूर वापर, लोकसंस्कृतीचा घमघमाट त्यांच्या शब्दांना व अनेक ओळींना स्पर्शून जातो. वऱ्हाडी बोलीतील 'ळ' ऐवजी 'य' (डोळा- डोया, पोळा – पोया), 'ड' ऐवजी 'ळ' (जोडीने – जोळीने, जिकडे तिकडे – जिकळे तिकळे, मेढी – मेळी, सोड - सोळ), इथे तिथे - अथि तथि... अशा वेधक शब्दकळेमुळे कवितेतील गोडवा आणखी वाढतो. कळीचे फुलात रूपांतर होणे यासारख्या बहारदार कल्पना (येवय), प्रतिमा व्यक्त करतानाची विठ्ठल वाघांची प्रतिभा गगनाला गवसणी घालणारी ठरते. डांगोडांगी, अळीमिळी गुपचिळी, न्हातीधुती, आंगोपांगी, डुलुडुलु, घरीदारी, नातंगोतं, लाजसरम इत्यादी शब्दातून बोलीत अनेकदा पहिल्या शब्दाला जो अर्थ असेल तोच दुस-या शब्दाला जोडून येणा-या शब्दात आल्यास साद - प्रतिसाद देणाऱ्या ह्या शब्दामुळे कवितेची गोडी अधिक वाढीस लागली आहे. वाघांच्या कवितेत अंगभूत नाद आहे. या नादमयतेने रसिकांना नादी लावले. कवितेतील लयी चा लयदारपणा निर्माण करण्यात वाघांचा हातखंडा आहे. रंगारंगाईचे फुलं, जसे डुलतात डुलं, चंद्र चोरू चोरू पाहे, पान नाही पान; त्यात माहा मनं...अशा असंख्य ओळी ओळीतून शब्द शब्दातून लय, नाद, तालाची जुगलबंदी वाघांच्या कवितेत अनेक ठिकाणी आढळते. याशिवाय ईज नाचते थयथय, टारारून वर आले, माग फिरली गर्रकन, भिरभिरे पाखरू, अरमानानं खुळ्ळनं करा...अशा शब्दांनी वाघांच्या कवितेत गतिमानता येते. येनी कर फनी कर, फनफन वारा, लाजरी माही बुजरी काया, नवाई असी दिवाई जसी अशा अनेक प्रासयुक्त शब्दांमुळे विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेला अमिट गोडवा लाभला आहे. एवढे असून सुद्धा वाघांच्या कवितेतील प्रखर सामाजिकता नजरेस भरल्याशिवाय राहत नाही. या दृष्टीने त्यांच्या 'काया मातीत मातीत' संग्रहातील 'ढगामुचूक अभाय', 'तिसरा डोया', 'खयवाळी', 'खापराचे दिवे', 'आक्के', 'म्हैस', 'मेंढरं' या कवितांचा विचार करावा लागतो.

ना.धों. महानोर यांच्या 'प्रार्थना दयाघना' (१९९१) तील कवितेत काव्यानुभव, मांडणी, प्रतिमा, लय आणि भाषा ही एकजीव झालेली आहे. कवितेतील अनुभवाला आणि लयीला साजरा असाच त्यांच्या एकूण कवितेतील भाषेचा पदन्यास असतो. लय हेच महानोरांच्या कवितेत प्राणतत्व मानावे लागते. महानोरांच्या कवितेचा अल्पाक्षरत्व हा सुद्धा मोठा गुण आहे. त्या भाषेला लोकगीताचे, लोकसंगीताचे वळण आहे. काही शब्द रूपांना भाषेच्या जुन्या रूपाचे वळण त्यांनी दिले आहे. महानोर ज्या प्रदेशात राहतात त्या प्रदेशाची भाषा कवितेच्या माध्यमातून सर्वसाधारण मराठी वाचकांना परिचित नसलेली आहे. महानोरांचे शब्द प्रादेशिक व अनोळखी असले तरी त्यामुळे त्यांची कविता दुर्बोध मात्र होत नाही. 'तिची कहाणी' कवितासंग्रहातून तर भाषेची नव्याने घडण करणारे महानोर स्त्री जीवनाच्या सर्व व्यथावेदनांना मुखर करतात. शोधनिबंधाच्या विस्तार भयास्तव येथेच थांबणे उचित ठरेल!.

सारांश:-

मला माझे लहानपण आठवते. माझ्या लहानपणी प्रत्येक गावखेड्यातून, वाडी तांड्यावरच्या गरीब, कष्टकरी स्त्रियांचे दळण 'जात्या'वर दळले जायचं. कांडण 'उखळ' – 'मुसळा'च्या सहाय्याने चालायचे. स्वयंपाक दगडाच्या वा मातीच्या 'चुली'वर केला जायचा. दह्यादुधातून लोणी काढण्याची किमया लाकडापासून बनवलेली 'रवी' करत असायची. घरातल्या सगळ्या माणसांसाठी केली जाणारी भाजी वा कालवण रुचकर व्हावे म्हणून 'पाटा-वरवंट्या'च्या साह्याने घरातील गृहिणी मीठ, मिरची, मसाला, काळे वाटण बारीक वाटून भाजीत टाकायची.... तरीही त्या स्वयंपाकाची लज्जत कुठल्याही केटरिंगवाल्याला लाजवणारी असे.घर स्वच्छ करण्यासाठी 'फडा' असायचा तर घरात वेगवेगळ्या टाइल्स बसण्यापूर्वी सारवणे, पोतेरणे यातून घरातील भिंती शुभ आकार घ्यायच्या, बोलक्या व्हायच्या. त्यावेळी कुठलेही मिक्सर, कुकर, हिटर, गिझर वा फ्रिज उपलब्ध नसायचे. तरीही 'मनगटाच्या बळावर घरातील कर्ती स्त्री आपला संसार तोलून धरायची'. जात्यावर बसले की तिला 'ओवी' सुचायची, दळण कांडणं करताना भगवंताचे नामस्मरण ती करायची. आपल्या लेकराला नीतीपाठाची शिकवण व माणूस बनवण्याचे संस्कार पौराणिक कथातून, जात्यावरच्या गाण्यातून, अंगाई गीतातून वा संतांच्या अभंग, ओव्यांमधून केले जायचे. या सगळ्यांचे संदर्भ पेरत जाणारी मराठी ग्रामीण कविता म्हणूनच लक्षणीयपणे नजरेत भरल्याशिवाय राहत नाही. १९९० ते २०१०

पर्यंतच्या काही प्रतिनिधिक कवी व कवितासंग्रहाच्या आधारे काव्यसंग्रहाची भाषा व भाषिक वैशिष्ट्यांबद्दलची अभ्यासमांडणी वरीलप्रमाणे करताना काही सूत्ररूप मुद्दे वरीलप्रमाणे नोंदवता येतील.

संदर्भग्रंथ सूची :-

1) शिंदे, शशिकांत: 'शरणागताचे स्तोत्र', मानसी प्रकाशन, नगर, पहिली आवृत्ती २००५.
2) देशमुख, केशव सखाराम: 'अथक', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती २०१०.
3) दौंड, कैलास: 'भोग सरू दे उन्हाचा', शब्दालय प्रकाशन, नगर, प्रथमावृत्ती, मे २००७.
4) किनगावकर, प्रकाश : 'गावाच्या आकाभोवती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००६.
5) देशमुख, केशव सखाराम : 'चालणारे अनवाणी पाय', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती - २००८
6) देशमुख, श्रीकांत : 'बळीवंत' केदार सप्लायर्स (प्रकाशन), पुणे, प्र.आ. १९९७.
7) इंगळे, बालाजी मदन : 'मेलं नाही अजून आभाळ', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र.आ. २०१०.
8) पवार, संतोष : 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. प्र.आ. २००८.
9) खेडेकर, जयराम: 'मेघवृष्टी', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती २००५.
10) कांडर, अजय : 'आवानओल', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती – २००५.
11) पाटील, अनिल : 'मातेरं', प्रतिभा साहित्य संघ, (विदर्भ) शाखा अचलपूर, पहिली आवृत्ती – मार्च २००६.
12) देशमुख, श्रीकांत : 'आषाढमाती', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती – २००६.
13) कोळगावकर, उत्तम : 'जंगलझडी', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९८२.
14) कोळगावकर, उत्तम : 'तळपाणी', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती - २०००.
15) सार्वेकर, कैलास : 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९९९.
16) कदम, महेंद्र : 'कवितेचे वर्तमान', दर्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती,- २०१५.
17) कदम, महेंद्र : 'कवितेची शैली', भूमी प्रकाशन, लातूर, पहिली आवृत्ती, २००७.
18) गायकवाड, हेमलता : 'आधुनिक मराठी ग्रामीण कविता: एक अभ्यास' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती – १९९७.
19) जाधव, जयद्रथ (संपादित) : '१९९१ नंतरचे ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि संदर्भ', संस्कार प्रकाशन, लातूर, प्रथम आवृत्ती - २०१०.
20) बांदेकर, प्रवीण : 'समकालीन कविता : काही निरीक्षणे' उद्याचा मराठवाडा, दीपरंग, शिवाजी नगर, नांदेड.

संयुक्त राष्ट्र संघटना सिद्धांत आणि व्यव्हार

डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे (राज्यशास्त्र विभाग)
शरदचंद्र पवार कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सोलापूर.

प्रस्तावना :-

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या निर्मितीचा मुख्य उद्देश, सिद्धांत आणि व्यावहार पाहता जागतिक पातळीवर शांतता ,सुव्यवस्था निर्माण करून परस्सपर सहकार्यातून युद्ध आणि संघर्षाचा नायनाट करणे, राष्ट्र - राष्ट्रांमध्ये मित्रत्वाचे संबंध प्रस्थापित करणे, मानवी जीवनाचे संरक्षण करणे यासारखे प्रश्न सलोख्याने सोडविणे , राष्ट्रीय सहकार्याची भावना निर्माण करणे,मानवी हक्क व स्वातंत्र्याची जोपासना करणे, मानवाच्या विकासासाठी मदत पुरवणे, शाश्वत विकास संवर्धनासाठी कार्य करणे, जागतिक कायद्याचे अन्वयन करणे,या उदांत दृष्टिकोनातून उदयास आलेली जागतिक स्तरावर सिद्धांत आणि व्यवहारानुसार कार्य करणारी संघटना म्हणजे संयुक्त राष्ट्र संघटना होय.

प्रथम व द्वितीय विश्व युद्ध :-

प्रथम व द्वितीय विश्व युद्धामुळे जागतिक क्षेत्रात झालेल्या दुष्परिणामातून निष्पाप मानव प्रचंड दु:ख ,दारिद्र्य, उपासमार रोगराईच्या समस्याचा सामना करू लागले. अशा समस्या जागतिक पटलावर पुन्हा उद्भवनार नाहीत.हाच उद्देश साध्य करण्यासाठी २४आक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटना उदयास येऊन काही महत्त्वाच्या अंगाची स्थापना करून त्या मार्फत संघटनेचे उद्देश साध्य करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. यामध्ये आमसभा, सुरक्षा परिषद, आर्थिक आणि सामाजिक परिषद, विश्वस्त परिषद ,आंतरराष्ट्रीय न्यायालय आणि सचिवालय या संयुक्त राष्ट्राच्या प्रमुख घटक संस्था उभारण्यात आलेल्या आहेत. आता पुन्हा एकदा नको तर शांतता हवी या दृष्टिकोनातून जगातील काही महाशक्तीशाली राष्ट्रांनी एकत्रित येऊन या संघटनेची स्थापना केली. यासाठी इंग्लंडचे पंतप्रधान चर्चिल आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी रुझवेल्ट यांच्या पुढाकाराने या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या संघटनेचे महत्त्वाचे ब्रीद वाक्य म्हणजे "युद्धाऐवजी शांतता" हे असल्यामुळे या संकल्पनेशी बांधील राहून ही जागतिक स्तरावर शांततेसाठीच कार्य करीत आहे. ही संघटना वाढता दहशतवाद, शस्त्र निर्मिती , युद्ध ,संघर्षाच्या विरोधात शांतता ,सहकार्य, विकास यावर अधिक लक्ष केंद्रित करून मानवी हक्काची पायमली होणार नाही या दृष्टिकोनातून ही संघटना आजपर्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. यात भारतासारखा लोकशाही प्रधान राष्ट्र संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सकारात्मक कार्यास सातत्याने पाठीशी राहीलेला दिसून येतो. पंडित नेहरू ते नरेंद्र मोदीनी सुद्धा या संघटनेला शांतता, सहकार्य, विकास याकरिता पाठिंबा दिलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटना ही एक अशी यंत्रण आहे की जी यंत्रणा प्रत्येक क्षेत्रात अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावून निर्माण झालेले समस्या पुन्हा निर्माण होऊ नयेत त्या दृष्टिकोनातूनच कार्य करण्यावर अधिक भर देत आहे.

संघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेच्या निर्मितीचा नेमका इतिहास काय आहे? कोणती राष्ट्र पुढाकार घेतली आहेत? कोणते उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून सर्वानुमत झाले? जगातील किती सदस्य राष्ट्र संघटनेच्या निर्मितीच्या वेळी उपस्थित होती ? कोनत्या राष्ट्रांना अधिक महत्त्व दिले गेले ? संघटना स्थापन करण्याच्या दृष्टिकोनातून कोणत्या राष्ट्राच्या राष्ट्र प्रमुखांनी पुढाकार घेऊन कोण कोणत्या ठिकाणी बैठका, संमेलने, परिषदा, घेऊन अंतिम या संघटनेची सनद तयार करण्यात सार्वामत झाले. याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

द्वितीय महायुद्ध :-

द्वितीय महायुद्ध सुरू असताना युरोपातील काही राष्ट्रांनी नवीन जागतिक संघटना स्थापन करण्याचे ठरविले. तत्कालीन अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी निर्माण केलेल्या 14 कलमी तत्त्वाचा आधार घेत निर्माण करण्यात झालेला राष्ट्रसंघ अनेक कारणामुळे अपयशी ठरला. आता पुन्हा तसे होणार नाही या दृष्टिकोनातून मित्र राष्ट्रांनी राष्ट्रसंघाचे संयुक्त राष्ट्रसंघ ही आंतरराष्ट्रीय संस्था व्यक्तीचे अधिकार , स्वातंत्र्य यांच्या रक्षणार्थ आणि युद्धाऐवजी शांतता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने निर्माण

करण्याचे ठरविले. अर्थात संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती एकाएकी झालेली नसुन तीला अनेक प्रक्रियेतून बैठका,परिषदा,करार आणि मसुद्यांच्या प्रयत्नातून या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या संघटनेच्या निर्मितीसाठी संघटनेची रूपरेखा कोणत्याही एका व्यक्तीने तयार केलेली नाही परंतु ही संघटना स्थापनेसाठी विशेष श्रेय इंग्लंडचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी. रूझवेल्ट यांना दिले जाते. या दोन प्रमुख राष्ट्रांच्या राष्ट्र प्रमुखांनी प्रथमतः संयुक्त राष्ट्राची संघटना निर्माण करण्यासाठी सेंड जेम्स राजवाड्यात प्रथम बैठक घेतली ती महत्त्वाची ठरली.द्वितीय महायुद्धाच्या कालखंडात जर्मनी व इटली यांच्या आक्रमणामुळे ग्रीस ,बेल्जियम ,झेकोस्लोव्हाकीया नेदरलँड ,नार्वे ,पोलंड आणि युगोस्लोव्हाकीया या निर्वासित राज्यांचे प्रतिनिधी सेंट जेम्स राजवाड्यात एकत्रित आले . त्यांनी एका जाहीरनाम्यावर १२ जून १९४१ रोजी सह्या केल्या. या बैठकीतून जागतिक शांततेची तीव्र इच्छा सर्व राष्ट्राच्या सदस्यांनी मिळून व्यक्त केली. त्यांच्या या तीव्र इच्छेच्या घोषणेवर सर्वांचे एकमत झाले. ही घोषणा म्हणजेच शांततेसाठी संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेच पहिलं पाऊल होय.त्यानंर काही दिवसांनी अटलांटिक समुद्रावर इंग्लंडचे पंतप्रधान विस्टन चर्चिल व अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी. रुजवेल्ट हे एकमेकांना एका युद्धनौकेवर भेटले रूझवेल्ट यांनी त्यावेळी "**संयुक्त राष्ट्र** " हा शब्द प्रथम वापरला. या घोषणेस "**वार टाईम स्टेटमेंट**"असे म्हटले जाते. या अटलांटिक समुद्रातील युद्धनौकेवर भेटल्यानंतर एक त्यांनी सनद जाहीर केली.त्यास अटलांटिक सनद म्हणून प्रसिद्ध आहे. हुकूमशाही वृत्तीला पायबंद घालण्यासाठी ही सनद महत्वाची ठरली.

सेंट जेम्स राजवाड्यातील घोषणा :-

सेंट जेम्स राजवाड्यात झालेली बैठकीतील घोषणा आणि **अटलांटिक सागरात झालेली सनद** या दोन्ही चा आधार तिसरा टप्पा हाती घेण्यात आला तो म्हणजे **संयुक्त राष्ट्र संघाचे घोषणापत्र** होय.१जानेवारी १९४२ रोजी अमेरिकेच्या वाईट हाऊस मध्ये तत्कालीन अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट आणि इंग्लंडचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांच्यासोबत सोवियत संघ आणि चीनचे प्रतिनिधी संयुक्त राष्ट्राच्या घोषणा पत्रावर सह्या केल्या या पत्रकापुढे आणखी २२ राष्ट्रांच्या सह्या झाल्या.त्यामुळे संयुक्त राष्ट्राच्या निर्मितीला मान्यता मिळाली. सह्या करणाऱ्या राष्ट्रांनी परस्परास सहकार्याने वागण्याची व शत्रू राष्ट्राची कोणतेही गुप्त करार न करण्याची शपथ घेतली. यालाच संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे घोषणापत्र असे म्हटले आहे. **मास्को संमेलन**:- रशियाची राजधानी मास्को येथे ३० आक्टोबर १९४३ रोजी संमेलन घेण्यात आले यात असा निर्णय घेण्यात आला की, या संघटनेचे सदस्यत्व लहान मोठ्या सर्व राष्ट्रांना खुले राहील .जागतिक शांतता सुरक्षिततेचे कार्य या संघटनेवर सोपीवले जाईल.या संमेलनाला विशेष महत्त्व दिले जाते कारण सोव्हियत रशियाने यावेळी प्रथमच जागतिक संघटनेच्या स्थापनेत भाग घेतला असल्यामुळे मास्को संमेलनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते.

तेहरान परिषद :-

इराणची राजधानी तेहरान या ठिकाणी डिसेंबर 1943 रोजी तीन राष्ट्राध्यक्षांनी एकत्र येऊन मानवी भवितव्या सुरक्षित ठेवण्यासाठी जागतिक संघटना निर्माण करावी अशी संयुक्त घोषणा केली म्हणून या घोषणेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले ही परिषद जागतिक इतिहासात संयुक्त राष्ट्र संघटना स्थापनेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण समजली जाते **डंबार्टन ऑक्स संमेलन, याल्टा परिषद,आणि शेवटची सनफ्रान्सिस्को परिषद** ही शेवटची आणि महत्त्वपूर्ण परिषद घेण्यातआली.22 एप्रिल 1945 ते 26 जून 1945 या कालावधीत येथे परिषद घेण्यात आली या परिषदेला एकूण 50 राष्ट्रीय उपस्थित होते.ही परिषद म्हणजे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या संविधाना निर्मितीमधील एक महत्त्वपूर्ण आणि शेवटचा टप्पा मानला जातो. या परिषदेमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची सनद तयार करण्यासाठी जवळपास दोन हजारांहून अधिक तज्ञ एकत्र आले होते डंबर्टन ओक्सचा ठराव, मसुदा या परिषदेत मांडण्यात आला होता, या ठरावाचा बराचसा भाग २/३ मताने सर्व सदस्यांनी मिळून संमती करून घेण्यात आला. समित्या आयोग व सुरक्षा मंडळाच्या रचनेचा विचार या परिषदेत करण्यात आला. पाच श्रीमंत व बड्या राष्ट्रांना सुरक्षा मंडळात कायम स्थान देण्याचे निश्चित करण्यात आले.पाच बड्या राष्ट्रांना नकाराधिकार देण्यासाठी मान्य करण्यात आले. या संमेलनातील ठरवायचे प्रती उपस्थित प्रतिनिधी राष्ट्राकडे पाठविण्यात आले व त्यांची मान्यता मागविण्यात आली.बहुसंख्य राष्ट्राकडून ही मान्यता मिळाल्यानंतर अधिकृतपणे संयुक्त राष्ट्र ही संघटना 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी स्थापन करून घोषणा करण्यात आली.

संयुक्त राष्ट्र संघाची सनद :-

संयुक्त राष्ट्र संघाची सनद तयार करण्यात आली त्यात संघटनेची उद्दिष्टे आणि तत्वे स्पष्ट करण्यात आली. त्याचबरोबर संघटनेत भाषा कोणती असावी (चिनी इंग्रजी फ्रेंच रशियन आणि स्पॅनिश)ती सुद्धा स्पष्ट करण्यात आली. तसेच ही संघटना कशा पद्धतीने काम करेल आणि तिची कीती व कोणती अंग असावीत याचेही उल्लेख करण्यात आला. त्याचबरोबर उप अंगे किती असावीत याचाही उल्लेख करण्यात आला त्या महत्त्वाच्या अंगानुसार आणि उपांगानुसार ही संघटना वेळोवेळी आपापल्या विभागामार्फत महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावत असल्यामुळेच 1945 पासून आजपर्यंत ही संघटना यशस्वीरित्या आपली भूमिका बजावत असल्याचे स्पष्ट दिसत आहे.

एकविसावे शतक धोक्याची घंटा :

एकविसावे शतक धोक्याची घंटा असल्याचे दिसून येत आहे.कारण अलीकडच्या कालखंडात शस्त्र निर्मितीमुळे विकसित राष्ट्रांचा व्यक्तिगत स्वार्थ,छोटे-मोठे युद्ध विचारधारेच्या संघर्षामुळे होताना दिसत आहेत. यामुळे काहीअंशी प्रमाणात संयुक्त राष्ट्राच्या कार्यात अडथळे निर्माण होत असल्याचे दिसून येत आहे. उदाहरणार्थ चिनने निर्माण केलेला कोरोनाचा व्हायरस त्याच बरोबर सध्या सुरू असलेले रशिया आणि युक्रेन यांच्यातील युद्ध तसेच ईराण- इराक युद्ध इस्रायल-हमास युद्ध 7 ऑक्टोबर 2023 पासून इस्रायल आणि हमासच्या नेतृत्वाखालील पॅलेस्टिनी अतिरेकी गटांमध्ये सशस्त्र संघर्ष मुख्यतः गाझा पट्टीमध्ये आणि आसपास होत आहे, ज्यामध्ये वेस्ट बँक आणि इस्रायल-लेबनॉन सीमेवर चकमकी देखील होत आहेत.

दक्षिण कोरिया युद्ध तसेच इजराईल पॅलेस्टाईन युद्ध आणि भांडवलशाही राष्ट्रा विरुद्ध साम्यवादी राष्ट्रे, भांडवलशाही व साम्यवादी राष्ट्र विरोधी मुस्लिम राष्ट्रे असा एक प्रकारच्या विचारधारेचा संघर्ष निर्माण झाल्यामुळे जागतिक शांततेला धोका निर्माण होत असल्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघाचे शांततेसाठी करीत असलेल्या प्रयत्नाला एक अडथळा निर्माण येत असल्याचे वरील उदाहरणे आहेत.तरीही संयुक्त राष्ट्रसंघाची जी यंत्रणा आहे ती अतिशय महत्त्वपूर्ण काम करीत असल्याचे आपणास दिसून येते.

जागतिक मानवाला महायुद्धाची भिती :

सध्या जग युद्धाच्या छायेत जगत आहे. कारण, जगातील दोन क्षेत्रांत भीषण संघर्ष सुरु आहे. एका बाजुला रशिया आणि युक्रेनमध्ये संघर्ष सुरुं तर , दुसरीकडे इस्राइल आणि हमासमध्ये युद्ध सुरु आहे.जर कदाचित तिसऱ्या महायुद्धाला तोंड फुटलेच तर काही देश सुरक्षित राहतील तसेच ते सर्वाधिक सुरक्षित मानले जातील याबाबत आपण माहिती ज्ञान करून घेऊया. सगळ्यात सुरक्षित देश कोणता? ग्लोबल पीस इंडेक्स २०२३ च्या रँकिंगनुसार, तिसरे महायुद्ध सुरु झालं तरी काही देश अधिक सुरक्षित राहतील. या देशांमध्ये पहिला क्रमांक आईसलँडचा लागतो. तिसरे महायुद्ध सुरु झाले तर हा देश सुरक्षित राहण्याची सर्वाधिक शक्यता आहे. आईसलँड हा गेल्या काही वर्षांपासून टॉपवर आहे.डेन्मार्क तिसऱ्या महायुद्धात सुरक्षित राहील. ग्रीनलँड देखील याच देशाच्या ताब्यात आहे. डेन्मार्क नाटोचा सदस्य आहे. अशावेळी ग्रिनलँड जगातील युद्धादरम्यान स्वत:ला सुरक्षित ठेवण्याची शक्यता आहे.आयर्लंड इंग्लडच्या जवळ असणारा देश देखील सुरक्षित राहू शकतो. हा देश नाटोचा सदस्य देश नाही. नाटोचा सदस्य आणि अमेरिकेचा सर्वात मोठा सोबती देश ब्रिटेन याला लागून आहे. अशा परिस्थितीत आयर्लंड सुरक्षित राहील.कॅनडामध्ये यूरोपीय भाषिक लोक मोठ्या प्रमाणात राहतात. अमेरिकेचा हा शेजारी देश आहे. अशा परिस्थितीतही हा देश अमेरिकेवरील युद्धाच्या प्रभावापासून अलिप्त राहील.ऑस्ट्रेलिया देखील तिसऱ्या महायुद्धापासून दूर राहण्याची शक्यता आहे. देशाच्या भौगोलिक स्थानामुळे येथे युद्ध होण्याची शक्यता कमी आहे.ग्लोबल पीस इंडेक्स २०२३ नुसार, भारताचा या यादीमध्ये १२६ वा क्रमांक आहे. ग्लोबल पीस इंडेक्स देशांची रँकिंग ठरवत असताना विविध गोष्टी विचारात घेत असतो.देशाची लोकसंख्या, राजकीय स्थिरता, गुन्हेगारीचे प्रमाण, शिक्षण, भौगोलिक स्थान अशा अनेक गोष्टी विचारात घेतल्या जातात.

श्रीमंत बड्या राष्ट्रांचे वर्चस्व :-

संयुक्त राष्ट्र संघावर श्रीमंत बड्या राष्ट्राचे वर्चस्व आज दिसून येत आहे ते म्हणजे सुरक्षा समितीच्या माध्यमातून कारण सुरक्षा समितीमध्ये फक्त श्रीमंत बड्या राष्ट्रांनाच स्थान देण्यात आले आहे.त्याचबरोबर त्यांना विशेष नकाराअधिकार सुद्धा देण्यात आला आहे.त्या अधिकाराचा निश्चितच ती राष्ट्रे त्या अधिकाराचा वापर करून आपले वर्चस्व कायम ठेवण्याचा प्रयत्न वेगवेगळ्या माध्यमातून करीत आहेत.यामुळे त्यांचा स्वार्थ सातत्याने पुढे येत असताना दिसून येतो मात्र ही एक धोक्याची घंटा

असल्याचे आपणाला दिसून येत आहे कारण राष्ट्रसंघामध्ये सुद्धा अशाच प्रकारची चढावढ झाली असल्यामुळे द्वितीय महायुद्धाला सुरुवात झाली. जरी श्रीमंत राष्ट्राचे वर्चस्व असले तरी मात्र त्यांनी आपला स्वार्थ बाजूला ठेवून शांततेसाठीच आणि संयुक्त राष्ट्राच्या उद्दिष्टयाशी बांधील राहून आपली भूमिका निभावणे गरजेचे आहे कारण संयुक्त राष्ट्रसंघाचा सिद्धांत आणि व्यवहार हाच जगाला युद्धाला तारू शकतो.

विचारसरणीतील श्रेष्ठत्वाची लढाई :-

विकसित भांडवलशाही विचारधारा आणि साम्यवादी विचारधारा राष्ट्रांची भूमिकेतील फरक आपणाला दिसून येतो. त्याचबरोबर दोन्ही राष्ट्रांपेक्षा आपली वेगळी भूमिका अविकसित राष्ट्रांची (तटस्थ)असल्याचे दिसून येते. कारण अविकसित, विकासनशिल राष्ट्रे सातत्याने लोकशाही विचाराचे आणि मानवी हक्काच्या संरक्षणाबाबत जागतिक पातळीवर आपली भूमिका स्पष्ट करून हुकूमशाही, सरंजामशाही, वसाहतवाद, साम्राज्यवाद ,नाझिवाद फॅशिस्टवादाविरोधात स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी सातत्याने ओरड करीत आले आहेत. अर्थात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या तत्वे उद्दिष्ट्याशी अविकसित राष्ट्रे सातत्याने पाठिंबा दर्शवत असल्याचेच आपणास दिसून येत आहे.

मानवी हक्क विषयीची जगातील राष्ट्रांची भूमिका :

अलीकडच्या कालखंडात जगातील बहुतांशी राष्ट्रे मानवी हक्काविषयी जनजागृती निर्माण करीत आहेत त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने जगामध्ये १० डिसेंबर १९४८ रोजी जागतिक मानवी हक्क आयोग निर्माण करण्यात आला आणि त्याच दिवशी मानवी हक्काची ३० कलमी जाहीरनामा प्रसिद्ध करून त्यानुसार जगातील मानवाला स्वतंत्रपणे जीवन जगता यावे त्याच्या अधिकार सुरक्षित रहावेत या दृष्टिकोनातून जागतिक मानवी हक्क आयोग भूमिका बजावत आहे. त्याचबरोबर जगातील बहुतांशी राष्ट्र आपापल्या देशात जागतिक मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याचा आधार घेत राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची निर्मिती करून त्या माध्यमातून मानवी हक्काची पायमल्ली होणार नाही या दृष्टिकोनातून कार्य करीत आहे. अशा पद्धतीचे कार्य जगातील सर्व राष्ट्रांनी करीत असल्यास जागतिक मानवी हक्काचे उद्देश निश्चित सफल होतील आणि संपूर्ण जगामध्ये शांतता मुळे सहजीवन निर्माण होण्यास वेळ लागणार नाही.

सारांश :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या निर्मितीचा उद्देश व संघटनेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी आणि तत्वे लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की,मानवी हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर परस्पर सहकार्यातून विकास आणि शांततेच्या माध्यमातून मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करून युद्धऐवजी कायमची शांतता प्रस्थापित करणे आणि या जागतिक पटलावरून वादविवादाचे प्रश्न सदस्य राष्ट्रांनी एकत्रित येऊन नायनाट करणे.विकास विविध माध्यमांतून चालना देणे, निशस्त्रिकरण सामूहिक प्रयत्न करणे ,शांतता प्रथम प्राधान्य देने,परस्परांमध्ये सहकार्य करणे, दहशतवादाचा बंदोबस्त करणे,इत्यादी उद्देश समोर ठेवून ही संघटना उद्यास आली. खरोखरच या संघटनेला अधिक मजबूत बनवायचे असेल तर जसे राष्ट्रसंघात काही चुका होत्या तशा पद्धतीच्या चुका विकसित युरोपीय अथवा श्रीमंत बड्या राष्ट्रांनी आपला स्वार्थ बाजूला ठेवून जर सहकार्यात्मक शांततेची भूमिका स्वीकारून जागतिक पटलावर मानवाचे रक्षण करण्यासाठी पुढाकार घेतला तर निश्चितच या संघटनेचा सिद्धांत आणि व्यावहाराच्या भूमिकेला अतिशय महत्त्व प्राप्त होईल त्यासाठी श्रीमंत राष्ट्रे आणि गरीब राष्ट्रे अशा पद्धतीची दरी न ठेवता आपण सर्व एक आहोत ही भूमिका जर सिद्धांत आणि व्यावहाराच्या पद्धतीने स्वीकारली तर निश्चितच संयुक्त राष्ट्र संघाला उज्वल यश मिळेल.

संदर्भसूची :-

1) Andreas Wenger, International Relations: From Could War to the Globalized World,Viva Books,New Delhi.2004.
2) John Ballia :The Globalization of World Politics: Introduction to International Relations.,OUP,New Delhi.2005.
3) Jack Donnelly,Universal human right in Theory and practice 2002.

4) Narayan S ,Human rights : Dynamics in India,Kalpaz Publications, Publication Delhi 2016
5) Soli j.Sorabjee, constitutionalism human right and and The rule of law .
6)Jean-Marc Coicaud , Michael W. Doyle ,and Anne -Marie Gardner, The Globalization Human Rights, United Nations University Press,2003.
7) Narayan S ,Human rights : Dynamics in India,Kalpaz Publications, Publication Delhi 2016
8)रुकमी बसू ,आंतरराष्ट्रीय राजकारण -संकल्पना, सिद्धांत आणि समस्या ,साग पब्लिकेशन्स नई दिल्ली,२०११
9)दिनेश मांडोन,आंतरराष्ट्रीय संघटन ,अंकित पब्लिकेशन जयपूर .२०१०
10)डॉ.रुक्मी बसू -संयुक्त राष्ट्रसंघ सिद्धांत व व्यवहार ,जवाहर पब्लिकेशन नई दिल्ली ,२०११.
11)ए.के.मिश्रा -दक्षिण आशिया एवं भारत का विकास प्रिझम बुक्स जयपूर ,२०१२.
12)बी. सी. नरुला-प्रमुख राष्ट्रों की विदेश नीती,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली,२०१२.
13) विवेक यश. राज -भारतीय विदेश नीती ,सिविल सर्व्हिसेज टाइम्स ,नवी दिल्ली ,२०११.
14) नीरज सिंह ,नेहरू- पटेल ,अग्रीमेंट विदिन डिफरनसेस सेलेक्ट डॉक्युमेंटस अॅन्ड करस्पाँडन्स (१९३३-१९५०),नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया ,२०१०.
15)अरुणा पेंडसे,आंतरराष्ट्रीय संबंध, शातयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंटल लाँगमन.मुंबई.2008.
16)दैनिक लोकसत्ता मधील अनेक लेख व संपादकीय लिखाण २०२२
17) गुगल सर्च २०२४.

आदिवासींच्या भाषिक समस्या

संशोधक विद्यार्थी
कु डवरे संजीवनी शिवाजी
एम ए मराठी,नेट,बि एड,CTET
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

संशोधन मार्गदर्शक
डॉ. सोळंके नवीन केशवराव
नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
औंढा नागनाथ, हिंगोली

भारताचे मूळ रहिवासी म्हणजे आदिवासी हो[1] या आदिवासी समुदायालाच आदींम जमाती, गिरीजन, वनवासी, वन्य प्रजाती, अशा अनेक नावांनी संबोधले जाते. तर डॉ. धुर्वे यांनी आदिवासी समुदायाला तथाकथित मूळचे रहिवासी व मागासलेले हिंदू असे म्हटले आहे[2]. पण भारतीय राज्यघटनेत त्यांना अनुसूचित जमात असे म्हटले आहे.

कुठलाही समुदाय म्हटलं की, त्या त्या समुदायाच्या स्वतःच्या स्वतंत्र चालीरीती, रीतीरीवाज, धार्मिक विधी, परंपरा, संस्कृती आणि भाषा असते. अगदी त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजाचा अभ्यास करताना आदिवासींची ही स्वतंत्र व मूळची अतिप्राचीन संस्कृती आहे. व आदिवासींच्याही स्वतःची अशी स्वतंत्र चालीरीती, रितीरीवाज, धार्मिक विधी, परंपरा आणि भाषा आहेत. मूळतः आदिवासी लोक समुदाय हा अलिप्त, एकांत, वेगळा राहणं पसंत करतो. आणि म्हणूनच मूळ नागरी संस्कृती पासून दूर राहत असल्याकारणाने आदिवासी समुदायाची सांस्कृतिक जीवन पद्धती, धार्मिक विधी,आणि भाषा व भाषिक विविधता व सांस्कृतिक वारसा आणि जीवनशैली, सृष्टी सौंदर्य नेमकं कस आहे, हा पूर्वीपासून एक कुतूहल व उत्सुकतेचा विषय होऊन बसला आहे.

"एका समान भाषेचा वापर करणाऱ्या, एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणाऱ्या, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या, तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेल्या, रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय रितीरीवजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणाऱ्या एकजिनसी गटाला "आदिवासी" समाज म्हणतात,"[3]

गिलीन व गिलीन: यांच्या मते एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात."[4]

भाषा हे आपल्या मनातील भाव, भावना, विचार, संवादाच्या माध्यमातून इतरांपुढे मांडण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे आणि या भाषेची थोरवी सांगताना ज्ञानेश्वरांनी सुद्धा, मराठी भाषेची गोडवी आपल्या ज्ञानेश्वरीत मांडली आहे. ते म्हणतात" माझा मराठीची बोलू, कौतुके परी !अमृता तेही पैजासी जिंके!!"[5] आजही सर्व महाराष्ट्रात सर्वत्र दैनंदिन व्यवहारासाठी मराठी, हीच अभिजात भाषा म्हणून सर्रास वापरली जाते.

आपला भारत देश, हा विविधतेने नटलेला देश आहे. आणि भारतातील विविध जिल्ह्यांमध्ये, डोंगरदरी, खोऱ्यात, रानमाळावर, पठारी प्रदेशात, टेकड्यांवर, जंगलात, बेटांवर, दुर्गम अशा ठिकाणी अनेक आदिवासी जमाती अलिप्त वास्तव्य करीत आहेत. त्यात अनेक विविध आदिवासी जमातींचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रात आंध, भिल्ल, गोंड, कोकणा, कोकणी, महादेव कोळी, ढोर कोळी, टोकरे कोळी, वारली, ठाकर, कोलाम, कातकरी, माडीया, गौंड, या प्रमुख आदिवासी जमाती आढळून येतात. तर या आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात नंदुरबार, धुळे, नाशिक, जळगाव व ठाणे (सह्याद्री प्रदेशात), गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया, अमरावती, नागपूर व यवतमाळ(गोंडवन प्रदेश) अशा पूर्व भागातील वनाच्छादित जिल्ह्यामध्ये मुख्यता जास्त आहे. आणि आजही या आदिवासी जमातीतील अनेक आदिवासींचा व्यवहार, त्यांच्या त्यांच्या बोलीभाषेतून होताना दिसून येतो, या आदिवासी समाजाला एकांतात राहण्याची सवय असल्या कारणास्तव, आपले मत मांडण्यासाठी, किंवा विचार व्यक्त करण्यासाठी, कधीही, प्रमाणभाषा वापरावी, असं वाटत सुद्धा नाही. त्यांची भाषा ही त्या आदिवासी समुदायाच्या जीवनाचा अविभाज्य घटकआहे. आशा आदिवासी समाजासाठी बाहेरील समाजाची संपर्क साधने, किंवा विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी प्रमाण भाषेचा वापर करायला, व आदिवासी समुदायांच्या लहान विद्यार्थ्यांना शालेय अभ्यासक्रमात प्रमाण भाषेचाच अवलंब करावा लागत असल्याकारणाने, त्यांच्यासमोर बोलीभाषा व प्रमाणभाषा वेगळी असल्याने, संभ्रम निर्माण होऊन त्यांच्यासाठी बोलीभाषेतून प्रमाणभाषेकडे वळणे व, प्रमाण भाषा अवगत

करून घेणे, ही एक मोठीकसरत व समस्याच जाणवते आहे. "आदिवासी समाज हा शैक्षणिक दृष्ट्या, आधीच अत्यंत मागासलेला असल्याकारणाने व अशिक्षित, व अडाणीपणामुळे अंधश्रद्धेकडे वळला असून, धर्मांधता, प्राचीन रूढी, परंपरा पूर्वापारपासून चालत आलेली बोलीभाषा व तिचा अत्यंत अधिक असलेला प्रभाव असल्याने ,आदिवासी विद्यार्थी प्रमाण भाषेत समन्वय साधू शकत नाहीत . इतर भाषांची विद्यारथ्यांबरोबरच सम्पर्क साधने हे आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत कठीण व अन आकलनीय होऊन त्याच्यासोबत भाषेची ही स्थिती व परिणाम या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर दिसून येतो. ही एक समस्याच आहे. तसं खरं पाहिलं तर "आदिवासींच्या आदिम बोलीभाषा, म्हणजे जणू काही खरे खुरे सोनच आहे ".म्हणून त्या भाषा टिकायला हव्यात. परंतु या भाषा व प्रमाणभाषा या दोघांमध्ये समनवय न साधता आल्याने, त्याचा परिणाम आदिवासी समाजावर मोठ्या प्रमानात सर्वच अबाल वृद्धांवर झाल्याचा आपल्या निदर्शनास येते. भारतातील आदिवासी जमातींच्या भाषांना मुलता लोकभाषा, किंवा बोलीभाषा, पारंपारिक भाषा, सांस्कृतिक भाषा, म्हणून परिभाषित केलं जाऊ शकते. आणि आदिवासी दंतकथा व कथा लोकगीत हा सर्व सांस्कृतिक वारसा मौखिकपणे जतन केला असून, तो एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला तसाच, सुपूर्त केला जात असल्याने, यदाकदाचीत, कालांतराने ही मूळ वारसा, लोक लोप पावण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आणि म्हणून ही सुद्धा आदिवासी समाजाला भाषिक वारसा संस्कृती टिकवण,जोपासणे व तिचं सर्वधन, जतन करणे एक प्रकारे समस्याच ठरत आहे.

काही प्रमुख आदिवासी भाषिक गटांमध्ये खालील काही आदिवासी जमातींचा समावेश दिसून येतो. गोरा जमात, चकमा जमात, नागा जमात, गोंड जमात, मिझो जमात, मुंडा जमात, संथाली जमात, खासिया जमात, मनिपुर जमात आहेत. आदिवासी भाषांना भाषाशास्त्रज्ञांनी मुख्यतः तीन भाषा कुलामध्ये ठेवले आहे. ती म्हणजे गोंदी, द्रविड ऑस्ट्रिक आणि काही आदिवासी भाषा इंडो युरोपियन भाषा कुटुंबातही येतात. काहीच अत्यल्प आदिवासी समूहाकडून आदिवासी बोली भाषाचा प्रत्यक्ष वापर होत असल्याचे सध्या स्थितीत निदर्शनास येते. आणि त्यातही अनेक आदिवासी भाषांना लिपीत प्राप्त नसल्याने, त्या बोलीभाषा कालांतराने लोप पावणे किंवा विसरून जाणे व नामशेष होण्याच्याही आदिवासी बोलीभाषा भाषेच्या संदर्भात असणारी सर्वात मोठी समस्या आहे. तर काही आदिवासी बोलीभाषांचा विकास होऊन त्या आदिवासी जमातीने त्यांच्या त्यांच्या भाषेला लिपी प्राप्त करून त्या भाषा लिपीबद्ध केल्या आहेत. त्या भाषा म्हणजे उदा:- संथाली, गोंडी ही द्रविडी भाषा कुटुंबातील प्रमुख भाषा व समृद्ध बोलीभाषा म्हणूनही या भाषण कडे पाहिलं जाते. परंतु असं असूनही या भाषा बोलीभाषेपुरत्याच मर्यादितच वापरात असल्या कारणाने व ही आदिवासी लोक लोकसंख्येच्या प्रमाणात अत्यंत अल्प असल्याकारणाने ही भाषा व ही लोक काळाच्या ओघात संपण्याच्या मार्गावर असल्याचे दिसून येते.

आजचे बदलते पारंपारिक स्वरूप व प्रचलित शिक्षण पद्धती या अनुसार शिक्षणाच्या प्रवाहात येण्यासाठी अनेक आदिवासी जमाती स्थलांतर किंवा विभक्त कुटुंब पद्धती. किंवा आज-काल पूर्वीप्रमाणे घरातील थोर मोठी वृद्ध मंडळी सदस्य यांच्याशी मौखिक स्वरूपात आपला सांस्कृतिक वारसा घरातील लहान मुलांना पूर्वी जसा दिला जात असे, त्याप्रमाणे सुपूर्त करण्याचे प्रमाण कमी झाल्याने व बदलल्याने हा पूर्वापारपासून चालत आलेला भाषिक वारसा लुप्त होत आहे. तसेच बदलती प्रणाली अवगत करण्यासाठी इतर भाषांचे मोठ्या प्रमाणात जाणीवपूर्वक अनुकरण करणे, ती भाषा अवगत करून त्याच प्रमाण भाषेचा मोठ्या प्रमाणात सर्रास वापर केल्या जात असल्याने, आदिवासी जमातींना त्यांची सांस्कृतिक परिभाषा टिकवणे व तिचं संवर्धन करणे व स्वतःचे अस्मिता व भाषिक अस्तित्व संगोपन करणे हे जणू काही एक आव्हानच ठरत आहे. आजची स्थिती आशी झाली आहे, की आज आदिवासी जमातीतील युवा पिढीला आपल्या जमातीची संस्कृती आणि परंपरा व भाषा काय आहे? हे सुध्दा माहीत नाही. ही आदिवासी भाषेच्या संदर्भात एक मोठी समस्याच आहे. आज आदिवासींच्या अनेक प्राचीन भाषा लुप्त झाल्या आहेत. परंतु जर भाषिक अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास, एक बोलीभाषा लुप्त झाली, म्हणजे त्या लोकांचे संस्कार, आहार, भोजन, खानपान, अनेक गोष्टी व म्हणी, लोकगीत, रुढी,परंपरा, सण, उत्सव, त्योहार, व्यवहार आणि अस्मिता व जागतिकीकरण, बाजारवाद यांचे शक्तिशाली तत्त्वांची भुरळ पडून अनेक आदिवासी बोलीभाषा दिवसेंदिवस लुप्त होण्याच्या स्थितीत आहे. ही एक भाषिक अभ्यासाच्या दृष्टीने मोठी समस्या आहे.

एकंदरीतच काय तर आजही अनेक आदिवासी समाज अलिप्त एकांतात दुर्गम भागात असल्याकारणाने त्यांच्यासाठी त्यांची बोलीभाषा ही त्यांच्या आयुष्यातील अविभाज्य घटक बनला आहे. व हा समाज प्रगतीच्या प्रवाहात येत नसल्या

कारणास्तव त्यांची बोलीभाषा त्यांच्यासाठी इतर भाषिकांसोबत समणवय साधण्यासाठी एक मोठी अडसर ठरते आहे. तर या उलट परिस्थिती म्हणजे काही आदिवासी स्थलांतरित झाल्याने व ते नवीन समाज प्रवाहात येऊन, प्रमाण भाषेचे अनुकरण करून, ती पूर्णपणे बदलली आहेत. व पारंपारिक स्वरूप व प्रचलित समाज प्रवाहात आल्याने घरातील मोठ्या सदस्यांचा जनसंपर्क तुटल्याने, ती आपली मूळ बोलीभाषा व सांस्कृतिक वारसा विसरून बसले आहेत. आणि असेच चालत राहिले तर अनेक आदिवासींची आदिवासी भाषालिपी नसल्याकारणाने ती भाषा काळाच्या ओघात लुप्त होऊन तिचे अस्तित्व संपुष्टात येईल, अशी बोलीभाष्य संदर्भात भीती व ही फक्त नामशेष होण्याच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

संदर्भ :

१) आंध आदिवासी जमात: इतिहास व सांस्कृतिक वारसा-श्री विश्वनाथ विठ्ठल धुमाळे-प्रकाशक सुवर्ण प्रकाशन१५४/३, पोकळे बिल्डिंग, दुसरा मजला, शेवटचा बसस्टॉप, धायरी गाव, पुणे-४१.पृ.क्र.१९
२) पूर्वोक्त; श्री विश्वनाथ विठ्ठल धुमाळे'पृ.क्र.२०
३)आगलावेप्रदीप;'आदिवास समाजाचे समाजशास्त्र', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै, २०१०,पृ.क्र.४
४)नाडगौंडे गुरुनाथ; 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००३.पृ.क्र.३
५)श्री ज्ञानेश्र्‍ वरी गुढार्थदीपिका-प्रकाशक, गोबिन्दभवन कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर.
६) गारे गोविंद ; 'आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन' अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९४

शारीरिक शिक्षणआणि खेळात योगाचे फायदे

डॉ वाकनकर गोविंद बन्सीधरराव
क्रीडा संचालक
कैरमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ
जिल्हा परभणी (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

शारीरिक शिक्षण आणि खेळातील काही योग घटकांची भूमिका हा प्रस्तुत लेखाचा उद्देश आहे. योग ही भारतीय तात्विक प्रणालींपैकी एक आहे जी निरोगी आचरण आणि विचार विकसित करण्यासाठी शरीरासह कामाच्या महत्त्वावर जोर देते. त्याच्या सर्व तंत्रांपैकी शारीरिक मुद्रा, ज्याला संस्कृतमध्ये आसने म्हणतात. आधुनिक समाजात शारीरिक शिक्षण हा शब्द वेगवेगळ्या प्रकारे समजला जातो. काहीच्यामते "शरीराचे शिक्षण"म्हणेज , जे शरीराला काही कौशल्ये आणि क्षमता प्राप्त करण्यासाठी शिक्षित करते, उदाहरणार्थ, खेळांबदल असे वाटते की ते "शरीराचे शिक्षण"होय. ते शारीरिक कार्य करत आहे.शारीरिक शिक्षण या अभिव्यक्तीचा मूळ अर्थ "शरीराद्वारे शिक्षण" असा होतो. हे शरीरासोबतच कामाचा उपयोग शिक्षणाच्या उदात्त उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्यासाठी धोरण म्हणून करत आहे: एकमेकांशी आणि पर्यावरणाशी असलेल्या आपल्या नातेसंबंधांमध्ये स्वायत्तता आणि नैतिकता ह्या बाबी ही लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की खेळ आणि जिम्नॅस्टिक्स शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्राशी संबंधित आहेत. योग आणि शारीरिक शिक्षण दोन्ही त्यांच्या उत्पत्तीमध्ये शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य प्राप्त करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या वृत्ती आणि क्षमता विकसित करण्यासाठी शरीराचा वापर करतात. हेशारीरिक व मानसिक दृष्या पुरक विषय मानले जाऊ शकतात.

योग

'योग' या शब्दाचा अर्थ "एकत्र जोडणे किंवा जोडणे" असा होतो. योगामध्ये शरीर आणि मन एकत्र आणते आणि एक सुसंवादी अनुभव मानव बनते. माणूस हा शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक प्राणी आहे; योग तिन्हींचा संतुलित विकास करण्यास मदत करतो. योग ही शिकण्याची एक पद्धत आहे ज्याचा उद्देश "मन, शरीर आणि आत्मा" संतुलित करणे आहे. योग ही प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील ऐतिहासिक उत्पत्ती असलेली एक सराव पद्धती आहे. योग हा इतर प्रकारच्या व्यायामापेक्षा वेगळा आहे कारण तो शरीरात ताण आणि असंतुलन न आणता गती निर्माण करतो.

योगाचे मानवी शरीरावर होणारे फायदे

शारीरिक व्यायामाचे इतर प्रकार, जसे एरोबिक्स केवळ शारीरिक आरोग्याची खात्री देतात. त्यांचा आध्यात्मिक किंवा सूक्ष्म शरीराच्या विकासाशी फारसा संबंध नाही. योगिक व्यायाम शरीराला वैश्विक उर्जेने रिचार्ज करतात आणि सुविधा देतात. त्यांचा आध्यात्मिक किंवा सूक्ष्म शरीराच्या विकासाशी फारसा संबंध नाही. योगिक व्यायाम मानवी शरीराला वैश्विक उर्जेने रिचार्ज करतात आणि सुविधा देतात मानवाच्या शारीरिक मेंदूचे दोन्ही गोलार्ध समायोजित करणे विज्ञानानुसार, मानवाच्या मेंदूमध्ये उजवे आणि डावे असे दोन गोलार्ध आहेत. हे दोन गोलार्ध वेगवेगळे कार्य करतात. डाव्या गोलार्धाची कार्ये रेखीय, तार्किक आणि बौद्धिक आहेत. उजव्या गोलार्धातील ते कलात्मक, सर्जनशील आणि अंतर्ज्ञानी आहेत. जर आपण या तथ्यांचा विचार केला तर, शिक्षण प्रणाली मुलाला मेंदूच्या उजव्या आणि डाव्या गोलार्धांची पूर्ण क्षमता विकसित करू देत नाही. शिक्षणाचा कल पुस्तकांच्या माध्यमातून झाला आहे. तुम्ही वाचा, लक्षात ठेवा, परीक्षेला बसा आणि ग्रेड मिळवा. एकतर तुम्ही पास व्हा किंवा नापास. पुन्हा तुम्हाला वाचावे लागेल, लक्षात ठेवावे लागेल, परीक्षेला बसावे लागेल आणि तुमचा ग्रेड मिळवावा लागेल. जे विषय शिकवले जातात ते रेखीय, तार्किक प्रणालीचे अनुसरण करतात, मग ते गणित असो, इतिहास असो, भूगोल असो, भौतिकशास्त्र असो, रसायनशास्त्र असो किंवा वैद्यकशास्त्र असो, प्रगत शिक्षण असो किंवा माध्यमिक शिक्षण असो. या प्रक्रियेत मेंदूची फक्त एक बाजू उत्तेजित केली जाते - रेखीय, तार्किक बाजू. इतर बाबींचा समतोल साधण्यासाठी आम्ही मुलांना कला शिकवतो. आम्ही त्यांना संगीताचा सराव, रंगकाम, नाटके सादर करण्यास प्रोत्साहित करतो. आम्ही त्यांना त्यांच्या

सर्जनशी-लतेचा वापर करण्यास प्रोत्साहित करतो. परंतु जर तुम्ही मेंदूच्या वेगवेगळ्या लोबच्या प्रभावाची तुलना केली तर तुम्हाला कळेल की कलात्मक आणि सर्जनशीलतेपेक्षा रेखीय आणि तार्किक अधिक स्पष्ट आहेत

योगाचे मानवी मनावर होणारे फायदे

हा एक मुद्दा आहे.संपूर्ण मन तयार करणे दुसरा मुद्दा असा आहे की मेंदू हे फक्त एक माध्यम आहे ज्याद्वारे आपण आपल्या मनाला शिक्षित करतो. मन ही चार वेगवेगळ्या क्षमतांची रचना आहे, ज्याची योगिक परिभाषेत मानस, बुद्धी, चित्त आणि अहमकार अशी व्याख्या केली जाते. मानस या शब्दाचा अर्थ तर्कसंगत करणे, एखाद्या गोष्टीचा विचार करणे असा होतो. बुद्धीमानें बुद्धी । चित्त हे चेतनेचे एक क्षेत्र आहे जिथे ठसे साठवले जातात. अहंकार ही अहंकाराची संकल्पना आहे. आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेत आपण मनाचा एकच पैलू पुरवतो - बुद्धी. आम्ही मानस पैलू हाताळत नाही, जे योग्य आणि अयोग्य काय हे जाणून घेण्यासाठी मानवी संबंधित आहे. आपण चित्ताशी व्यवहार करत नाही, जिथे ज्ञानाचे ठसे स्मृती आणि अनुभवाच्या रूपात साठवले जातात. तसेच आपण अहंकाराशी, अहंकाराशी वागत नाही. उलट आपण आपल्या मनाच्या इतर पैलूंना चालना न देता माहितीने बुद्धीला वेड लावत आहोत. त्यामुळे, आपले सर्व शिक्षण असूनही, आपण ते आपल्या जीवनात रचनात्मक आणि सर्जनशीलपणे लागू करू शकत नाही. योग्य आणि अयोग्य या सर्व गोष्टी समजून घेतल्यानंतरही, आपल्याला काय करायचे आहे हे ठरवायचे असल्यास आपण गोंधळून जातो. त्याच वेळी, शिक्षक आणि पालक म्हणून, बहुतेक वेळा आपण मानसिक संस्कार आणि मुलाच्या मानसिक स्वभावाकडे दुर्लक्ष करतो.ज्यात म्हटले आहे, मुलाखती घेतल्या. आम्हाला असे आढळले की प्रत्येकामध्ये शिकण्यात, लक्षात ठेवण्यामध्ये आणि लक्षात ठेवण्यामध्ये एक मानसिक अवरोध आहे. स्वभावाने मुले त्यांच्या मोठ्या झालेल्या समकक्षांपेक्षा वेगळी असतात. अभ्यास करण्यासाठी, प्रौढांना पुस्तकांसह डेस्कवर बसण्याची आवश्यकता असू शकते, परंतु मुलांना याची आवश्यकता नाही. स्मृती, इच्छाशक्ती आणि वर्तन आढळले. योगाभ्यास न करणाऱ्या आणि अधिक विध्वंसक, अस्वस्थ, हिंसक आणि विचलित असलेल्या इतर वर्गातील त्यांच्या समकक्षांपेक्षा मुले अधिक आरामशीर, लक्ष केंद्रित, एकमुखी आणि शांत होती. अमेरिकेत आम्ही RYE कडून पॉइंटर्स आणि इशारे घेतल्या, परंतु आम्ही योगासह अतिरिक्त गोष्टींचा समावेश केला. आम्ही वर्गात मृदू पार्श्वसंगीत समाविष्ट केले जेणेकरून मुलांवर अभ्यासासाठी सतत मानसिक दबाव येऊ नये. आजूबाजूला संगीत असणे हे अवचेतन विचलित आणि अवचेतन विश्रांती आहे. आमच्या प्रयोगासाठी आम्ही बाखचे शास्त्रीय संगीत निवडले. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्राणायाम शिकवण्यास सुरुवात केली. मोठ्या आजोबांच्या घड्याळाच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांना श्वासोच्छ्वास बाहेर काढण्यास सांगण्यात आले. पेंडुलम एका बाजूला झुलला की सगळ्यांनी श्वास घ्यायचा आणि पेंडुलम दुसरीकडे वळवला की सगळ्यांनी सुटकेचा श्वास घ्यायचा होता. काही क्षणांनंतर श्वासोच्छवासाची पद्धत नियमित झाली आणि पेंडुलमच्या स्विंगशी समन्वय साधला गेला. त्यानंतर शिक्षकांनी सूचना दिल्या आणि विद्यार्थी श्वास घेत असताना शांत झाले. आता याचा शिक्षणाशी काय संबंध असा प्रश्न तुम्हाला पडला असेल. परंतु हे खूप महत्वाचे आणि संबंधित आहे कारण मानसशास्त्रज्ञांनी असे म्हटले आहे की जेव्हा आपण श्वास घेतो तेव्हा आपण आपल्या मनात मानसिक, भावनिक आणि तर्कशुद्ध अवरोध निर्माण करतो. शरीर, मेंदू आणि मनाची ऊर्जा काढून घेतली जाते. जेव्हा आपण श्वास सोडतो तेव्हा शरीरात, मज्जासंस्थेत, मनात आणि मेंदूमध्ये विश्रांती घेतली जाते. भौतिक प्रणाली शिथिल असताना आपण माहिती प्रदान केल्यास, ती मेंदूद्वारे ठेवली जाते आणि सहजपणे विसरली जात नाही.जागरूकता आणि संबंध विकसित करणे हे देखील जागरूकता संकल्पना आणण्यास मदत करते. जेव्हा मी शाळांना भेट देतो तेव्हा मला अनेकदा शिक्षक विद्यार्थ्यांना हा विषय शिकवताना जागृतीशिवाय आढळतात. वर्गात प्रशिक्षण सुरू असताना जागृतीचा अभाव आहे. विद्यार्थी त्यांना विषय समजत असो वा नसो, यांत्रिक पद्धतीने नोट्स काढत असतात. ती चिंता शिक्षकांना नाही. शिक्षकांना काळजी नाही हे विद्यार्थ्यांनाही माहीत आहे, मग त्यांनी कशाला त्रास द्यायचा? त्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या नात्यात दरी निर्माण झाली आहे. ते अंतर हा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे जो विद्यार्थ्याचे व्यक्तिमत्व घडवू शकतो, जो अस्तित्वात नाही. तथापि, जर तुम्ही एकाग्रतेच्या काही पद्धतींचा समावेश केला तर, सजगता तसेच जागरूकता विकसित होते. कृपया लक्षात ठेवा की वर्गात योग हा केवळ शारीरिक सराव आणि श्वासोच्छवासाच्या तंत्रांपुरता मर्यादित नाही. त्यापेक्षा केव्हा बोलायचे आणि कधी गप्प बसायचे याचे भान शिक्षकाला असायला हवे. भाषण हे शिक्षणाचे माध्यम आहे, परंतु त्याच वेळी मौन हे देखील शिक्षणाचे माध्यम आहे कारण शांतता आपल्याला नुकतेच ऐकलेल्या गोष्टी आत्मसात करण्यास अनुमती देते. त्यामुळे फक्त बोलू नका. दहा

मिनिटांनंतर मुलांना तीन मिनिटांचा ब्रेक किंवा पाच मिनिटांनंतर एक मिनिटाचा ब्रेक. शांत व्हा आणि सर्वांना गप्प बसण्यास सांगा. शांततेच्या काळात मुलांना स्वतःचा श्वास पाहण्याचा खेळ खेळायला लावा. त्यांना त्यांचे श्वास पंधरा ते एक पर्यंत मागे मोजण्यास सांगा. इनहेलेशन आणि उच्छ्वास एक गणना आणि एक श्वास म्हणून घेतले जातात. सुमारे एक मिनिट पंधरा श्वास समान आहे. मग पुन्हा तुमच्या सूचना सुरू करा. हा आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. बोलणे आणि मौन यांची सांगड घालावी लागते. निष्क्रीय व्हिज्युअलायझेशनसह सतर्कता आणि गतिशील सूचना एकत्र केल्या पाहिजेत. तुम्ही सूचना देता, तुम्ही त्यांची बुद्धी उत्तेजित करता, परंतु त्याच वेळी तुम्हाला त्यांनी नुकतेच जे ऐकले आहे ते निष्क्रीयपणे पाहण्याची संधी दिली पाहिजे ज्यामुळे त्यांच्या बुद्धीला चालना मिळते. तुम्हाला प्रत्येक विद्यार्थ्याशी नातेसंबंध निर्माण करावे लागतील - शिक्षकासारखे नाही तर एक विचारशील मित्र ज्याच्याकडे येऊन ते सांगू शकतील, "हे बघ, मला माझ्या अभ्यासात एवढी अडचण येत आहे, मी काय करू?" आपण त्यांना मार्गदर्शन करण्यास सक्षम असावे. सुफी संत मुल्ला नसरुद्दीन यांच्याबद्दल एक प्रसिद्ध कथा आहे. एके दिवशी तो एका विहिरीजवळ बसून मातीच्या भांड्यात पाणी भरण्याचा प्रयत्न करत होता. पण मातीच्या भांड्यात भेगा पडल्या होत्या. त्यामुळे त्याने त्यात ओतलेली प्रत्येक गोष्ट क्रॅकमधून बाहेर पडेल. लोक त्याची टर उडवत म्हणाले, "तू वेडाच असशील. हे भांडे भेगा पडून पाणी वाहून जात असताना त्यात पाण्याने भरण्याची अपेक्षा कशी करता येईल?" त्याने उत्तर दिले, "कोणाला काळजी आहे? मला फक्त भांडे भरण्याची काळजी आहे. भांडे फुटले की नाही याची मला पर्वा नाही." शिक्षक म्हणून आपण त्याच गोष्टींची पुनरावृत्ती करतो. आम्ही मुलांना माहिती देण्याशी संबंधित आहोत. त्यांनी ते कायम ठेवले की नाही याची आम्हाला चिंता नाही. मग परिणाम काय? तुम्ही रात्री इतिहास आणि भूगोल अभ्यासता आणि सकाळी तुम्ही ते विसरलात.

योगासनातून खेळाडूंना खेळात मिळणारे शारीरिक फायदे :-

लवचिकता:- अनेक क्रीडा व्यक्ती योगाभ्यास सुरू करण्याचे पहिले कारण म्हणून अधिक लवचिकता दर्शवतात. हे एक चांगले कारण आहे, कारण योगामुळे घट्ट असलेले स्नायू ताणले जातात, ज्यामुळे संबंधित सांध्यातील हालचालींची श्रेणी वाढते. वाढलेली लवचिकता कडकपणा कमी करते, परिणामी हालचाल अधिक सुलभ होते आणि अनेक त्रासदायक वेदना आणि वेदना कमी होतात.

सामर्थ्य:- जसे धावपटू धावण्याशी संबंधित मार्गाने मजबूत असतात. तथापि, धावण्याच्या स्ट्राईडमध्ये फक्त खालचे शरीर आणि एकाच विमानात हालचाल समाविष्ट असते-सागीटल (म्हणजे, पुढे आणि मागे). अशा प्रकारे, काही स्नायू मजबूत होतात तर काही कमी वापरतात आणि कमकुवत राहतात. धावपटूंना धावण्यासाठी मजबूत पाय असतात, परंतु जेव्हा उभे राहून योगासनांचा सामना करावा लागतो तेव्हा त्यांचे पाय जेलीसारखे वाटतात हे पाहून त्यांना आश्चर्य वाटते. हे फक्त कारण योग्यरित्या संरेखित योगासनामध्ये विविध विमानांमध्ये सर्व स्नायूंचा वापर करणे समाविष्ट आहे. जे स्नायू कमकुवत आहेत ते लवकर थकतात आणि जे घट्ट आहेत ते सोडण्यासाठी ओरडतात—अशा प्रकारे, जेली-लेग सिंड्रोम. याव्यतिरिक्त, मजबूत होण्याचे उप-उत्पादन म्हणजे स्नायूंचा टोन. योग लांब, दुबळे स्नायूंना आकार देण्यास मदत करतो जे सांध्यातील मुक्त हालचालींमध्ये अडथळा आणत नाहीत

स्थिरता (ताकद) :- हात: हात, मनगट, खालचे हात, ट्रायसेप्स, डेल्टॉइड्स मागे: लोअर ट्रॅपेझियस, सेराटस पूर्ववर्ती पाय: चतुर्भुज, टिबियालिस अग्रभाग (शिन्सचा पुढचा भाग)

हालचाल (लवचिकता) हात: बोटे, बायसेप्स पाठीमागे: लॅटिसिमस डोर्सी, पॅरास्पिनल्स (पाठीच्या स्नायूंचे दोन्ही वरवरचे आणि खोल थर) पाय: हॅमस्ट्रिंग, वासरे, अकिलीस टेंडन संतुलित योगासनासाठी शरीरातील बहुतेक स्नायूंना कार्य करण्याची आवश्यकता असते. काही क्रिया. त्याच वेळी, सांधे त्यांच्या संपूर्ण हालचालींमधून घेतले जातात कारण संबंधित स्नायू संकुचित होतात किंवा चळवळीला पाठिंबा देण्यासाठी ताणतात. याचा परिणाम म्हणजे स्नायूंचा समतोल सुधारला, जो चांगला फॉर्म, मजबूत धावणे आणि कमी दुखापतींमध्ये अनुवादित होतो.

उर्जायुक्त शरीर:- व्यायामाचे अनेक प्रकार शरीरातील उर्जा साठवून ठेवतात. तरीही योगाभ्यास रक्ताला ऑक्सिजन देते आणि अधिक ऊर्जा निर्माण करते, ज्यामुळे शरीर आणि मन पुनर्संचयित आणि उत्साही होते. योग एक असे वाहन प्रदान करतो ज्याद्वारे शरीर धावण्याच्या शारीरिक गरजांपासून सक्रियपणे पुनर्प्राप्त होऊ शकते.

सुधारित श्वासोच्छ्वास :-

खेळाडूंसाठी फुफ्फुसाची क्षमता मुख्य महत्त्वाची आहे, कारण ती धावण्याच्या सर्व टप्प्यांमध्ये श्वासोच्छवासाचा एक समान नमुना राखण्याची क्षमता निर्माण करते. फुफ्फुसाची क्षमता जितकी चांगली असेल तितका जास्त ऑक्सिजन प्रणालीद्वारे प्रसारित केला जातो, जो लांब आणि मजबूत धावण्यासाठी सर्वात उपयुक्त आहे. तथापि, धावणे आणि एरोबिक व्यायामाच्या इतर प्रकारांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या श्वासोच्छवासाच्या पद्धतीमध्ये जलद आणि उथळ इनहेलेशन आणि उच्छवास यांचा समावेश होतो. हे फुफ्फुसाचा फक्त वरचा भाग वापरतो, सोडूनमधले आणि खालचे भाग अस्पर्शित. योगिक श्वासोच्छवासात फुफ्फुसाच्या वरच्या, मध्य आणि खालच्या भागांचा वापर करून, हळू, खोल इनहेलेशन आणि दीर्घ श्वासोच्छ्वास यांचा समावेश होतो. योगिक श्वासोच्छवासामुळे फुफ्फुसाची क्षमता वाढते आणि फुफ्फुसाची क्षमता वाढल्याने सहनशक्ती वाढते आणि एकूणच ऍथलेटिक कामगिरी सुधारते. संस्कृतमध्ये, प्राण म्हणजे "ऊर्जा" आणि योगिक श्वासोच्छवासाला प्राणायाम म्हणतात. श्वासाद्वारे, तुम्ही ऑक्सिजन आणता, तुमच्या पेशींना अन्न पुरवता आणि जीवनशक्ती निर्माण करता आणि कार्बन डायऑक्साइड काढून टाकता, विषारी पदार्थ काढून टाकता. योगामध्ये श्वासोच्छवासाचा उपयोग महत्त्वाचा आहे. श्वास रोखून ठेवल्याने अंतर्गत घट्टपणा, तणाव आणि चिंता निर्माण होते, खोल श्वास घेतल्याने तणाव सुटतो, तणाव आणि चिंता कमी होते आणि शारीरिकदृष्ट्या शरीराला पोझ बनवण्यास मदत होते, विशेषत: जेआव्हानात्मक असतात. या जाणीवपूर्वक श्वासोच्छवासाद्वारे, शरीराला त्याच्या सर्व प्रणालींमध्ये ऑक्सिजनचे परिसंचरण वाढल्यामुळे ऊर्जा मिळते.

निष्कर्ष :-

योग पारंपारिक खेळ किंवा फिटनेस अभ्यासक्रमापेक्षा विद्यार्थ्यांच्या मोठ्या गटाला नवीन शिकण्याची शक्यता प्रदान करतो, ज्यामुळे कोणत्याही शैक्षणिक कार्यक्रमात ती एक मौल्यवान भर पडते. याव्यतिरिक्त, शाळेच्या अभ्यासक्रमात योगाचा समावेश केल्याने एक दर्जेदार शारीरिक शिक्षण कार्यक्रम प्रदान करण्यात मदत होईल कारण खेळातील पारंपारिक शारीरिक शिक्षण योगामध्ये बदल करणे जितके महत्त्वाचे आहे तितकेच सर्वांनाच वाटते की ते आपल्याला क्रीडा पुरुषांच्या जीवनात वेगवेगळ्या मार्गांनी आणि विविध स्तरांवर मदत करते. मनावर नियंत्रण आणि एकाग्रता वाढवण्यात योग महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो ज्यामुळे खेळाडूला त्यांच्या खेळात कामगिरी करण्यास मदत होते. हे मुलांना आणि प्रौढांना शारीरिक हालचालींमध्ये यश अनुभवण्याची संधी देते, जे जीवनाचा मजबूत पाया तयार करण्यात मदत करू शकते. तथापि, अभ्यासक्रमातील तज्ञ, शिक्षक, प्रशिक्षक आणि विद्यार्थ्यांनी वर्गातील सेटिंग्ज आणि वास्तविक जीवनातील योगशिक्षणातील वास्तविक आव्हाने जाणून घेणे आणि त्यांचे गांभीर्याने विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1) योगाचे नियमावली. डब्ल्यू. फॉलोशन आणि सह. लि., लंडन, 1956, 144
2) योगाचा विश्वकोश. सोफिया:
3) बीएसएफएसची केंद्रीय परिषद. (1989). प्रोटोकॉल№ 22, निर्णय № 1/19.VI.1989.
4)बस्र्मा, डी. आणिविस्चर, एम. (२००३).
5) मुलांसाठी योगाचे खेळ: मुद्रा, हालचाल आणि श्वासोच्छवासासह मजा आणि फिटनेस. कॅलिफोर्निया: हंटर हाऊस फिंगर, ए. (2000).
6) योगाचा परिचय: आरोग्य, फिटनेस आणि विश्रांतीसाठी नवशिक्याचे मार्गदर्शक. न्यूयॉर्क, न्यूयॉर्क: थ्रीरिव्हर प्रेस

मराठी भाषा: संधी व आव्हाने

डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभागप्रमुख,
स्वा. सै. सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा.
जि. परभणी-४३१५११.
drmbbhosle@gmail.com

प्रस्तावना:

१९६१ च्या जनगणनेनुसार भारतात १६५२ भाषा बोलल्या जात. जी भाषा दहा हजारांपेक्षा जास्त जनसमूहामध्ये बोलली जाते. त्या भाषेचा 'मातृभाषा' म्हणून समावेश केला गेला. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेच्या १८व्या परिशिष्टात समाविष्ट केल्या गेलेल्या २२ भाषांपैकी मराठी ही एक महत्त्वाची भाषा आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार भारतात मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या १० कोटींवर आहे. भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण या महाराष्ट्र खंडामध्ये मराठीच्या ६० बोलींची माहिती येते. परंतु त्यांच्या सर्वेक्षणात तत्कालीन निजाम संस्थांनाचा समावेश नसल्यामुळे 'मराठवाडी' बोलीच्या वस्तुस्थितीबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही. १ मे १९६० रोजी भाषावार प्रांतरचना होऊन महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. मराठी ही महाराष्ट्राची मातृभाषा आहे. ६० वर्षे उलटून गेली तरीही अद्यापपर्यंत मराठी महाराष्ट्राची राजभाषा होऊ शकली नाही. आपल्या शिक्षण व्यवस्थेने मराठी भाषेला कायम दुय्यम स्थान दिले आहे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये मराठीला स्थानच नाही. संत ज्ञानेश्वरांनी 'माझा मराठाचि बोलु कौतुके परी अमृतातेही पैजा जिंके' अशी मराठी भाषेची महती सांगितली आहे. मराठी भाषा आजही तेवढ्याच ताकतीने आणि ताठ मानेने उभी आहे.

मराठी भाषेच्या माध्यमातून अभ्यासकांना खूप संधी उपलब्ध आहेत. आपण मराठी भाषिक कौशल्ये विकसित करून अध्यापनाचे कार्य करू शकतो. नियतकालिके, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी या प्रसार माध्यमात मराठी भाषेच्या अभ्यासाकांना कार्य करण्याची संधी उपलब्ध आहे. चित्रपट क्षेत्रात पटकथा, संवाद, गीतलेखन करता येते. प्रमाण मराठी भाषेचे नियम आणि व्याकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर मुद्रितशोधन हे कार्य करता येते. मराठी भाषेच्या माध्यमातून भाषण आणि संभाषण कौशल्य विकसित केले तर अध्यापन, सूत्रसंचालन, कीर्तन, प्रवचन इत्यादी क्षेत्रात कार्यकरून अर्थार्जनाची उत्तम संधी आहे. अलीकडच्या काळात मराठी भाषेपुढे बरीच आव्हाने देखील उभी टाकली आहेत. त्यामध्ये इंग्रजी भाषेचे आक्रमण, हिंदी भाषेचा प्रभाव, व्हाट्सअप, फेसबुकच्या माध्यमातून होणारं मराठी भाषेचं विद्रुपीकरण, जागतिकीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे बंद होणारे पारंपारिक व्यवसाय, त्यामुळे लोप पावत जाणारे मराठी ग्रामीण बोली भाषेचे शब्दभांडार या मराठी भाषेपुढील आव्हानांकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

<u>मराठी भाषा आणि व्यवसायाच्या संधी:</u>

'एखादी भाषा बोलणाऱ्या समाजास व्यवसाय देऊ शकत नसेल तर, ती भाषा तो भाषिक समाज सोडून देण्याचा प्रयत्न करतो.' अमेरिकेतील गणिताचे अभ्यासक डायनिएल एब्राम यांचे मत समजून घेणे यासाठी फार महत्त्वाचे आहे. आपण एखादी भाषा शिकतो. तेव्हा त्या भाषेतून व्यवसाय किंवा उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध करून देण्याची ताकद त्याभाषेत असावी. ती भाषा शिकल्यानंतर व्यवसायाच्या कोणकोणत्या संधी उपलब्ध आहेत. यावरून ती भाषा शिकण्याकडे लोकांचा ओढा असतो. समाजाकडून ती भाषा गांभीर्याने शिकण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रत्येक भाषेच्या माध्यमातून अनेक क्षेत्रात संधी उपलब्ध असतात. मराठी भाषाही त्याला अपवाद नाही. परंतु मातृभाषा मराठी असणाऱ्यांचा कदाचित हा गैरसमज असू शकतो की, आपणास चांगल्या प्रकारे मराठी भाषा बोलता आणि लिहिता येते. त्याआधारे व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध व्हावी. असे वाटत असेल तर ते चूक आहे. अर्धवट ज्ञान नेहमीच धोकादायक असते. जर तुम्ही मराठी भाषेकडे संधी म्हणून पहात असाल तर, तुम्हाला मराठी भाषा परिपूर्ण अवगत असावी. ती अस्खलितपणे बोलता यावी. निर्दोषपणे लिहिता यावी. मराठी भाषेवर तुमचे प्रभुत्व असावे. व्याकरण आणि प्रमाण मराठी भाषेचे लेखन विषयक नियम अभ्यासावे लागतात. त्यासाठी ती प्रयत्नपूर्वक शिकावी लागेल. तर मराठी भाषेत पुढीलप्रमाणे अनेक संधी उपलब्ध आहेत.

१. अध्यापनात संधी:

समाजात एककाळ शिक्षक आदर्श आणि शिक्षकीपेक्षा प्रतिष्ठाप्राप्त होता. शिक्षक पवित्र अशा विद्यामंदिरात ज्ञानदानाचे कार्य करीत होते. शिक्षकाला लोक गुरू मानत आणि गुरूजी म्हणत होते. अलीकडे शिक्षक शिकवणीच्या माध्यमातून भरमसाठ पैसा घेऊन विद्यार्थ्यांना शिकवीत आहेत. त्यामुळे त्याला व्यवसायिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. तरीही इतर नोकरी आणि

व्यवसायाच्या तुलनेत आजही शिक्षकाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन चांगला आहे. त्यामुळे मराठी विषयात पदवी, पदव्युत्तर, शिक्षण घेऊन डी.एड., बी.एड., एम.फिल., पी.एचडी., सेट., नेट पात्रता प्राप्तकरून जिल्हा परिषदेच्या शाळा, खासगी शिक्षण संस्था, महाविद्यालयामध्ये अध्यापनाचे कार्य करता येते. ज्यांना नोकरी नाही ते शिकवणीच्या माध्यमातून स्वतःचा व्यवसाय उभा करू शकतात. त्यातूनही चांगले अर्थार्जन होत आहे. मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांना अध्यापन क्षेत्रात चांगली संधी उपलब्ध आहे.

२. वृत्तपत्र व नियतकालिकांमध्ये संधी:

मराठी भाषा घेऊन पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी वृत्तपत्र, पाक्षिक, मासिक, वार्षिक अंक अशा प्रसारमाध्यमात कार्य करू शकतात. वृत्तपत्रांमध्ये सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय घडामोडीवर बातमी, लेख, अग्रलेख, सदर, समीक्षा लेखन करू शकतात. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना श्रवण, वाचन, लेखन, संभाषण ही भाषिक कौशल्ये विकसित करावीत. त्यांच्या ठिकाणी सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती, भाषेवर प्रभुत्व, लवचिक स्वभाव, संयम, आत्मविश्वास आणि कठोर परिश्रम करण्याची तयारी आवश्यक असते. वृत्तपत्राचा वाचक हा भिन्नभिन्न स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे नियतकालिकामध्ये कार्य करताना तुमची भाषा समजायला साधी, सोपी, सरळ आणि परिणामकारक असावी. वाचक उच्च शिक्षित असो अथवा अल्पशिक्षित सर्वांना ती कळली पाहिजे. वृत्तपत्र किंवा नियतकालिकामध्ये अक्षर छपाई, जाहिरात संकलन, वार्ताहर, पत्रकार, जिल्हा प्रतिनिधी, कार्यकारी संपादक, सहसंपादक, संपादक अशा कितीतरी पदावर कार्य करण्याची मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांना संधी आहे.

३. आकाशवाणी केंद्रात संधी:

मार्कोनी नावाच्या शास्त्रज्ञाने रेडिओ लहरींचा शोध लावून प्रसारण क्षेत्रात खूप क्रांती घडवून आणली. भारतात २३ जुलै १९२७ रोजी मुंबई येथे पहिले रेडिओकेंद्र सुरू झाले. एकाचवेळी लाखोस्रोत्यांपर्यंत पोहोचता येऊ लागले. काळाबरोबर त्याची व्याप्ती वाढत गेली. केंद्र सरकारने रेडिओ प्रसारणाला 'आकाशवाणी' असे नाव दिले. राजकारण, समाजकारण, विज्ञान, साहित्य, संस्कृती, संशोधन याविषयीची सर्व माहिती सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य आकाशवाणी करते. भक्तीगीते, भावगीते, लोकसंगीत, चित्रपट संगीत प्रसारित करून स्रोत्यांचे मनोरंजन करते. आकाशवाणीवरून जाहिराती प्रसारित होतात. हे सर्व कार्य करण्यासाठी लेखन कौशल्य आणि भाषण कौशल्य अवगत असावे लागते. आकाशवाणीवर बोलला जाणारा प्रत्येक शब्द अगोदर लिहून काढावा लागतो. लेखनशैली साधी, सोपी, ओघवती असावी. त्यासाठी प्रमाण मराठी आणि मराठी बोलीभाषा दोन्हींचे ज्ञान असावे. बातमीपत्र, संभाषण, संवाद, रुपक, नाटिका, वृत्तांत लिहून काढावे लागतात. आकाशवाणीमध्ये कार्य करण्यासाठी उच्चार स्पष्ट असावेत. स्रोत्यांना खिळवून ठेवण्यासाठी बोलणाराच्या भाषेत माधुर्य असावे. मराठी भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी आकाशवाणीमध्ये सुवर्णसंधी आहे.

४. दूरचित्रवाणीत संधी:

दूरचित्रवाणी अर्थात टी. व्ही. हे सध्याच्या घडीचे अत्यंत प्रभावी प्रसारमाध्यम आहे. भाषेशिवाय संवाद शक्य नाही. 'बोलणाऱ्याच्या अंबाड्या विकतात आणि न बोलणाऱ्याचे गहूही विकत नाहीत' या म्हणीवरून लक्ष्यात येईल. सध्याचे युग हे जाहिरातीचे आहे. भाषेतवरील प्रभुत्व तुम्हाला दूरचित्रवाणीत संधी उपलब्ध करून देते. स्क्रीनवर दिसणारा निवेदक फक्त एक चेहरा असतो. त्याच्या पाठीमागे खूप मोठीयंत्रणा कार्यरत असते. बातमीदार बातमी लिहितो. बातमी लिहितेवेळी तुम्हाला तुमचा प्रेक्षक डोळ्यासमोर ठेवावा लागतो. प्रेक्षक तीन ते चार मिनिटापेक्षा अधिक वेळ एकच बातमी ऐकू व पाहू शकत नाही. प्रेक्षकांना खिळवून ठेवण्यासाठी अनावश्यक शब्द, फापटपसारा टाळून मालिकांचे पटकथा, जाहिरात लेखन, वृत्तनिवेदन, संवादलेखन, मुलाखत हे सर्व घटक नेमकेपणाने लिहावे लागतात. सध्या प्रसारमाध्यमात मोठ्या प्रमाणात क्रांती झाली आहे. खासगी दूरचित्रवाहिन्यांचे जाळे झपाट्याने वाढत आहे. त्याकडे व्यवसायाची संधी म्हणून पाहता येईल.

५. चित्रपट व नाट्य क्षेत्रात संधी:

चित्रपट आणि नाटक लोकरंजन आणि लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम आहे. आपल्या देशात चित्रपटसृष्टीची सुररूवात महाराष्ट्रातून झाली. चित्रपट, लघुपट, माहितीपट यांची लिखित दृश्यसंहिता म्हणजे 'पटकथा' होय. पु. ल. देशपांडे, ग. दि. माडगूळकर, शंकर पाटील या साहित्यिकांनी मराठी चित्रपटासाठी लेखन केले. रंगनाथ पठारे, आनंद यादव, राजन खान, अण्णाभाऊ साठे या लेखकांच्या कथेवर अनेक मराठी चित्रपट निघाले. मराठी भाषेचे विद्यार्थी चित्रपट व नाट्य क्षेत्रात पटकथा लेखन, संवाद लेखन, गीत रचना करू शकतात. चित्रपटाची सुरूवात नाट्यमय असावी. मध्यंतर उत्सुकता ताणून ठेवणारे असावे. शेवटापूर्वी एक मोठा धक्का असावा. पूर्वी पटकथा लेखनासाठी ठराविक साच्याचं तंत्र वापरले जात असे.

मराठी चित्रपट क्षेत्रात लेखकांची खूप मोठी गरज आहे. चित्रपट, टी. व्ही. मालिका, प्रहसन, वेबसिरीजची लोकप्रियता प्रचंड वाढली. चित्रपट उद्योगाचा मोठा विस्तार झाला आहे. दरवर्षी शंभरापेक्षा जास्त मराठी चित्रपट निर्माण होतात. सतत

नवनव्या मालिका सुरू होत आहेत. नाटकांचे प्रमाण कमी झाले आहे. परंतु महानगरांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात सुरू आहेत. वऱ्हाडी, कोकणी, मराठवाडी, खानदेशी या बोली भाषेलाही मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे. चला हवा येउ द्या प्रहसनच्या माध्यमातून निलेश साबळे, भाऊ कदम, श्रेया बुगडे, सागर करंडे आणि महाराष्ट्राची हास्यजात्राच्या माध्यमातून समीर चौघुले, शिवाली परब, गौरव मोरे, नम्रता संभेराव, अरुण कदम हे कलावंत यशस्वी झाले आहेत. नवनवे सुरू होणारे मराठी चॅनल मराठी लेखकांसाठी अतिशय चांगली संधी घेऊन येत आहेत.

६. साहित्य लेखनात संधी:

मानवाच्या विकासात साहित्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हणून तर 'ग्रंथ हेच गुरू' असे म्हटले जाते. ग्रंथ माणसाची वाचनाची भूक भागवतात. ग्रंथ माणसाला सुसंस्कृत आणि प्रगल्भ बनवितात. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. समाजात घडणाऱ्या चांगल्या आणि वाईट घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यिक उमटत असते. कवी आणि लेखक समाजात घडणाऱ्या घटनांचे बारीक निरीक्षण करतात. आपल्या प्रतिभेच्या बळावर कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, गीतांच्या माध्यमातून साहित्य लिहितात. म्हणून तर 'जे न देखे रवी ते देखे कवी' असे म्हणतात. साहित्यिक समाज सुधारणेसाठी आणि समाजाला नवी दिशा देण्यासाठी लेखन करतात. समाजाचे काही चुकत असेल तर त्यावर सडकून टीका करतात आणी चांगले कार्य करणारास प्रोत्साहनही देतात. ज्या प्रमाणे वाहणे हा झऱ्याचा, फुलणे हा फुलाचा, त्याप्रमाणे लिहिणे हा साहित्यिकाचा धर्म आहे. साहित्यिक आपल्या दर्जेदार आणि सकस साहित्याच्या माध्यमातून अजरामर होतात. मराठी विषयाचे विद्यार्थी भरपूर वाचन व अभ्यास करून साहित्य लेखनाच्या माध्यमातून भरपूर मानधन मिळवू शकतात. साहित्य लेखनात मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी चांगली संधी आहे.

७. मुद्रितशोधन कार्यात संधी:

लेखकाकडून बारीक-सारीक त्रुटी राहून गेल्या असतील तर त्या दुरुस्त करणे. लिखाणातील चुका, ऱ्हस्व-दीर्घ, वेलांटी, उकार, विरामचिन्हे योग्य प्रकारे दिलेले नसतील, वाक्यरचना व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणे नसेल तर त्यात दुरुस्ती करणे. बारकाईने काळजीपूर्वक तपासून पाहणे म्हणजे 'मुद्रितशोधन' होय. ग्रंथ प्रकाशन विश्वातील अतिशय महत्त्वाचा घटक म्हणजे मुद्रितशोधन होय. ग्रंथलेखन संहितेला जेवढे महत्त्व आहे. तेवढेच मुद्रितशोधन कार्याला आहे. पाहिजे तेवढे मुद्रितशोधक सध्या उपलब्ध नाहीत. मुद्रितशोधन करण्यासाठी प्रमाण मराठी भाषेचे लेखन विषयक नियम अभ्यासावे लागतात. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांसाठी मुद्रितशोधन हे क्षेत्र खूप चांगले आहे. वृत्तपत्रं, नियतकालिके, ग्रंथनिर्मिती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात मुद्रितशोधकाची आवश्यकता आहे. शुद्धलेखनाची जाण, मराठी भाषा, व्याकरणाचे नियम, मराठी भाषेतील बारकावे माहीत असलेले मराठी भाषेचे विद्यार्थी मुद्रितशोधनाच्या माध्यमातून घरी बसून भरपूर कमाई करू शकतात. विद्यार्थी मुद्रितशोधण्याचे कार्य सहज करू शकतो. त्यांच्यासाठी ही उत्तम संधी आहे.

८. अनुवाद कार्यात संधी:

नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तसे जागतिकीकरणाचे चांगले आणि वाईट दोन्ही परिणाम पहावयास मिळतात. जागतिकीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे देशांतर्गत व्यापार विषयक देवाण-घेवाण वाढली. देशादेशांतील संबंध वाढले. विविध देशांतील भाषा आणि संस्कृतीचा परिचय एकमेकांना होऊ लागला. प्रत्येकाला विदेशात जाऊन विदेशी भाषा शिकून साहित्य वाचणे शक्य होत नाही. त्यांच्यासाठी अनुवादित साहित्य महत्त्वाचे ठरते. इतर देशांतील ज्ञान अनुवाद करून मराठी भाषेत आणणे आणि मराठी भाषेचे ज्ञान इतर भाषेत अनुवाद करून देणे आज काळाची गरज बनली आहे. कोणत्याही भाषेचा अनुवाद करण्यासाठी दोन भाषेचं व संस्कृतीचे ज्ञान असावे लागते. ज्या भाषेतून अनुवाद करायचा आहे ती भाषा व संस्कृती, आणि ज्या भाषेत अनुवाद करायचा ती भाषा व संस्कृती दोन्हींचे ज्ञान असावे लागते. इंग्रजी, रशियन, फ्रेंच, जर्मन, जपानी भाषेत ज्ञानाचा खजिना आहे. तो अनुवाद करून मराठी भाषेत आणला तर मराठी भाषा समृद्ध होईल. इतर भाषेतील दर्जेदार साहित्य मराठी भाषेत आणि मराठी भाषेतील दर्जेदार साहित्य इतर भाषेत अनुवादित करण्याची मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना संधी आहे. त्याचबरोबर दुभाषक म्हणूनही कार्य करता येते.

९. सूत्रसंचालनात संधी:

कार्यक्रम शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, असो वा कौटुंबिक त्या कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा दुवा म्हणजे सूत्रसंचालक असतो. कार्यक्रम खुलविणे, यशस्वी करणे त्याच्याच हाती असते. अलीकडे सूत्रसंचालन हा मान्यताप्राप्त व्यवसाय म्हणून पुढे येत आहे. कार्यक्रम शासकीय, खासगी, पुरस्कार वितरण सोहळा, विवाह, वाढदिवस, सभा, सूत्रसंचालक आवश्यक झाला आहे. सूत्रसंचालनाचा अर्थ दोन कार्यक्रमांमधील जागाभरून काढणे. एवढ्यापुर्ता मर्यादित राहिला नाही. त्यासाठी त्याने पुढील बाबींची काळजी घ्यावी. सर्व प्रकारचे वाचनकरून भाषण व संभाषण कौशल्य सूत्रसंचालकाने आत्मसात करावे. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व असावे. प्रसंगानुरूप उदाहरण, हलके फुलके विनोद, किस्से, म्हणी, सुभाषिते, काव्यपंक्तींचा वापर करावा.

सूत्रसंचालकाच्या बोलण्यात नेमकेपणा असावा. समोर बसलेले श्रोतेपाहून, प्रसंगानुसार आकर्षक बोलावे. कार्यक्रमात अचानक गोंधळ झाला तर, स्त्रोत्यांना विश्वासात घेऊन त्यांना शांत करण्याचे कसब त्याच्याकडे असावे. त्याच्याकडे हजरजबाबीपणा असावा. सूत्रसंचालकाची देहबोली, चेहऱ्यावरचे हावभाव, अभिनय सुसंगत असावा. आज चांगल्या सूत्रसंचालकाला मोठमोठ्या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मागणी आहे. एखाद्या नेत्याची सभा, मुला-मुलीचा वाढदिवस, श्रीमंत व्यक्तीच्या मुला-मुलीचा विवाह अशा कार्यक्रमात नावाजलेल्या सूत्रसंचालकांना भरपूर मानधन मिळते. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना सूत्रसंचालन क्षेत्रात सुवर्णसंधी आहे.

मराठी भाषेपुढील आव्हाने:

१. इंग्रजी भाषेचे आक्रमण:

इंग्रजांना राज्यकारभार सुरळीत चालविण्यासाठी भारतीयांना इंग्रजी भाषा शिकवावी लागली. भारतावर दीडशे वर्षे राज्यकरून इंग्रज भारतातून निघून गेले. स्वतंत्र भारतात ७५ वर्षांनंतरही इंग्रजी भाषा आपल्याकडे अनिवार्य म्हणून शिकविली जाते. विदेशात नोकरी करण्यासाठी काही धनदांडग्यांनी आपली मुलं इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत शिकविले. त्याचेच अंधानुकरण करून मध्यमवर्गीय सर्वसामान्य माणूस देखील आपल्या मुलांना इंग्रजी शाळेत शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे सध्या जणू पेव फुटले आहेत. इंग्रजी शाळांमध्ये मराठी भाषेला दुय्यम स्थान दिले जाते. त्या ठिकाणी मराठी संस्कृती, मराठी सणउत्सव यांना मुळीच स्थान नसते. परिणामी मराठी मुलं संस्कृती पासून दुरावत चालली आहेत. कॉम्प्युटरमुळे माऊस, सॉफ्टवेअर, कीबोर्ड, मेमरी, पासवर्ड आणि मोबाईलमुळे चार्जर, रिचार्ज, फोल्डर, ब्लूटूथ, फेसबुक, वाय-फाय, व्हाट्सअप, प्लेस्टोअर असे शेकडो शब्द मराठी भाषेत सहज शिरले आहेत. या इंग्रजी शब्दांना मराठी पर्यायी शब्द अद्याप आपण देऊ शकलो नाहीत.

इंग्रजी शाळांच्या गाड्या विद्यार्थ्यांची ने अन करण्यासाठी घरापर्यंत येतात. शाळेतील रंगरंगोटी, विद्यार्थ्यांचे सारखे पोशाख याकडे आकर्षित होऊन खेड्यापाड्यातील पालक देखील पाल्यांना इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत पाठवीत आहेत. विद्यार्थी चौथी, पाचवीत शिकतो तोपर्यंत खर्च आवाक्यात असतो. तोपर्यंत पालकांना बरे वाटते.. खर्च आवाक्याबाहेर गेला असतो. मग मध्यमवर्गीय पालक विद्यार्थ्याला मराठी शाळेत टाकतात. तेव्हा त्याला धड इंग्रजीही येत नाही आणि मराठी पासूनही तो दुरावलेला असतो. अशी अर्धगाभूळी पिढी सध्या तयार होत आहे. कार्यकर्त्यांच्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा चालवायच्या आहेत. शासन मराठी माध्यमाच्या शाळा बंद करून इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांना प्रोत्साहन देत आहे. शासनाचे धोरण इंग्रजी धार्जिणे आहे. हे मराठी भाषेपुढे उभे टाकलेले मोठे आव्हान आहे.

२. हिंदी भाषेचा वाढता प्रभाव:

हिंदी ही भारताची राजभाषा मानली जाते. केंद्र सरकारच्या कार्यालयांची भाषा हिंदी आहे. करमणुकीचे माध्यम अर्थात हिंदी आहे. हिंदी चित्रपट सृष्टीने संपूर्ण देश व्यापला आहे. महाराष्ट्रही त्याला अपवाद नाही. मुंबई तर मायानगरी म्हणून ओळखली जाते. चित्रपट निर्माते, दिग्दर्शक, पटकथा लेखक, नायक, नायिका, गीतकार, संगीतकार सार्वजन नशीब आजमावण्यासाठी मुंबईत येतात. चित्रपटसृष्टीमध्ये जम बसला की मुंबईत स्थिरावतात. चित्रपट सृष्टीतील आघाडीचे नायक, नायिका, क्रिकेटर आजच्या तरूण पिढीचे आदर्श आहेत. चित्रपटातील नायक, नायिका, क्रिकेटर इंग्रजी बोलण्याचा केविलवाना प्रयत्न करतात. स्वतःच्या भवितव्याचा विचार न करता तरूण पिढी त्यांचे अंधानुकरण करीत आहे. त्यांन पूर्णपणे इंग्रजी भाषा बोलता येत नसेल तेव्हा ते मध्येच हिंदी भाषा सुरू करतात. अर्धवट इंग्रजी, अर्धवट हिंदी आणि मध्येच कुठेतरी मराठी अशी ते भाषेची खिचडी करीत आहेत. त्याचा वाईट परिणाम मराठी भाषेवर होत आहे. व्हाट्सअप आणि फेसबुकमधून लिहिली जाणारी भाषा अतिशय विचित्र अशी आहे. भावाला ब्रो, बहिणीला सीस, वाढदिवसाला एचबीडी, राजकारणासाठी पॉली, असे मराठी भाषेचे विद्रूपीकरण मोठ्या प्रमाणावर सुरू आहे. हे देखील मराठी भाषेपुढे उभे टाकलेले मोठे आव्हान आहे.

३. जागतिकीकरणाचा परिणाम:

जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक देशाच्या सीमा सर्वांसाठी खुल्या झाल्या आहेत. त्यामुळे देश विदेशातून लोक आपल्या देशात येऊ लागले. मुंबई ही तर भारताची आर्थिक राजधानी आहे. वेगवेगळ्या देशातून आणि वेगवेगळ्या राज्यातून व्यवसायासाठी, कामधंद्यासाठी, पोटभरण्यासाठी मुंबईमध्ये लोक येतात. त्यांची भाषा, संस्कृती, बरोबर ते घेऊन येतात. मुंबईमध्ये गुजराती, मारवाडी, पंजाबी, राजस्थानी, बिहारी, तेलगू, बिकानेरवाले, उत्तर प्रदेशी अशा वेगवेगळ्या राज्यातून लोक येतात. त्यांचे मराठी भाषेचे उच्चार आणि त्यांच्या भाषेचा संकर होऊन मराठी भाषेवर वाईट परिणाम होत आहे. त्यामुळे मुंबईची मूळ मराठी भाषा, मूळ मराठी संस्कृती हळूहळू बदलत चालली आहे. मराठी माणूस आणि मराठी भाषा मुंबईतून हळूहळू हद्दपार होण्याच्या मार्गावर आहे. हे मराठी भाषेपुढे मोठे आव्हान उभे टाकले आहे.

४. दर्जेदार पुस्तकांचा अभाव:

मराठी ही महाराष्ट्राची मातृभाषा आहे. महाविद्यालयातील ग्रंथालयामध्ये दर्जेदार ग्रंथ, संदर्भग्रंथ असावे तेवढे उपलब्ध होत नाहीत. याला काही सन्माननीय अपवाद असू शकतील. अध्यापक आपला कार्यभार टिकवून ठेवण्यात आणि विद्यार्थी केवळ पदव्या मिळविण्यात धन्यता मानतात. विद्यार्थी केवळ परीक्षार्थी बनत आहेत. पदवीपास केलेल्या विद्यार्थ्याला पाच मिनिट सर्वांसमोर उभे राहून मराठी बोलू शकेल असे वाटत नाही. निर्दोष अर्ज लिहिता येईल असे खात्रीने म्हणता येणार नाही. याचे कारण सध्या अभ्यासक्रम म्हणजे केवळ ललित साहित्य शिकविल्या जाते. त्यामुळे व्याकरणाकडे फारसे कोणी लक्ष देत नाही. इतर भाषेतील दर्जेदार पुस्तकांचा अनुवाद मराठी भाषेमध्ये फारसा होताना दिसत नाही. त्यामुळे वाचन संस्कृती दिवसेंदिवस कमी होत आहे. हे मराठी भाषेपुढील एक आव्हान आहे.

५. मराठी बोली भाषेतील लोप पावणारे शब्दभांडार:

मराठी ग्रामीण बोली भाषेतील अनेक शब्द नामशेष होत आहेत. गावगाडा नष्ट झाला आधुनिकरण आणि यांत्रिकीकरणामुळे विहिरीवर मोटार आली आणि मोट बंद झाली. त्यामुळे नाडा, सवंदर, बगाड, शिवळाटं, धाव, थारोळं, दांड, वाफा, मोटंवरचं गाणं लोप पावलं. मळणीयंत्र आले आणि खळं बंद झालं. त्यामुळे मेढ, मळण, मदन, वावडी, उधळणे, दाताळे, हातणी, रास, गोंडर, भुस्कट, मातरं हे शब्द काळाच्या पडद्याआड गेले. गावगाड्यातील बलुतेदार, आलुदार यांचे पारंपरिक व्यवसाय बंद पडले. कुंभाराचा आवा, झाकणी, वारले, गाडगे, बिनगी, परळी हे शब्द. सुताराचं लाकडी रुमणं, जोडणी, नाटी, वखर, दांडी, धुरे हे शब्द. चांभाराची मोट, खेटरं, वादी, चपली, पखाल, हे शब्द. लोहाराची इडी, पासा, धावा, फाळ, खुरपे, विळे, हे शब्द. क्रिकेट आला आणि विटी-दांडू, गोट्या, लगोरी, लपाछपी, भेंड्या, भोवरा, सुरपाट्या, फुगडी हे खेळ मागे पडले. मराठी ग्रामीण बोलीभाषेतील कृषी व्यवसाय आणि खेळाशी संबधित ज्ञानाची शिदोरी आणि शब्दभांडार पुढील पिढीतील अभ्यासकांसाठी, विद्यार्थ्यांसाठी अनमोल ठेवा जपून ठेवले पाहिजे.

निष्कर्ष:

१. पालकांनी आपल्या पाल्यांच्या भवितव्याचा विचार करून प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच द्यावे.
२. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात दर्जेदार पुस्तकं, संदर्भग्रंथ आणि इतर भाषेतील अनुवादित झालेले श्रेष्ठग्रंथ विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून द्यावेत.
३. विज्ञान तंत्रज्ञानातील नवनव्या शोधांबरोबर कॉम्प्युटर, मोबाईल, इंटरनेटमुळे येणाऱ्या इंग्रजी शब्दांना मराठी भाषेत पर्यायी शब्द उपलब्ध करून द्यावेत.
४. पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षणात विद्यार्थ्यांचे कौशल्ये विकसित करणारा आणि रोजगार उपलब्ध करून देणारा अभ्यासक्रम मराठी विषयात सुरू करावा.
५. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत मराठी विषय अनिवार्य करावा आणि मराठी शाळांमध्ये इंग्रजी विषय ऐच्छिक असावा.
६. महाराष्ट्रातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, खासगी कार्यालयांतील कामकाज मराठी भाषेतून असावे.
७. मराठी भाषेचं संवर्धन करण्यासाठी मोबाईलवरून गुड मॉर्निंग, गुड नाईट हे गुळगुळीत मेसेज पाठविण्याऐवजी मराठी भाषेतील सुंदर सुविचार किंवा बोधकथा पाठवाव्यात.
८. मराठी ग्रामीण बोलीभाषेतील कृषी व्यवसाय आणि मराठी सस्कृतीतील लोप पावणारे शब्दभांडार पुढील पिढीतील अभ्यासक आणि विद्यार्थ्यांना जतन करून ठेवावे.
९. मराठी भाषा आणि व्याकरणाचा अभ्यास चांगला असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वृत्तपत्र, नियतकालिके या प्रसारमाध्यमात बातमीदार, जिल्हा प्रतिनिधी, संपादक म्हणून भरपूर संधी उपलब्ध आहेत त्याचा लाभ घेता येतो.
१०. मराठी भाषा, साहित्याचा अभ्यास, वक्तृत्व शैली आणि भाषेवर प्रभुत्व असेल तर अध्यापन, सूत्रसंचालन, कीर्तन, प्रवचन या क्षेत्रात सुवर्ण संधी आहे त्याचा लाभ घेता येतो.
११. प्रमाण मराठी लेखन विषयक नियमांचा अभ्यास चांगला असेल तर मुद्रितशोधन कार्य करून मराठी भाषेचा विद्यार्थी घरी बसून कमाई करण्याची चांगली संधी उपलब्ध लाभ घेता येतो.
१२. इतर भाषेतील दर्जेदार साहित्य मराठी भाषेत आणि मराठी भाषेतील दर्जेदार साहित्य इतर भाषेत अनुवादित करण्याची मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना संधी आहे.
१३. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांकडे सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती, भाषेवर प्रभुत्व, लवचिक स्वभाव, संयम, आत्मविश्वास आणि कठोर परिश्रम करण्याची तयारी तर चित्रपट, प्रहसन, वेबसिरीज या क्षेत्रात पटकथा लेखक, संवाद लेखक, गीतकार म्हणून मोठी संधी उपलब्ध आहे लाभ घेता येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. तौर पृथ्वीराज (संपा. मराठी भाषिक कौश्यले विकास अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव.
२. केळकर अशोक वैखर मॅजेस्तिक प्रकाशन, मुंबई.
३. नसिराबादकर ल. रा. व्यावहारिक मराठी फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. सेनाड रमेश व्यावसायिक पत्रव्यावहार अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर
५. कालेलकर ना. गो. भाषा इतिहास आणि भूगोल मौज प्रकाशन, मुंबई.
६. मेदककर प्रकाश उपयोजित मराठी विद्या बुक्स, औरंगाबाद
७. शेख याश्मिन मराठी लेखन मार्गदर्शिका राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com